

František Šitek
NAŠA BRAČA NA JUGU

BIBLIOTEKA U OČIMA SVIJETA

Naslov originala

František Šístek: Naši bratři na jihu. Obraz Černé Hory a Černhorců v české společnosti, 1830-2006. Doktorská disertace.
Praha, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, 2006.

Prijevod s češkog

Adin Ljuca

Za izdavača

Branko Banjević

Urednik

Marko Špadijer

(Na korici - *Jaroslav Čermak: Seljenje slika, 1863.*)

František Šitek

NAŠA BRAĆA NA JUGU

ČEŠKE PREDSTAVE O CRNOJ GORI I CRNOGORCIMA
1830-2006

Cetinje • Podgorica
2009.

NAŠA BRAĆA NA JUGU

Uvod

U Crnu Goru prvi sam put krenuo u ljeto 1998. godine. Tamo sam dva mjeseca skupljao materijal za diplomski rad, posvećen kraju crnogorske nezavisnosti 1918. godine. Po dolasku u Cetinje, zajedno s kolegom, novinarom Matijašem Zrnom, tegleći velike ruksake na leđima, lagano sam se uputio glavnom ulicom u pravcu Crnogorske narodne biblioteke. “Braćo Česi!”, uzviknuo je mladić naših godina koji je sjedio za stolom ispred jednog od prvih kafića na koji smo naišli. “Kako znaš da smo Česi?”, upitali smo ga. “E, vidi se odmah. Vi ste nas uvijek proučavali.” Kasnije sam tokom niza dužih boravaka u Crnoj Gori doživio bezbroj sličnih situacija. Ne samo u gradovima, već i u katunima, visoko u planinama, ili u selima izgubljenim u divljim kraškim predjelima Stare Crne Gore, lokalno stanovništvo me povremeno proglašavalo za “novog Holečeka” ili, što je s obzirom na moje likovne sposobnosti potpuno apsurdno, čak i za “novog Čermaka”. Bilo kako bilo, u Crnoj Gori sam relativno često nailazio na tragove uzajamnih prijateljskih veza iz prošlosti i fragmente uspomena koje su ostale u podsvijesti o nekadašnjem interesovanju Čeha za Crnogorce. Istovremeno se sve više potvrđivao moj nazor da u današnjoj Češkoj Republici niko ne samo da nema pojma o Crnogorcima i njihovoj zemlji, već ni o opširnom djelu nekad slavni českih pisaca, umjetnika i naučnika koji su prije Prvog svjetskog rata bili fascinirani tom zemljom.

Moja naučna pažnja je ipak bila usmjerena u drugom pravcu, prije svega na samu istoriju Crne Gore 19. i 20. vijeka. Nekadašnju češku fascinaciju Crnogorcima i drugim južnoslovenskim narodima smatrao sam manje-više istorijskim kuriozitetom, uslovljenim tadašnjom

ideologijom slovenske uzajamnosti. Djela o češko-južnoslovenskim odnosima iz pera čeških historičara i književnih naučnika, koja već tradicionalno odlikuje pretrpanost pozitivističkom faktografijom i odsustvo vlastite analize, zadugo su ugasila i posljednju iskrinu mog interesovanja. Ali tokom studiranja na Srednjoevropskom univerzitetu u Budimpešti sam se bliže upoznao s problematikom slika i stereotipa i raznim pokušajima njihove rekonstrukcije i objašnjenja. Shvatio sam da bi se problematici češke slike Balkana, Južnih Slovena ili konkretno Crnogoraca moglo pristupiti na jedan potpuno novi način, primjenjujući savremene metode, ili da bih se u vlastitom istraživanju i obrađivanju teme mogao njima inspirirati. Tek tada, nakon upoznavanja s naučnim radovima koji su pretežno bili posvećeni pogledu zapadnih, uglavnom anglofonih i frankofonih društava, na istočnu Evropu ili “Orijent”, postao sam svjestan koliko su veliki i bogati, a pri tome nedovoljno poznati i neadekvatno iskorišćeni izvori koji leže u češkim bibliotekama.

Problematici čeških predstava o Crnoj Gori i Crnogorcima počeo sam se sistematski i ozbiljno posvećivati tokom svojeg postdiplomskog studija socijalne i kulturne antropologije na Fakultetu društvenih nauka Karlovog univerziteta u Pragu. U periodu od 2003. do 2007. je postepeno nastajala moja doktorska disertacija. Ova knjiga predstavlja njenu, crnogorskom izdanju prilagođenu, verziju. Prije početka mojih istraživanja u Češkoj Republici se niko nije bavio slikom Crne Gore i Crnogoraca kao specifičnom temom, ali, paradoksalno, imao sam puno bolju “startnu poziciju” nego da sam se posvetio češkom viđenju bilo koje druge zemlje na svijetu. Naime, moje istraživanje je neizmjereno olakšalo postojanje bibliografije čeških djela o Crnoj Gori iz perioda od 1801. do 1991.¹ godine, koja je sastavljena i objavljena na osnovu dogovora između Centralne narodne biblioteke Crne Gore “Đurđe Crnojević” u Cetinju i Slovenske biblioteke – Narodne biblioteke u Pragu u vezi sa obilježavanjem petstote godišnjice štampanja

¹ Zdeňka Rachůnková, Michaela Řeháková: *Crnogorska bibliografija 1494-1994, tom IV, knjiga 3, Bibliografija o Crnoj Gori na češkom jeziku 1801-1991*. Cetinje, 1993 (2 toma).

knjiga u Crnoj Gori (1494-1994). Dvotomno djelo objavljeno na Cetinju 1993. godine sadrži 18.500 izabranih bibliografskih jedinica od ukupno 23.500 pronađenih i obrađenih tokom višegodišnjeg obimnog istraživanja (uz veliki broj monografskih istraženo je i preko šest stotina naslova periodičnih publikacija).

Primarne izvore sam, dakle, mogao tražiti na osnovu podataka iz bibliografije. Naravno, nije u ljudskim silama pojedinca da se pročituju svi izvori koje bibliografija sadrži. Stotine uputa vode samo do kratkih vijesti o savremenim događajima, koje su često preuzete iz strane štampe ili novinskih agentura, a ponekad i malo modifikovane s obzirom na češke čitaoce. Nastojao sam prije svega da analiziram izvorne tekstove čeških autora koji su se Crnoj Gori posvećivali dublje i ozbiljnije, i koji su tako doprinijeli konstruisanju i razvoju pogleda na tu zemlju i njene stanovnike. Na drugoj strani, neki od zanimljivih izvora koji se obično odnose na opštu južnoslovensku ili balkansku problematiku, a ne isključivo na crnogorsku, u bibliografiji nedostaju, iako mogu da na značajan način pomognu našem razumijevanju nekadašnjeg češkog odnosa prema Crnogorcima.

Od početka istraživanja obraćao sam pažnju na one predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima koje su se uspijevale održati, bez obzira na njihovu konkretnu formu. Analizirao sam tekstove putopisnog, zemljopisnog i reportažnog karaktera, a isto tako i literarne: pripovijetke, romane, poeziju kao i slike u prvobitnom značenju te riječi – umjetničke slike. Nastojao sam da rekonstruišem sliku Crne Gore i Crnogoraca u češkom diskursu kompleksno i cjelovito, a ne samo sliku Crne Gore iz češke beletrističke literature, tj. one koja je navodno na “višem” kulturnom nivou od publicistike. Izuzev nastojanja za sveobuhvatnošću, taj pristup je izgledao kao potpuno ispravan, između ostalog i s obzirom na kulturnu i društvenu situaciju u češkoj sredini 19. vijeka, odnosno do 1918. godine. Književnost ili slikarstvo su u to vrijeme bili snažno povezani s ukupnim društvenim događanjima. Umjetnička djela su imala veoma izraženu edukativnu tendenciju i obično su izražavala političke i nacionalne potrebe, isto kao što su se u njima često odražavali historicizam i slovenofilstvo. Ideja da knji-

ževnost i kultura uopšte imaju zadatak da obrazuju narod u češkoj je sredini napuštena tek nakon 1989. godine. Osim toga, u okviru objektivne naučne literature je često bila prisutna sklonost beletrizovanju. Štaviše, mnogi od autora koji su u češkom društvu kreirali sliku Crnogoraca, širili su je kroz više žanrova. Tako je, na primjer, Jozef Holeček objavio pripovijetke o crnogorskim junacima, roman iz crnogorske istorije s prijeloma 18. i 19. vijeka, ep, kao i niz djela putopisnog, etnografskog i reportažnog karaktera. Slika Crnogoraca je u njegovim djelima uprkos raznolikosti žanrova veoma konzistentna. Prije 1918. u češkoj sredini je postojao diskurs o Crnoj Gori i Crnogorcima koji je imao svoje relativno ustaljene elemente i teme koje su se ponavljale i obrađivale u raznim žanrovima. Kao takve sam ih pokušao opisati. Istovremeno, tim izvorima sam pokušavao prilaziti ne primjenjujući na njih tadašnja ili čak današnja estetska mjerila, bilo opšta ili moja lična. Tako sam analizirao pripovijetke i romane koji su s tih subjektivnih stajališta mogli biti označeni i za literarni šund. Podjele književnosti i kulture uopšte na visoku i nisku, na onu s umjetničkom vrijednošću i bezvrijednu ili štetnu, iz pozicije ovoga rada, ne smatram ni za opravdane ni za korisne.

Nijesam ni pokušavao opisati cijelu istoriju češko-crnogorskih odnosa. U centru mog interesovanja su češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima, njihov nastanak, razvoj i funkcije, njihovi kreatori i primaoci. Dakle, nijesam se posvetio brojnim problemima koji s gledišta međusobnih odnosa između dva naroda mogu djelovati zanimljivo, ali koji s mojom temom nemaju puno veze. Tako se npr. nijesam posvetio sudbinama Čeha koji su u Crnoj Gori živjeli i radili (kao muzičari, prvi šoferi, u pivarskoj industriji, u bankarstvu i sl), kao ni Crnogorcima koji su studirali ili radili u češkoj sredini. Nijesam pokušavao ni da po svaku cijenu obuhvatim sve autore i djela koja su posvećena Crnoj Gori i Crnogorcima, već samo one izvore koji po mom mišljenju ilustruju određene specifičnosti i ključna pomjeranja u razvoju, ili koja se, naprotiv, od preovladavajućeg načina prikazivanja značajno razlikuju. Naime, da sam pokušao opisati sve, na kraju ne bih opisao ništa: rezultat bi bila knjiga koja bi ličila na razvučeni

komentar postojeće bibliografije čeških izvora o Crnoj Gori. Knjige, koje nastaju iz takve istoriografske nezasićenosti najbolje se mogu uporediti s depozitarijumom nekakvog muzeja, a njihovi autori s arhivarima ili magacionerima. U depozitariju možemo naći sve sakupljene eksponate nagomilane bez reda ili pažljivo i precizno složene i katalogizirane. Bilo kako bilo, u depozitariju ne možemo naći odgovor na pitanje otkuda tu sve te stvari i koja je njihova svrha. Zato ova knjiga nastoji da postigne atmosferu galerije, u kojoj autor ujedno preuzima ulogu kuratora i vodiča. Svjesno sam izabrao određene slike koje, nakon što sam proučio cjelinu, smatram za najtipičnije i najzanimljivije, hronološki sam ih složio i obezbijedio im odgovarajuće stručno tumačenje.

Na koji način sam vršio selekciju izvora za ovu knjigu najbolje nam mogu pokazati dva primjera. Iz dijela o drugoj polovini 19. vijeka izostavio sam operu *Crnogorci* (*Černohorci*) kompozitora Karla Bendla i libretiste J. O. Veselog iz 1881. godine. Naime, njena analiza mi nije donijela ništa novo. Sve što sam u njoj našao već sam obradio u raznim varijantama analiza slike Crnogoraca. Nijesam uvrstio ni nekoliko humorističkih pripovjedaka Jaroslava Haška o Crnogorcima, mada autor *Dobrog vojnika Švejka* spada među najpoznatije češke pisce u svijetu. Međutim, Hašek je Crnogorce ironizirao u suštini na isti način kao i pripadnike svih ostalih naroda, računajući i svoj vlastiti. Dakle, tih nekoliko stranica o Crnogorcima bi morali namjenski, na grub i vještački način istrnuti iz konteksta njegovog djela. Tematika slika Crne Gore u češkom društvu je dovoljno zanimljiva sama po sebi i zato nije nužno da se legitimizuje "velikim imenima" ako je određeni autor Crnu Goru i Crnogorce spominjao samo uzgred. Ukratko, knjiga koju držite u rukama nije ni imala ambiciju da bude potpuno iscrpno izlaganje ove tematike, kao što joj nije ni namjena da suplira komentar pojedinačnih bibliografskih jedinica čeških izvora o Crnoj Gori.

Ovaj rad je imao nekoliko ciljeva. Prije svega, da se u osnovnim crtama analiziraju slike Crne Gore i Crnogoraca, njihovi glavni elementi, kreatori, recepcija, kao i razvoj i promjene tih slika u relativno

dugom historijskom razdoblju. Istovremeno, pokušao sam odgovoriti na pitanje zašto su pripadnici češke kulturne i društvene elite stvarali takve slike i kakav su one imale značaj u ukupnom češkom diskursu o drugima i o sebi. Slika Crne Gore i Crnogoraca indirektno, ali često i veoma jasno, osvjetljava dominantne vrijednosti češkog društva i predstave o vlastitom nacionalnom identitetu. Te slike odražavaju kako nekadašnju crnogorsku stvarnost, odnosno njen specifični komentar iz pogleda pripadnika češkog naroda, tako i samo češko društvo. U borbu malog slovenskog naroda s Turcima projektovane su analogije s češko-njemačkim antagonizmom; otvaranje Crne Gore prema svijetu nakon 1878. pružalo je mogućnost definisanja vlastitih predstava o modernizaciji, napretku i očuvanju kulturne autentičnosti; reakcije na političke promjene u Crnoj Gori početkom 20. vijeka opet odražavaju udaljavanje dijela češkog društva od konzervativno-nacionalnih vrijednosti druge polovine 19. vijeka. Slika Crnogoraca imala je značajnu ulogu i u slovenskoj ideologiji, sadržavala je i prikrivene orijentalističke poruke i očigledne romantične elemente, a imala je značajnu ulogu i u otkrivanju predstava o nedostatku nekih vrijednosti u češkom društvu, prije svega junaštva i borbenosti.

Mada sam se posvetio slici Crnogoraca, nikako je nijesam htio vještački izolovati od ukupnog pogleda češkog društva na Južne Slovene i Balkan. Naprotiv, smatram da se upravo u širem kontekstu slike drugog – slike Balkana, Južnih Slovena i Slovena uopšte, te na određeni način i slike “primitivnih naroda”, u okviru kojih se pojavljuju i slike Crnogoraca – slika Crne Gore u češkom društvu od polovine 19. vijeka do Prvog svjetskog rata po mnogo čemu ističe kao vrlo specifična. Pozitivan stereotip Crnogoraca, koji je uprkos svim nijansama preovladavao u češkom diskursu, po mom mišljenju je predstavljao najčistiji primjer pozitivnog stereotipa Južnih Slovena i u širem smislu stanovnika Balkana. Patrijarhalno plemensko uređenje, državna nezavisnost, postojanje domaće dinastije, protivturske borbe, atraktivna narodna nošnja, živa narodna kultura i druge karakteristike koje su odlikovale Crnu Goru i njeno stanovništvo, u češkim očima su u mnogim stvarima predstavljale najprivlačniju i

najromantičniju kombinaciju atributa kojima su se odlikovali i neki drugi Južni Sloveni. Isti elementi koji su kod Crnogoraca bili predstavljeni u pozitivnom svijetlu u doba dominacije tradicionalističke slike o njima bili su pozitivno ocjenjivani i kod susjednih Dalmatinaca i Hercegovaca. Odstupanja od pozitivnog stereotipa, čija se najočitija forma odnosila na Crnogorce, bila su ocjenjivana negativno kao odstupanja od stoprocentnog ideala. Na Crnogorce se gledalo kao na jedine od Južnih Slovena koji nikada nijesu podlegli turskoj sili, dok su ostali, i uprkos brojnim dobrim osobinama, bili više ili manje obilježeni stranom nadvladom, što je u češkim očima snižavalo njihovu atraktivnost. To je bilo evidentno kako u slučaju drugih balkanskih država koje su stekle nezavisnost u 19. vijeku, tako i onih oblasti koje su bile pod osmanskom upravom, a valjda u još značajnijoj mjeri u slučaju stanovništva koje je zajedno s Česima živjelo u istoj državi – u Habzburškoj monarhiji.

Jezgro ovoga rada predstavlja razdoblje od sredine 19. vijeka do Prvog svjetskog rata. U to doba je pozitivan diskurs o Crnogorcima kao o “našoj braći na jugu” i slovenskim junacima bio dominantan, a o Crnoj Gori se tada u češkoj sredini pisalo znatno više nego kasnije. Razdoblje od kraja Drugog svjetskog rata do danas sa stanovišta slike Crnogoraca predstavlja jednu potpuno drugačiju epohu, prije svega zbog propasti i nestanka ideologije slovenske uzajamnosti, s kojom je glorifikacija Crnogoraca u češkom društvu nekad bila usko povezana. Dakle, s hronološkog i tematskog gledišta bilo bi legitimno da sam ovaj rad završio analizom razdoblja između dva svjetska rata. Uprkos tome, odlučio sam da utvrdim i ispitam kako kasnije, tako i potpuno savremene poglede na Crnu Goru u češkom društvu. Pitanje da li je do današnjih dana ostalo išta od nekadašnje slike Crne Gore takođe nijesam htio ostaviti bez odgovora. Kao pogodna simbolična granica za završetak ove knjige sama se nametnula obnova crnogorske nezavisnosti 2006. godine.

Svaki rad je nužno tematski ograničen. Ja sam se koncentrisao na rekonstrukciju diskursa o Crnoj Gori i Crnogorcima u izvorima na češkom jeziku, kojima sam, kao što je rečeno, pristupao hronološki.

Dakle, nije riječ o ukupnoj slici te zemlje i njenog stanovništva koja se pojavljivala u češkim zemljama. Do Drugog svjetskog rata, tj. prije nacističkog genocida nad jevrejskim stanovništvom i poratnog progona čeških Njemaca, trećini stanovništva u češkim zemljama maternji jezik je bio njemački. Ipak, izvori o Crnogorcima i Južnim Slovenima uopšte, koji su bili napisani na češkom jeziku, bili su znatno bogatiji od češko-njemačkih, između ostalog i zato što su lokalni Njemci koristili literaturu i periodiku objavljivanu u Njemačkoj i Austriji. Međutim, u posljednjim decenijama postojanja Austro-Ugarske i tokom dvadeset godina postojanja Čehoslovačke Republike između dva svjetska rata na teritoriji današnje Češke Republike nastali su i brojni vrijedni tekstovi o Crnogorcima na njemačkom jeziku. U tom kontekstu dovoljno je spomenuti samo značajnog slavistu Gerharda Gezemana, koji je radio kao profesor na njemačkom dijelu Karlovog univerziteta, čije je životno djelo o crnogorskom mentalitetu *Der montenegrische Mensch*², objavljeno upravo za vrijeme njegovog plodnog boravka u Pragu. S obzirom na obim mog rada i činjenicu da bogati češki izvori o Crnoj Gori do sada nijesu bili proučavani i interpretirani, bio sam prinuđen da u velikoj mjeri zapostavim kontekste, razlike i sličnosti sa slikom te zemlje i njenog stanovništva u drugim evropskim zemljama. Zanimljive paralele i razlike bi donijelo upoređivanje sa slikom Crnogoraca upravo u tim, takođe bogatim, izvorima njemačke provenijencije. Glorifikaciju Crnogoraca u slovačkoj kulturi (na koju su značajan uticaj imali i uski kontakti sa češkom sredinom) nedavno je dobro opisao slovački slavista Jan Jankovič.³ Da bi se ova problematika uvela u širi kontekst bilo bi neophodno uključiti i engleske, francuske, ruske i talijanske izvore. Međutim, s obzirom na neobrađenost te problematike takav pokušaj bi bio isuviše ambiciozan.

² Gerhard Gesemann: *Der montenegrische Mensch*. Prag, 1934. U crnogorskom prijevodu publikovano pod naslovima *Crnogorski čovjek*, odnosno *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*.

³ Ján Jankovič: *Boje Čiernohorcov a túžby Slovákov (1839-1914)*. Bratislava, 2004.

Za temu ovoga rada su bila potpuno sporedna pitanja nacionalne identifikacije Crnogoraca i problematika formiranja modernog crnogorskog i srpskog naroda. U češkim očima Crnogorci su predstavljali kako jednu specifičnu grupu balkanskog stanovništva koje je imalo svoju prepoznatljivu političku istoriju i državnu tradiciju, tako i jasan sastavni dio šireg južnoslovenskog jezičkog, kulturnog i etničkog prostora. Do 1918. godine obično su bili smatrani specifičnom granom srpskog naroda, eventualno dijelom šireg "srpskohrvatskog", južnoslovenskog naroda, koji je bio podijeljen politički, konfesionalno, teritorijalno i kulturno. Ideologija slovenske uzajamnosti olakšavala je opažanje pojedinačnih južnoslovenskih naroda i etničkih grupa kao jedinstvene cjeline, koja je uz to sa ostalim Slovenima bila povezana i brojnim jezičkim, kulturnim i drugim "srodničkim" vezama. Zbog svega toga Crnogorci u češkom društvu nijesu bili viđeni kao specifični etnikum na osnovu nacionalne identifikacije, već na osnovu njihove etnografske i kulturne različitosti i specifičnoga istorijsko-političkog razvoja. Do razvoja modernog nacionalnog identiteta Crnogoraca, koji obično završava u identifikaciji sa savremenom crnogorskom ili srpskom nacijom, dolazi tek tokom 20. vijeka, u vrijeme kad slika Crnogoraca u češkoj sredini više nije igrala značajnu ulogu.

Pitanje nacionalne identifikacije Crnogoraca sam ovđe uzgred spomenuo iz još jednog razloga. Tokom višegodišnjeg istraživanja i pisanja, pojedine djelove ovog rada predstavljao sam u stručnim časopisima, na konferencijama, univerzitetskim seminarima i međunarodnim radionicama u nekoliko zemalja, bilo na češkom, crnogorskom, engleskom ili francuskom jeziku. Tako sam sistematski sakupljao korisne i inspirativne podsticaje za svoj dalji rad. Pogrešne ili zlonamjerne primjedbe javljale su se zaista rijetko, ali su praktično uvijek bile povezane s pitanjem da li su današnji Crnogorci u nacionalnom smislu samostalan južnoslovenski narod ili samo jedan ogranak srpskog naroda. Ne želim ponovo isticati da se to pitanje ovim radom ne rješava i da s njim nema nikakve veze. Međutim, tim zapažanjem bih htio upozoriti na jedan drugi, u suštini dublji pro-

blem. Ne samo u interpretacijama laika već takođe i u stručnim diskusijama se često ispoljavaju tendencije da se kod stranih posmatrača, istoričara, novinara, političara ili putopisaca, traži potvrda vlastitih političkih nazora, naročito u vezi sa hronično osjetljivim pitanjem nacionalnog identiteta. Strani autori tako mogu lako postati “veliki prijatelji” ili, naprotiv, “zadrti neprijatelji” ovoga ili onoga balkanskog naroda, a to često i na osnovu samo dvije-tri rečenice ili stiha, obično istrgnuta iz konteksta. U slučaju diskusije o crnogorskom identitetu, već nekoliko godina se radi o pravom virtualnom ratu pomoću istorijskih citata. Domaći pjesnik ili strani putopisac iz 19. vijeka tako može s nekoliko riječi definitivno potvrditi ili negirati opravdanost individualnog ili kolektivnog nacionalnog osjećaja ljudi rođenih nekoliko generacija kasnije, na početku 21. vijeka. Nakon čitanja ovog rada, posvećenog razvoju češkog pogleda na Crnu Goru i Crnogorce od prve polovine 19. vijeka do danas, trebalo bi da bude očiglednije kako su pogrešni slični pokušaji da se strani posmatrač uzima kao arbitar i da se uzdiže na pijadestal kao “veliki prijatelj našeg naroda” ili da se, naprotiv, odbacuje na smetlište istorije kao “zadrti neprijatelj” zbog onoga što je nekad napisao, izjavio ili naslikao. Na isti način kao što današnji Crnogorci, Srbi ili pripadnici drugih južnoslovenskih naroda povremeno nalaze potvrde za svoje predstave, istine i iluzije doslovno u tekstovima tuđih autora, i strani posmatrači svoje vlastite koncepcije, predrasude i nade unose u svoje refleksije balkanske stvarnosti i života njenog stanovništva. Ne želim negirati postojanje mogućnosti približavanja određenom objektivnom shvatanju. Mnogi od autora čija djela sam analizirao su nesumnjivo dobro uočili određene osobine crnogorskog mentaliteta, političkog života i kulture. Međutim, ako u odgovarajućem istorijskom kontekstu proučimo slike Crne Gore i Crnogoraca, odnosno uopšte slike i stereotipe drugog, shvaćemo da u načinu viđenja spoljnog posmatrača često značajniju ulogu imaju osobine preuzete iz sopstvenog društva i njegovih vrijednosti, aspiracija i predrasuda, nego “objektivna stvarnost” s kojom je konfrontiran.

Knjiga koju držite u rukama nastajala je relativno dugo, od višegodišnjih istraživanja preko pripreme doktorske disertacije pa do prijevoda i neizbježnog prerađivanja i prilagođavanja crnogorskom i uopšte južnoslovenskom čitaocu. Za to vrijeme su mi mnogi ljudi pomogli svojim savjetima, kritičkim primjedbama i prijedlozima, ili su mi eventualno pružili neophodnu moralnu podršku. Istina je da je nekad u češkoj sredini postojalo veliko interesovanje za Crnu Goru i da je postojala značajna balkanistička tradicija. Međutim, to vrijeme je poodavno prošlo. Uopšteno rečeno, u današnjoj Češkoj Republici uobičajeni pristup Balkanu karakteriše omalovažavanje, a ako se uz to još bavite najmanjom državom s najmanjim brojem stanovnika od svih država koje su se nakon raspada Jugoslavije pojavile na karti Evrope – to nije nimalo lako. Za tih deset godina, otkad se posvećujem crnogorskoj problematici, potrošio sam puno dragocjene energije i vremena da objasnim i opravdam zbog čega uopšte proučavam tako “opskurnu” i “egzotičnu” zemlju, umjesto da se posvetim “značajnijim”, “vrjednijim” i s finansijskog aspekta neuporedivo unosnijim temama, na primjer češkoj nacionalnoj istoriji ili evropskoj integraciji. Na ovom mjestu nije moguće zahvaliti svima onima koji su mi tokom tih godina na neki način pomogli. Zato bih zahvalio makar onima čija pomoć je u određenim fazama bila ključna, a često i dugotrajna.

Tokom cijelog postdiplomskog studija na Fakultetu humanističkih nauka Karlovog univerziteta u Pragu moje istraživanje i njegove rezultate svestrano je podržavala moja mentorica, etnolog Mirjam Moravcova, kojoj sam neizmjereno zahvalan. Dragocjenim komentarima u vezi s radom pomogao mi je istoričar i balkanista Ladislav Hlatki iz Istorijskog instituta Akademije nauka u Brnu. Da bi poglavlje o slikaru Jaroslavu Čermaku doseglo zadovoljavajući nivo, pomogla mi je istoričarka umjetnosti Vjera Borozan, koja mi je nesebično omogućila da proučim njen do sada neobjavljeni diplomski rad posvećen južnoslovenskim motivima u Čermakovom djelu. Od cijelog niza prijatelja u Crnoj Gori koji su imali značajan uticaj na moje bavljenje crnogorskom prošlošću i češko-crnogorskim odnosima imenovao bih barem istoričara Šerba Rastodera i istoričara umjetnosti

Branislava Borozana. Objavljivanje moje knjige u Crnoj Gori omogućila su dugotrajna zalaganja Marka Špadijera, generalnog sekretara Matice crnogorske, kojem takođe zahvaljujem i za prijateljsku pomoć i podršku prilikom mojih boravaka u Crnoj Gori. Prvobitni češki tekst knjige pažljivo je preveo književnik i bibliotekar Adin Ljuca. Malokad autoru pođe za rukom da nađe prevodioca s rafiniranim osjećajem za jezik i ujedno s dobrim znanjem obrađivanog historijskog materijala. Drago mi je što se meni posrećilo, posebno s obzirom na to da se problematikom slike drugoga u okviru češko-južnoslovenskih odnosa bavi samo šačica stručnjaka i zanesenjaka. Kad sam kao student u uvodima knjiga čitao zahvaljivanja slična ovome koje upravo sada čitate, često mi je izgledalo smiješno i izlišno zahvaljivanje autora svojim životnim partnerima i članovima porodice. Tek danas shvatam da to nijesu prazne riječi već upravo njihova suprotnost. Stoga se i ja najiskrenije zahvaljujem svojoj ženi Janki koja je nekoliko godina strpljivo podnosila i podržavala moj rad, kojemu sam često posvećivao i vrijeme što sam ga mogao i trebao posvetiti njoj, a u posljednjoj godini rada i našoj novorođenoj kćeri Lei.

Prag, februar 2009.

I

Prekrasni mladići

Počeci češkog interesovanja za Crnogorce 1830-1850

Korijeni češkog interesovanja za Crnogorce sežu do tridesetih godina 19. vijeka. Informacije o oblastima Balkana koje su bile u sastavu Osmanskog carstva ili pod njegovim jakim uticajem do tada su u češkoj sredini bile štire i nesistematske. O uzajamnim odnosima još ne može biti govora. Prvi znaci interesovanja za Crnogorce koje ispoljava intelektualna elita češkog naroda, koji je tad i sâm bio još u fazi formiranja, bili su inicirani slovenofilski motivisanim nastojanjem bližeg upoznavanja Slovena, s čim je usko povezano i interesovanje za njihovu narodnu književnost i savremeno literarno stvaralaštvo. Češkim patriotima je prije 1848. godine nesumnjivo najveći autoritet za južnoslovenska pitanja bio filolog, folklorista i tvorac modernog srpskog književnog jezika Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864), koji je od 1813. godine živio u Beču. Karadžićeva knjiga *Montenegro und Montenegriner* (Stuttgart, 1837)⁴ predstavljala je prvi opširniji opis odnosa u Crnoj Gori s kojim se češko društvo imalo prilike upoznati. Knjiga je u češkoj sredini bila primljena s oduševljenjem, nakon njenog publikovanja uslijedili su pohvalni prikazi, objavljivanja prevedenih odlomaka, kao i novi članci o Crnogorcima. U češkom društvu sve do tada o postojanju Crne Gore se praktično nije ni znalo. Čak ni Jan Kolar, veliki tvorac simbolične geografije mitskog slovenstva, koji je u opširnoj lirsko-epskoj pjesmi *Kći Slave* napravio mapu svoje vizije slovenskog geografskog prostora i istorije, niđe konkretno ne spominje Crnogorce.⁵ Češka predstava o Slovenima, Evropi i svijetu koja

⁴ Danas je dostupnija u nekom od mnogih jugoslovenskih izdanja, npr. Vuk Stefanović Karadžić: *Crna Gora i Boka Kotorska*. Beograd, 1969.

⁵ Izuzev čisto geografskog spomena u 113. pjevanju iz 1832. godine, koji je bez ikakvih detalja: "Hučite, Tatri, glas taj do Gora Crnih, / hučite, Krkonoše, do Urala: / Izdajnicima paklo, nebo Slavi vjernim", Jan Kollár: *Slávy dcera*. Praha, 1903, 466.

Inspirativnu interpretaciju Kolarove najslavnije pjesme predstavlja članak Róberta Kissa Szemána: "Ján Kollár, veľký kreátor." In: *Slovanský prehľad* 4/2005, 557-563.

se formirala, pomažući češkom društvu da definiše samo sebe i svoju poziciju u tom svijetu, bila je tako obogaćena za još jedan djelić mozaika. U razdoblju koje slijedi postepeno će se u okviru opšte češke predstave o Južnim Slovenima formirati sve živopisnija slika Crnogoraca, koja je postepeno dovela do kristalizacije prvih ustaljenih predstava i opšteprihvatanih stereotipa o Crnogorcima.

Nesumnjivo je da je Prokop Hoholoušek (1819-1864), novinar i pisac, autor brojnih i u svoje vrijeme popularnih historijsko-romantičnih pripovijetki bio otac-utemeljivač osobene češke slike o Crnogorcima.⁶ Hoholoušek je otvoreno proklamovao ambiciju da postane "češki Valter Skot". U njegovom slučaju interes za historiju prethodio je interesovanju za Južne Slovene. Pomjerenje interesa s češke historije na južnoslovensku savremenost biće karakteristično ne samo za Hoholouška, već i za ostale češke kreatore slike Crnogoraca, računajući i one najznačajnije, npr. Jaroslava Čermaka i Jozefa Holečka. Predstave o češkoj historiji, kombinovane s interesovanjem za slovenstvo, vodile su do postepene kristalizacije nazora da Crnogorci i njihov savremeni društveni poredak reprezentuju živu inkarnaciju nekadašnjeg praslovenskog patrijarhalnog uređenja, mentaliteta i drugih već izgubljenih narodnih vrijednosti. Povrh svega toga, geopolitička situacija Crne Gore u kojoj su polovinom 19. vijeka još uvijek dominirale borba s Turcima i težnja za priznavanjem nezavisnosti od Osmanskog carstva, obogaćivala je sliku Crnogoraca atraktivnim i Česima egzotičnim elementima. Tako je slika Crnogoraca omogućavala manje-više harmonično spajanje visokih ideala slovenstva, odbrane slobode i narodne nezavisnosti, koje su proklamovali pripadnici intelektualne elite češkog naroda koji se i sâm formirao, s čitalački uvijek zahvalnim i popularnim elementima, u koje su spadali avanturističko-romantični zapleti, ratne i ljubavne scene s primjesama orijentalnih elemenata i sve to još na monumentalnoj i divljoj prirodnoj pozornici.

Prva Hoholouškova pripovijetka sa crnogorskom temom, kratko nazvana *Crnogorci*, objavljena je u časopisu *Květy* 1843. godine. Tek

⁶ Uspješan Hoholouškov životopis, obuhvaćajući njegovu osobnost, djelo i vrijeme, napisala je historičarka Magdaléna Pokorná: *Milován a sledován. Český spisovatel Prokop Chocholoušek 1819-1864*. Praha, 2001.

s njom počinje, u pravom smislu te riječi, češki diskurs o Crnogorcima i već u njoj se mogu primjetiti neke od tendencija koje će se u češkim predstavama o Crnogorcima, osobito u beletrističkoj formi, ponavljati tokom cijelog 19. a u manjoj mjeri i dobrim dijelom 20. vijeka, dakle cijelih sto godina.

Crna Gora, koju Hoholoušek često naziva jednostavno “Gora”, u pripovijetci *Crnogorci* predstavljena je kao mali, brdoviti ali slobodni slovenski kraj, naseljen hrabrim, moralno čistim ratnicima. S tom predstavom je u kontrastu neposredna okolina Crne Gore naseljena, prema Crnogorcima neprijateljski raspoloženim, muslimanima. Muslimani, sveopšte identifikovani kao Turci, za razliku od Crnogoraca su na moralno znatno nižem nivou. Što se tiče materijalnih vrijednosti Turci su mnogo bogatiji, no upravo blagostanje i luksuz idu ruku pod ruku sa njihovim negativnim osobinama: bludnošću, moralnom pokvarenošću, ljenošću i kukavičlukom. Dabome, ova dva suprotstavljena svijeta žive u vrlo tijesnom susjedstvu. U Hoholouškovim pripovijetkama iz Crne Gore se preko dolina može vidjeti do ravne (!) Albanije i Hercegovine. Upravo su u Hercegovinu, u kojoj se “u daljini sjaje zlatnim polumjesecima okićene munare turskog mjesta Klobuka oko kojeg su tu i tamo iz gusto olistalih bašta štrčali ljetnikovci imućnijih Turaka, ličeći više na tvrđave nego na odaje provoda, u kojim Turci uživaju u opijumu i ljubavi ropkinja iz harema”,⁷ na početku pripovijetke zajedno krenula dvojica mladih Crnogorca. Prijatelji se zovu Jefrem i Jačenko. Dok su hrišćansko ime Jefrem (ispravan pravopis Jevrem) Crnogorci zaista koristili, ime Jačenko budi prije istočnoslovenske asocijacije i na Balkanu bi nekoga s takvim imenom teško našli. Obojica vole muslimanku Zaidu, koja, naravno, može pripasti samo jednom od njih. O tome treba da odluči dvoboj, u kojem će Jačenko biti smrtno ustrijeljen. Fizionomiju i ukupni spoljni izgled obojice Crnogoraca opisuje Hoholoušek kao idealne: “Bili su to prekrasni mladići kakvih Crna Gora svake godine na stotine u boj šalje. Ne previše visoki, snažnih, moćnih udova, kojima, naravno, potrebna nježnost i gipkost nijesu nedostajali, mogli bi poslužiti kao uzor muške ljepote. Na širokim plećima svakog od njih

⁷ Prokop Hoholoušek: *Jih III. Historicko-romantické obrazy z dějin jihoslovanských*. Praha, 1864, 537.

njihala se duga puška, iz kožnog pojasa štrčale su dvije kubure i handžar s drškom od slonovače”.⁸ Slični opisi fizičke savršenosti Crnogoraca, neraskidivo povezani s ljepotom njihovog oružja, u češkoj slici Crnogoraca ponavljaju se decenijama. Jedini detalj koji još nije potpuno tipičan, autorova je napomena o malom uzrastu Crnogoraca. Ali već i u Hoholouškovim kasnijim djelima Crnogorci će porasti, i stasa velikog, gotovo džinovskog – ostaće uglavnom u češkim očima.

Jefrem će, nakon što je pobjedom u dvoboju riješio lične dileme, krenuti za Zaidom sâm. Zaidi, ćerki bogatog trgovca Ahmeta, oba Crnogorca su se sviđala mnogo više “nego Turci sa, od opijuma i razbludnosti, tupavim izrazima lica”.⁹ A od njih dvojice Zaida je više voljela Jefrema nego Jačenka. Nakon što je saznao da đevojka treba da bude odvedena u harem mostarskoga vezira, Jefrem će je, s njenim dopuštenjem i nakon obećanja da će se pokrstiti, oteti. Na putu do Crne Gore oboje će ih progoniti đevojčin otac, kojega će u kritičnom trenutku oboriti smrtonosni hitac. Taj je posljednjom snagom ispalio još uvijek živi Jačenko, nakon čega definitivno umire. Zaida je u Crnoj Gori pokrštena i udaje se za Jefrema, ali dalji tok događaja se za mladence ne razvija povoljno. Prilikom munjevitoga bijega zaboravio je Jefrem sahraniti svojega prijatelja, tako da je “Jačenko bio pronađen i sahranjen s iskopanim očima i već upola pojeden od životinja”.¹⁰ Jefrem je zbog toga postao potencijalna žrtva krvne osvete od strane Jačenkovog brata Ivana, i to ne zbog toga što je Jačenka ubio, već zato što se nije pobrinuo za njegovu sahranu.

Povrh toga, Ahmetova smrt je izazvala uzbunu među Turcima i dovela je do novog rata. Jefrem i Ivan su sklopili privremeni mir i eventualna krvna osveta je odložena do svršetka rata. Jefrem i Ivan zajedno brane ostrvo Vranjina na Skadarskom jezeru, đe se nalazi i Zaida. Međutim, Jefremova žena ne misli na budućnost Crne Gore već samo na svoga supruga. Budući da se bojala da će nakon rata Jefrem postati žrtva krvne osvete, odlučila se da pregovara s turskim agom o predaji ostrva napadačima, pod uslovom da Jefrem bude pošteđen. Ali njeni kontakti s agom su otkriveni. Kao izdajnica, Zaida

⁸ Isto, 538.

⁹ Isto, 542.

¹⁰ Isto, 552.

mora umrijeti od ruke svojega muža. U patetičnoj sceni s naznakama erotike i otvorenim opisom ubistva i krvi, Jefrem će joj u zagrljaju zariti handžar. Kratko nakon toga dolazi do okrutne sječe između “dvjesto crnogorskih junaka i skoro hiljadu osamsto pijanih Arbanasa”,¹¹ u kojoj će Jefrem handžarom posjeći agi glavu, nakon čega će i sam biti ustrijeljen. Na kraju su svi branioci ostrva pobijeni, ali na drugoj strani fronta, kod Grahovca, Crnogorci pobjeđuju. Uspomena na pale junake u odbrani Vranjine 1843. godine će po Hoholoušek motivisati Crnogorce za hrabru odbranu domovine.

Pripovijetka *Crnogorci* predstavlja prvi češki primjer literarnog obrađivanja sižea iz crnogorske sredine, prvo pretapanje do tad šturih informacija i inspiracija u vlastitu sliku o Crnogorcima. Prethodno rezimiranje radnje i analiza glavnih elemenata slike Crnogoraca i Turaka potvrđuju stanovište slovačkoga slaviste Jana Jankoviča da Hoholoušek u *Crnogorcima* “radi s malim brojem likova, koji su stvarani šablonski i plitko”, te da je “melodramatična radnja bogata naglim, često nevjerovatnim, nejasnim ili slabo motivisanim preokretima”.¹² Pa ipak, pripovijetka je u svoje vrijeme zabilježila veliki odjek kod čitalaca i podstakla je potražnju za daljim opisima Crne Gore i Crnogoraca. S obzirom na nepostojanje međusobnih kontakata u 30-im i 40-im godinama 19. vijeka, možda bi se prije moglo govoriti o snivanju o Crnogorcima nego o češko-crnogorskim odnosima. Glavni predstavnik te tendencije, za koju je karakteristično kako montiranje romantičnih predstava o češkoj istoriji u sliku crnogorske istorije i savremenosti, tako i inspirisanje južnoslovenskom epskom poezijom, bio je upravo Prokop Hoholoušek.

Pred kraj života Hoholoušek je svoje pripovijetke s balkanskim sižei sastavio u trotomni ciklus *Jug*, koji je sadržavao starije i u istom duhu kasnije napisane “istorijsko-romantične slike iz južnoslovenske istorije”. Prvi dio ciklusa čine pripovijetke, čija se radnja odvija u vrijeme osmanske ekspanzije na Balkan (npr. *Kosovsko polje* ili *Posljednji kralj bosanski*). U drugi dio su uključene tri opširne pripovijetke posvećene crnogorskoj istoriji. Treći dio sadrži veći broj kraćih pri-

¹¹ Isto, 564.

¹² Ján Jankovič: *Boje Čiernohorcov a túžby Slovákov (1839-1914)*. Bratislava, 2004, 207.

povijedaka iz raznih krajeva Balkana (Bugarske, južne Albanije, Epira, Srbije, Bosne, Kosova i Crne Gore), računajući i nama već poznate *Crnogorce*. Bez obzira na pojednostavljene crte pojedinih likova, koje su često praktično zamjenjive, kao i brojna ponavljanja osnovnih motiva, u kontekstu tadašnje češke literature radilo se o jedinstvenom pokušu da se južnoslovenska prošlost i savremenost predstave u okviru opširnog i konceptualno jedinstvenog ciklusa.

U drugom dijelu ciklusa *Jug*, kojem ćemo se s obzirom na crnogorsku tematiku posvetiti detaljnije, Hoholoušek je pokušao da opiše crnogorsku istoriju od vremena kad su većim dijelom zemlje ovladali Turci (*Venecijanska svadba*), preko događaja s početka 18. vijeka, nakon kojih pozicije osmanskih vlasti u tim oblastima počinju slabiti (*Harač*), pa do pobjedonosne bitke koja definitivno potvrđuje ponovno rođenje crnogorske države (*Krusi*). Na radnje Hoholouškovich pripovjedaka uticaj su imali prozaični odjeci južnoslovenske narodne poezije, savremene novinske vijesti, neki istorijski pregledi, a naravno i autorove sopstvene predstave. Pozitivni stereotip Crnogoraca u kontrastu je s negativnim ili pretežno negativnim stereotipima o ostalim narodima – Turcima, muslimanskim i katoličkim Albancima i Venecijancima.

Prva od pripovjedaka, *Venecijanska svadba*, odigrava se krajem 70-ih godina 15. vijeka, u vrijeme povećanoga pritiska Osmanlija na tadašnju Zetu, koja se rasprostirala u južnom dijelu današnje Crne Gore i krajevima sjeverne Albanije.¹³ Inspiraciju za osnovni zaplet radnje pružila je Hoholoušku južnoslovenska pjesma s kojom se vjerovatno upoznao posredstvom Karadžićeve zbirke narodne poezije.¹⁴ Glavni junak je mladi Crnogorac Staniša, sin crnogorskoga knjaza Iva Crnojevića (tj. zetskog vladara i osnivača Cetinja Ivana Crnojevića). Njegov fizički opis praktično je istovjetan s opisom mladih junaka iz

¹³ Crna Gora, odnosno tzv. Gornja Zeta, jedan je od teritorijalnih dijelova te države. U tu planinsku, teško dostupnu oblast u vezi sa turskim osvajanjima postepeno se pomjerio centar zetske države. Hoholoušek koristi nazive Crna Gora i Crnogorci za cijelu tu oblast i njeno stanovništvo već i u periodu 15. vijeka.

¹⁴ Češki prijevod pjesme "Ženitba Maxima Crnojeviće." In: Josef Holeček: *Srbská národní epika I*. Praha, 1909, 239-287.

pripovijetke *Crnogorci*, osim što je viši i što nosi romantično isfabuliranu crvenu kapu, opšivenu srebrom i ukrašenu čapljinim perom. Staniša je opisan kao “približno dvadesetpetogodišnji mladić, visokoga rasta, snažnih udova, mišićavih ali skladnih, tako da ni ta neuobičajena visina, kao ni ta masivnost udova nijesu smetali njegovim pokretima, nijesu ih činili nezgrapnim, kao što to obično biva kod ljudi tako visokih i snažnih; čak naprotiv, činilo se da upravo tim svaki pokret njegova tijela veću gracioznost, gipkost dobija tako da ga je vremešni družbenik njegov sa zadovoljstvom, a nekad skoro i sa zavidnošću promatrao”.¹⁵ Taj njegov družbenik je venecijanski zapovjednik skadarske tvrđave, Antonio Loredan. S obzirom na svoj dugotrajni boravak na Balkanu, sâm Loredan mudriji je i časniji od svojih zemljaka. Venecijanci su uopšte u Hoholouškovim tekstovima predstavljani kao vjerolomni predstavnici iskvarenoga, razmaženog Zapada. Pored Venecijanaca ovđe se pojavljuju i hrišćanski Malisori, pripadnici katoličkih plemena iz sjeverne Albanije. Međutim, činjenicu da se radi o Albancima čitalac ne mora nužno otkriti. Na kraju pripovijetke autor piše o tome da “se sve do danas albanski i crnogorski Sloveni nijesu pomirili, sve do danas međusobno odrubljuju glave...”,¹⁶ što naznačava da je smatrao, ili makar za potrebe ove pripovijetke htio smatrati, Albance za Slovene.

Nosioći svih mogućih negativnih osobina, što nas puno i ne iznenađuje, jesu Turci. Njihov vođa, sultan Muhamed, prikazan je kao strašni, čak groteskni, megaloman. Svojom ambicijom da uništi, odnosno ovlada cijelim svijetom, predstavlja stanovitu zgusnutu književnu predliku kasnijih filmskih nitkova takve vrste s kraja 20. vijeka. Na putu da ovlada cijelim svijetom stoji mu još samo Crna Gora. Ako je pokori, Muhamedu više ništa ne može zabraniti da napadne Veneciju i na kraju skrši i moć samog pape (“gledao je ispred sebe kao u zanosu, dok su mu se u duši miješale, njemu nesumnjivo radosne slike, kako će talijansku zemlju orositi krvlju njihove dece, kako će za šiju ščepati nove narode i bezbrojnom roblju koje već pred njim u prašini gmiže pridati novo stado kao upozorenje svim ostalim narodima.”¹⁷) Umje-

¹⁵ Hoholoušek: *Jih II.*, 7.

¹⁶ Isto, 240.

¹⁷ Isto, 43.

sto termina *Turčin*, Hoholoušek često koristi pojam *bisurman** (“prepredeni bisurman”, “bisurman ubica” i sl.)

U tekstu se takođe pojavljuju likovi “poturica”, tj. onih koji su prešli na islam. Ti “otpadnici” i “izdajnici” portretisani su, ako je to uopšte i moguće, još negativnije nego ostali Turci. Hoholoušek uživa u opisivanju scena u kojima Crnogorci masakriraju takve “otpadnike”, koji su svoju domovinu obično izdavali iz koristoljublja (npr. zato što nijesu bili izabrani za vojvodu, eventualno “zbog zavodljivih očiju ‘bisurmanki’”): “i posljednji od janičara padao je pod pucnjima Crnogoraca, koji su se već spremali da ubijenima odsijeku glave od trupa, kako bi ih u znak pobjede mogli objesiti nad ulazom svojih konaka, samo da bi se svaki dan mogli radovati tom pogledu koji im govori da je toliko manje živih neprijatelja voljene domovine i vjere Hristove koliko je nad njegovim konakom glava, koliko ih je po cijelome selu i po cijeloj Gori nad kućnim ulazima obješeno”.¹⁸ Najvećem izdajici, turskom zapovjedniku Hasan-agi, u stvarnosti “poturici” Stojanu Ozriniću, lično će svojim buzdovanom “raspljoštiti lobanju sve do ramena” sâm crnogorski knjaz. Buzdovan je očigledno posuđenica iz češkog historijskog depozitorijuma, na kraju krajeva i radnja pripovijetke se odigrava u husitskom* 15. vijeku. Mi danas možemo jedino nagađati kakvo dejstvo su opisi zasluženoga kažnjavanja otpadnika mogli imati na savremene čitaoce. Pretpostavka da su opisi Turaka i “poturica” u okviru češke slike o Crnogorcima, počinjući upravo s Hoholouškom, služili kao lako razumljiva alegorija upućena otpadnicima i neprijateljima češkoga naroda koji se nalazio u fazi formiranja ne čini se nimalo nerealnom.

* Napomena prevodioca: busurman, od pers. odnosno od arap. musliman (= sljedbenik islama), kod nekih slovenskih naroda pogrdni naziv za muslimane koji ih označava za okrutne nevjernike (1. nevjernik, bezbožnik, musliman; 2. nevaljalac, lupež).

¹⁸ Isto, 77.

* Napomena prevodioca: Husiti su sljedbenici i osvjetnici češkog vjerskog reformatora *Jana Husa* (1369-1415), koji je ustao protiv pape i zloupotreba katoličkog sveštenstva, zbog čega je bio spaljen na lomači. Husitski ratovi su vođeni od 1420. do 1434. godine.

O fizičkom savršenstvu Crnogoraca u Hoholouškovim tekstovima već smo govorili. Pozitivni stereotipi o Crnogorcima u autorovim istorijskim pripovijetkama obuhvataju i druge osobine. Pravednost, borbenost, čestitost, neporočnost, ljubav prema slobodi, prema narodu i domaćoj vjeri su takoreći automatski dio heroizacije Crnogoraca, kako kod Hoholouška tako i kod mnogih kasnijih kreatora češke slike o Crnogorcima. Hoholouškovi Crnogorci su čak takvi da su ravnodušni prema smrti, “ta, junak crnogorski se zato i rađa da bi, nakon što oko sebe posije brojna neprijateljska trupla, ginuo od oružja”.¹⁹ Čini se da su čak crnogorsko junaštvo i hrabrost uslovljeni atraktivnošću smrti u borbi, za koju roditelji u slučaju smrti svojih potomaka zahvaljuju Bogu.²⁰ Ali Crnogorci nijesu samo nekrofilni “žderači Turaka”, i u piću ne samo da se mogu porediti s Venecijancima, već ih uvijek pobjeđuju, budući da na Crnogorce “vatreno vino ... većeg učinka od obične vode nema ... kad junaka ni udarac jataganom ne obori, oborit’ ga neće ni kapljica vina”.²¹

Idealni predstavnici ljudskoga soja, u svim smjerovima savršeni i svima ostalim nadređeni, Crnogorci i pored toga ne pobjeđuju Turke. I kod Hoholouška, po uzoru na južnoslovensku narodnu poeziju, obično je uzrok tome žena. U konkretnom slučaju Bjanka, ćerka dužda Moceniga, čija je udaja za Stanišu trebalo da zapečati venecijansko-crnogorsko savezništvo. Strijepnje Stanišine majke da će prelijepa ali razmažena katolikinja donijeti Crnoj Gori nesreću – obistinjuju se. Zbog nevjeste izbije bratoubilačka borba između Staniše i njegovoga najboljeg prijatelja, kojeg će Staniša probosti kopljem, poslije čega će se poturčiti. Nakon unutrašnjega raskola dolazi i do raspada savezništva sa Venecijancima, što omogućava tursku ekspanziju u plodne ravnčarske krajeve. Crnogorci se moraju povući u planine.

U pripovijetci *Harač* žena, naprotiv, igra pozitivnu ulogu, očigledno zato što se radi o pravoslavnoj Crnogorki. Početkom 18. vijeka, kad se priča odigrava, stanovništvo male teritorije koja je uspjela sačuvati relativnu nezavisnost od Turaka ugroženo je islamizacijom i gubitkom preostalih sloboda. Unutrašnja nesloga i atraktivnost osmanskog životnog stila doprinijeli su slabljenju crnogorske od-

¹⁹ Isto, 85.

²⁰ Isto, 130.

²¹ Isto, 179.

brambene sposobnosti.²² Hoholoušek je tadašnju istorijsku situaciju zamišljao kao analognu češkim odnosima i opisuje je pomoću pojmovnika ukorijenjenog u tadašnjem shvatanju narodnoga preporoda. Po njemu “u Crnoj Gori nije bilo takvog čovjeka na čiji poziv bi se cijeli narod pokrenuo i usudio pokušati dignuti iz mrtvih”.²³ U situaciji kad “Crnogoranke” u sve većem broju napuštaju svoju domovinu primamljene lažima “bisurmana” i snovima o raskošnom životu u haremima, čime se opasno smanjivao broj “budućih majki crnogorskih boraca”, nekoliko Crnogoraca se odlučilo da položi zakletvu. Svaki od njih trebao je brižljivo paziti njemu bliske žene (sestre, drage, ćerke), a u slučaju da se i uprkos tome spetljaju s Turčinom, trebalo ih je ubiti. Helena, sestra jednoga a draga drugoga od onih što se zakleše, tajno se nalazi s Turčinom Ahmedom, zapovjednikom tvrđave Obod. Ali ispostavlja se da je tako samo naizgled: u stvari, radi se o špijuniranju bitnom za odbrambenu sposobnost crnogorske države. U to vrijeme Turci su uhvatili i zatvorili vladiku Danila, duhovnu i mirsku glavu Crnogoraca. Helena obećava Ahmedu da će poći za njega ako vladika bude oslobođen. Nakon što je vladika propušten, kao što je i obećala, Helena odlazi za Turčinom. Ahmed, karikatura orijentalističkih stereotipa o pohotnim muslimanima nesposobnim da se kontrolišu, kad je prvi put vidi u svadbenoj haljini “nesposoban da više odolijeva svojoj žudnji, ispruži prema njoj ruke, povuče je na svoja prsa i cjeliva joj lice i usta pravom neukrotivom strašću orijentalca”.²⁴ U Crnoj Gori je u međuvremenu prilikom skupljanja harača ubijen bijesni haračlija, nakon čega uslijedi sveopšti antimuslimanski pogrom, tzv. istraga poturica.²⁵ Helena se zajedno s Ahmedom skriva u tornju

²² Kratku, ali kompaktnu analizu stvarne istorijske situacije u tom razdoblju sadrži članak Živka M. Andrijaševića: “O crnogorskoj državnoj ideji (od vladike Danila do knjaza Danila).” In: *Matica* br. 2, god. I, Podgorica, 2000, 105-127.

²³ Isto, 244.

²⁴ Isto, 311.

²⁵ Istraga poturica je navodno istrebljenje i izgon slovenskih muslimana sa teritorije Stare Crne Gore, do kojeg je došlo tokom pravoslavnog Božića na početku 18. vijeka. Međutim, o tome se ne mogu naći nikakve potvrde u crnogorskim, turskim a ni venecijanskim izvorima. Istraga poturica je ključna tema epa *Gorski vijenac* Petra II Petrovića Njegoša (1813-1851), crnogorskog vladike i jednog od

obodske tvrđave, koji ujedno služi i kao barutana. Barutanu će potpaliti, toranj će eksplodirati i raznijeti cijelu tvrđavu, u čijim ruševinama će zajedno sa svim Turcima poginuti i Helena. Tako neće prekršiti ni obećanje dato Ahmedu da će biti s njim sve do smrti, a ni lojalnost prema svojoj domovini.

Pripovijetka *Krusa* odigrava se uoči bitke u kojoj su Crnogorci, čiji su se plemenski glavari malo prije toga ujedinili zahvaljujući autoritetu vladike Petra I Petrovića Njegoša, pobijedili vojsku skadarskoga vezira i tako položili temelj ne samo državnosti koja se formirala, već i svojoj ratničkoj reputaciji. Hoholoušek pozitivno ocjenjuje politiku evropskih velesila na kraju 18. vijeka. Tada, prema njegovom mišljenju, za razliku od njegove dobi, niko nije sumnjao u nužnost eliminacije osmanske vlasti iz Evrope, zato što se “u to doba još dobro znalo (zna se to, naravno, i danas ali zbog mržnje i nenaklonosti se ne želi znati), da napredak i civilizacija s alkuranom ne idu, tada su još uvijek smatrali Turke za ono što su i bili, naime za osvajače, za neprijatelje čovječanstva uopšte”.²⁶ Osim Turaka, Hoholoušek dovodi na scenu i njihove mjesne saveznike, pripadnike sjevernoalbanskih plemena. Za razliku od *Venecijanske svadbe*, ovđe ne tvrdi da je riječ o Slovenima. Ali s gledišta jezika, običaja i vjerskih obreda oni su takoreći slovenizirani. Albance koji se graniče s Crnogorcima dijeli na muslimanske Arbanase i katoličke Malisore. Arbanasi po Hoholoušku, ispovijedaju istu vrstu islama kao Perzijanci. Autor je ovđe očigledno informaciju o šiitskom redu bektaša (alb. bektashi) koji je rasprostranjen pretežno u južnoj Albaniji, prenio na sjevernoalbanske sunitske muslimane.²⁷

najznačajnijih južnoslovenskih pjesnika. Uticajni Njegošev ep potpomogao je stvaranje mita o istrebljenju poturica u širokim narodnim slojevima. Moderna crnogorska historiografija i književna nauka došle su do zaključka da istraga poturica nije stvarni događaj, već plod pjesnikove mašte. Najkvalitetnije sažimanje dosadašnjih istraživanja ove teme predstavlja rad Vojislava P. Nikčevića: *Istraga poturica – mit ili stvarnost*, Podgorica, 2001. Češki prijevodi Njegoševog *Gorskog vijenca* videti Petar Petrović Njegoš: *Horský věnec*, prijevod Jan Hudec, Praha, 1896, Petar Petrović Njegoš: *Horský věnec*, prijevod Josef Hiršal i Oton Berkopec, Praha, 1963.

²⁶ Isto, 342.

²⁷ Vidi Robert Elsie: *A Dictionary of Albanian Religion, Mythology, and Folk Culture*. London, 2001, 25-34.

Mentalitet muslimana je u toj pripovijetci opisan kao infantiln: “Turčin i Arbanas su kao đeca koju svaka neočekivana pojava, i kad u njoj ništa neobično nije, mami da za njom na milje ko’ đeca trče, osim kad Turčin opijumom omamljen na divanu sniva, ili s čibukom u ustima u kafani izmišljotine naklapala sluša”.²⁸ Ali materijal pripovijetke, izuzev automatske glorifikacije Crnogoraca, ne služi Hoholoušku za svođenje računa s Turcima i islamom, nego kao odskočna daska za napad na katoličanstvo i negativne strane uticaje koji su po njemu s katoličanstvom skopčani.

Glavni lik, Mirko Ozrinić, učestvuje u boju između Crnogoraca i vojske vezira Mahmuta, koji se udružio i s albanskim plemenima.²⁹ U borbi je nadjačao katolika Nikala ali ga je na molbu njegove sestre poštedio. Mirko i Nikalo su se pobratimili i dogovorili da jedan od drugoga ožene sestre. Ali nakon što su borbe utihnule Nikalo počinje ispoljavati religioznu rigidnost i odbacuje pomisao da uzme pravoslavnu hrišćanku, ženu “vjere bludne, kacirske”.³⁰ Mirko u takvom načinu razmišljanja vidi uticaj “stranih popova”, katoličkih svještenika iz Italije. I Aleksija se zbog vjerskih pitanja koleba. Mirko joj objašnjava da konfesionalne razlike nijesu bitne, suštinska je prije svega borba protiv Turaka. Razumljivo, hvali pravoslavlje kao domaću i narodnu vjeru: “Ti tražiš vladiku svog u tuđini za morem”, govori Mirko Aleksiji, “slušaš popove koji su stranci, koji ne saosjećaju s vama, koji se ne mogu smilovati nad vama, dok ja imam vladiku svojega u domovini i slušam kako čitaju jevanđelje gospodnje popovi, koje je zajedno sa mnom Crna Gora izrodila”.³¹ Nikalo se upućuje u Mirkovo rodno selo, karakterističnog imena Hristopolje, da bi se, kao što je obećao, oženio Mirkovom sestrom Marinom. Međutim, počinje nagovarati Crnogorku da prijeđe na katoličanstvo. Marina ne želi da izda domovinu i odbija Nikala. Nakon toga slijedi uvredljiva procedura u kojoj je Nikalovo oružje

²⁸ Isto, 418.

²⁹ Skadarski vezir Mahmut-paša Bušatlija (alb. Bushatli), često u sukobu s centralnim vlastima kojima je prkosio, čak se i odmetnuo od njih, poginuo je u boju na Krusima 1796. godine.

³⁰ Isto, 367.

³¹ Isto, 381.

uništeno, odbijeni prosac preobučen u ženske haljine i na kraju sproveden na tursku teritoriju.³²

Vjerolomni vezir Mahmut, o kojem niko ne zna da li je u stvari hrišćanin ili musliman, uspijeva obmanuti značajne pripadnike svih konfesija, čak i sultana i austrijskog cara Josipa II. Vjeruje mu, takođe, i naivni katolički misionar koji misli da prije svega mora podržati Mahmuta u borbi protiv Crnogoraca. Naime, vjerovao je da bi nakon njihovoga poraza imao mogućnost da obezbijedi preobraćanje kako pravoslavnih kacira, tako i muslimana te da bi, zahvaljujući tim zaslugama, sigurno postao biskup, a možda čak i papa. Nikalo i strani misionar se odlučuju da veziru daju Aleksiju, koja mu se sviđa. Ta žrtva treba da potpomogne širenje katoličanstva u oblasti. Ali u trenutku kad đevojku budu predavali vezirovom barjaktaru, Mirko je otima i Aleksija shvata da bi u Crnoj Gori mogla živjeti slobodno, a ne kao ropkinja, kao što bi živjela u vezirovom haremu. Izbijanje ratnog konflikta Hoholoušek obično obrazlaže kao posljedicu ljubavnog zapleta. Zato i sada, nakon otmice, slijedi prodor Turaka u Crnu Goru. U boju na Krusima ustrijeljen je Nikalo. Takođe je ubijen i vjerolomni vezir Mahmut, potomak otpadnika i “poturice” Staniše, čime se cijeli Hoholouškov ciklus iz crnogorske istorije zatvara.³³

Pogled na katoličanstvo kao na nenarodnu vjeru, s čijim sljedbenicima u kritičnim momentima mogu lako manipulirati strani, njihovim prirodnim nacionalnim ciljevima neprijateljski centri (Vatikan, Italija, germanski svijet), kod Hoholouška je uprošćen gotovo do karikature. Međutim, isto kao i u nekim drugim primjerima, kod ovoga autora se u početnoj formi pojavljuje novi lajtmotiv u okviru čeških predstava o Južnim Slovenima. Preferiranje pravoslavnih Južnih Slovena u odnosu na katolike koje se ispoljavalo u glorifikaciji Crnogoraca, Her-

³² Vjenčanja među pripadnicima različitih konfesija bila su na crnogorsko-albanskom pograničju potpuno uobičajena stvar, štaviše podržavana nalogom egzogamije. Zato je cijeli zaplet u realnoj situaciji teško zamisliv, ali ipak ima vrijednost kao svjedočanstvo o češkom odnosu prema katoličanstvu, pravoslavlju i idealu narodne vjere, dakle prema idejama koje se prilikom predstavljanja Južnih Slovena pojavljuju ne samo kod Hoholouška, već i kod mnogih drugih autora.

³³ Boj na Krusima je stvarni historijski događaj do kojeg je došlo 22. septembra (3. oktobra) 1796. godine kod istoimenog sela.

cegovaca ili Srba, kao i u rezervisanom odnosu prema katoličkim Hrvatima, očigledno je u većini čeških tekstova koji na ovaj ili onaj način spadaju u širi okvir našega interesa. Te tendencije su paradoksalne valjda samo na prvi pogled. Prema nekakvoj fiktivnoj racionalnoj skali na kojoj bi bile prikazane pozicije pojedinačnih istočnoevropskih naroda u 19. vijeku s južnoslovenskog prostora Česima bi trebalo da budu najbliži geografski, kulturno i istorijsko-političkim razvojem najbližiji Slovenci. Nakon njih bi trebalo da slijede neznatno udaljeniji Hrvati iz kontinentalnih djelova hrvatskih zemalja. Prema takvoj simboličnoj geografiji, Česima bi pravoslavni Crnogorci koji su živjeli u plemenskom patrijarhalnom uređenju i za tadašnju Evropu u potpuno atipičnom državnom sistemu, ili geografski još udaljeniji Bugari, trebalo da budu mnogo više tuđi. Na činjenicu da je u stvarnosti, u razdoblju o kojem govorimo, bilo upravo obrnuto (zanemarimo li, naravno, i idealnu tendenciju da se svi Južni Sloveni vide kao čisti, jedinstveni i bez iznimke jednako bliski Česima), odlučujući uticaj imao je konfliktan odnos Čeha prema katoličanstvu u okviru češke nacionalne ideologije. Česi su u 19. vijeku još uvijek bili pretežno katolički narod. Ali liberalna inteligencija formirala je sekularnu nacionalnu ideologiju u kojoj je katolicizam igrao sporednu, a često i direktno negativnu ulogu kao sredstvo širenja stranih uticaja, a na taj način i “narodnog ropstva” i ugnjetavanja. Ta tendencija se projektovala i na odnos prema Južnim Slovenima, u okviru kojeg dolazi do formiranja pozitivnih stereotipa o pravoslavnim narodima koji žive izvan teritorije Habzburške monarhije, dok sjeverozapadne, pretežno katoličke oblasti, ostaju na periferiji češkoga interesa. Pravoslavlje je u crnogorskom, i uopšte u južnoslovenskom kontekstu, shvatano kao narodna vjera, koja podupire autohtoni razvoj i sprječava prodiranje stranih političkih i kulturnih uticaja. Negativni stereotip koji operiše kompleksom predstava o “nazadnjaštvu” i “vizantizmu” pravoslavlja, u češkom diskursu se u slučaju balkanskih Slovena u tom periodu praktično ne pojavljuje. U češkim predstavama o *drugom*, takav stereotip eventualno je rezervisan za Istočne Slovence.

Pozitivne individualne karakteristike Crnogoraca u Hoholouškovom načinu gledanja, npr. hrabrost i fizička ljepota, već relativno jasno proizilaze iz analize nekih njegovih pripovjedaka. Prokop Hoholoušek, aktivni učesnik revolucionarnih događaja u 1848. godini i žrtva

političkih progona koji su nakon toga uslijedili, predstavljao je Crnu Goru kao zemlju u kojoj vlada prirodno, slobodno i u suštini demokratsko društveno uređenje, iako naravno ne u smislu modernoga društvenog uređenja. U tom shvatanju se nesumnjivo odslikava raširena predstava o urođenoj dobroti i demokratičnosti Slovena. Slobodna zemlja naseljena slobodnim građanima vođena je vladarima koji koriste prirodni a ne nametnuti autoritet. Radi se o zemlji jednoga naroda, jednoga jezika i vjere. Njeni građani osjećaju kolektivni interes svoje države kao nešto što se samo po sebi podrazumijeva i što je nadređeno ličnim interesima. Spremno, doslovno s oduševljenjem, mu se podređuju, što se ispoljava kako u čestim borbama s despotskom, nepravednom i svestrano degenerisanom stranom velesilom, tako i u respektovanju tradicionalnih patrijarhalnih običaja. Ta romantično-demokratska slika Crne Gore govori mnogo ne samo o političkim i socijalnim idealima njenoga tvorca, već i uopšte o mentalitetu češkog društva njegovoga vremena, onoga društva čiji je Hoholoušek produkt i koje je s apetitom konzumiralo njegove predstave o plemenitim junacima iz južnoslovenske prošlosti i savremenosti.

Hoholouškovo djelo posvećeno Crnogorcima sadrži brojne greške u geografskim i jezičkim podacima (“Živio Crnagora!”). Crna Gora kao ni okolne oblasti jugoistočne Evrope za Hoholouškovog života nijesu bile ni približno ispitane. Neki zabačeniji djelovi poluostrva, npr. sjeverna Albanija ili buntovna planinska Plavskogusinjska kotlina, poznata kao “Timbaktu Balkana”, čak i pred Prvi svjetski rat su bili manje poznati nego centralni dio Afrike koji je bio pod vlašću kolonijalnih velesila. Hoholoušek je očito prihvatao i prenosio kako neke od predstava svojega vremena, tako i geografske greške, ili je eventualno konstruisao vlastitu geografiju. Dok je u nekim odlomcima svjestan fakta da je Vranjina ostrvo u Skadarskom jezeru, pod veslima Arbanasa koji u pripovijetci *Crnogorci* na svojim čamcima plove iz Skadra na drugu stranu, pjeni se more. U pripovijetci *Harač* se opet do istoga jezera ulijevaju “talasi Crmnice”, iako je toponim Crmnica naziv za jednu od četiri nahije tzv. Stare Crne Gore a ne naziv vodenog toka. Zetsku ravnicu iz okoline Podgorice Hoholoušek će pretvoriti u Zentu, što je u stvarnosti mjesto u tadašnjoj donjoj Ugarskoj, danas na sjeveru Vojvodine. Nikšić je nazvan Nixiche, Virpazar Vihra, oblast Brda (kod Hoholouška “Berdy”) formira “nekoliko hrišćanskih srezova na juž-

nom obronku Gore Crne”.³⁴ Isto tako nesiguran je i u pitanju položaja pogorja Šardag. U *Venecijanskoj svadbi* se “gore Šardaga”, đe žive “hrišćani borbenih plemena Mirdicie”, mogu videti iz skadarske tvrđave, a nekoliko stranica dalje “sniježni vrhovi” istog pogorja “od pamtivjeka Bugarsku od Albanije dijele”, dok u pripovijeci *Harač* Šardag dijeli Albaniju i Bosnu.³⁵ Već spominjani opis Albanije i Hercegovine kao ravnih zemalja, kao i nepoznavanje ostalih osnovnih geografskih podataka, neće u Hoholouškovim tekstovima biti niđe izbalansirano znakovima ličnog poznavanja, pa makar i nekih drugih crnogorskih ili uopšte balkanskih predjela. To nas dovodi do neizbježnoga zaključka: Prokop Hoholoušek s najvećom vjerovatnoćom nikad nije posjetio ni Crnu Goru a ni druge često još manje pristupačne oblasti Balkana, a do danas u literaturi sačuvana legenda o njegovom navodnom putovanju na evropski jugoistok, o kojem ne postoje nikakvi dokazi, trebala bi biti preispitana.

Uticaj Prokopa Hoholouška na formiranje pozitivnog stereotipa o Crnogorcima i Južnim Slovenima u češkom društvu 19. vijeka bio je značajan. Njegove pripovijetke s balkanskom tematikom izlazile su od 40-ih godina u časopisima, a početkom 60-ih bile su objavljene u trotomnom izboru *Jug*. Izbor je doživio drugo izdanje u vrijeme ratova na Balkanu 1876. godine, a treće na prijelomu vijeka u okviru Hoholouškovih sabranih djela. Autorica njegove biografije, Magdalena Pokorna primjećuje da su njegova djela s oduševljenjem čitali kako pripadnici intelektualne elite, kao Jan Neruda, Eliška Krasnohorska, Vaclav Beneš Tržebizski ili Alojz Jirasek, tako i šira publika.³⁶ Predstave o Crnogorcima i Južnim Slovenima koje je Hoholoušek kontinuirano konstruisao u svojim literarnim djelima od početka 40-ih godina praktično do smrti 1864. godine, imale su, dakle, na češku publiku uticaj još nekoliko decenija nakon njegove smrti, učestvujući tako i dalje u formiranju predstava o hrabrim crnogorskim junacima.

Prvi Čeh za kojeg sigurno znamo da je posjetio Crnu Goru i koji je o svome putovanju ostavio detaljan izvještaj, bio je ljekar i biolog

³⁴ Hoholoušek: *Jih II*, 345. Brda se u stvarnosti nalazi sjeveroistočno od oblasti Stare Crne Gore.

³⁵ Isto, 16, 24, 353.

³⁶ O odjeku Hoholouškovog djela vidi Pokorná: *Milován a sledován*, 136-142.

Vilem Dušan Lambl. Lambl u Crnu Goru odlazi u proljeće 1850. godine tokom svojega studijskog putovanja po Dalmaciji, u kojoj se pretežno posvećivao proučavanju morske faune. Najprije je proveo dvije nedjelje u austrijskoj luci Kotoru. Tamo je u isto vrijeme boravio i teško bolesni crnogorski vladika i pjesnik Petar II Petrović Njegoš. Upoznao se s crnogorskim vladarem i redovno je provodio večeri u njegovom društvu. Na ekskurziju u Crnu Goru Lambl je krenuo u pratnji člana vladičine lične garde, perjanika Save, tek nakon što se otopio snijeg i proljepšalo vrijeme.

U svom *Izveštaju o Crnoj Gori i Crnogorcima*, objavljenom još iste godine u časopisu *Časopis českého musea*, spojio je vlastita zapažanja i zapise razgovora s vladikom sa znanjima stečenim proučavanjem literature. Lambl opisuje “slobodnu crnogorsku zajednicu” kao osobenu i nedovoljno poznatu zemlju, čiji položaj i uređenje se u mnogo čemu ne slažu s evropskim standardima. Najprije govori o crnogorskom etnografskom prostoru koji se ne poklapa s granicama zemlje. Stanovništvo istoga tipa, nošnje i običaja kakve možemo naći u Crnoj Gori, takođe živi i na austrijskoj teritoriji, prije svega u srezu Kotor, a i u južnije položenoj oblasti Paštrovići u okolini Budve. Obale Kotorskoga zaliva jesu, doduše, uokvirene palatama, ljetnikovcima i mjestašcima naseljenim kosmopolitskim porodicama kapetana i moreplovaca, ali odmah iza toga uskog obalnog pojasa živi stanovništvo crnogorskog tipa. To stanovništvo opisuje kao tjelesno snažno, čak gorostasno, ujedno i vrlo lijepo. Cjelokupni izgled i mentalitet stanovništva djelovali su na Lambla arhaično. U skladu s tendencijama svoga vremena iskustvo susreta s “drugim” ocjenjuje upoređivanjem sa antikom i biblijskim pričama, takav gorštak ostavljao je na njega utisak “kao da je tek nedavno s Ararata sišao”.³⁷

Osim susreta sa sličnim tipom stanovništva, Lambl je, kao što je već rečeno, prije odlaska na sâmu crnogorsku teritoriju imao mogućnost da se upozna i s Njegošem, mirskim i duhovnim vođom crnogorskim. Razgovori s Njegošem, vladarem tajanstvene, mitovima opredene i Evropi takoreći nepoznate zemlje, koji je ujedno bio i jedan od najvećih evropskih intelektualaca svoga vremena, u mnogo čemu

³⁷ Dušan Lambl: “Zpráva o Černé Hoře a Černohorcích.” In: *Časopis českého musea*, IV. Praha, 1850, 512.

su uticali na Lamblovo gledanje na Crnogorce. Sâm Njegoš, taj “južnoslovenski veleum”, svojom inteligencijom i pojavom ostavio je na njega dubok utisak. “Obrazovanost vladike i njegov uvid u evropska pitanja na najvišem su nivou... njegov um, u pogledu na pitanja sadašnjice, uzdiže se kao Crna Gora nad morem i zemljama.”³⁸ Njegoš je dobro upoznao život na evropskim dvorovima, naročito u Rusiji i Habzburškoj monarhiji ali njihovim čarima nije podlegao: “Čuo je on glupa naklapanja salonskog svijeta u kojim se iza uštogljenih ceremonija i zasljepljujućeg sjaja krije ništavna praznina. Doduše, on ne omalovažava moć ni snagu tih društava, kao što mnogi potcjenjuju snažne mišice njegovog robusnog tijela, ali ipak je uloži narodnoj uvijek prilagao veću cijenu i dostojanstvenost”.³⁹ Uz to, divio se Njegošu i kao genijalnom pjesniku koji svoju “veličanstvenu fantaziju” još više ističe time što koristi bogati narodni jezik svoje domovine. Vrijedna svake pohvale je i Njegoševa svijest o pitanju slovenske uzajamnosti, koja se ispoljava i u njegovim simpatijama prema Česima. Svoje Crnogorce Njegoš ocjenjuje pozitivno ali realistično: “nadahnut je požrtvovanim junaštvom Crnogoraca i njihovim dostojanstvenim historijskim djelima, no pri tom ne opisuje divlju originalnost i romantiku kao neki putopisci koji su u nju tako zaljubljeni, da joj daju prvenstvo pred pogodnostima našeg društvenog života”. Kritički, štaviše pesimistički, nazor kako je zabilježio, Njegoš je iznio u aprilu 1850. i po pitanju Slovena kao cjeline: “Mi Sloveni smo bijednici, jedni u duhovnim, drugi u materijalnim okovima, mi smo crnci u Evropi, pa čak nam je i gore nego crncima jer za njih se Englezi zauzimaju da ih ne prodaju, a za nas niko”. U svakom slučaju Lambl je zauzimao sličan odnos prema Crnogorcima, kakav je po njemu imao i njihov vladar i najveći živi pjesnik. Uprkos divljenju koje su u njemu izazivali, konstatuje da crnogorsku stvarnost ni u kojem slučaju ne možemo smatrati za ideal, zato što po njemu “nije smisao ljudskog života da svako bez izuzetka mora biti u vojničkom staležu”.⁴⁰

Lamblu su simpatični i Crnogorci kojima je vladika okružen u Kotoru. Njegovu družinu predstavljali su ljudi talentovani, lijepi, dobro

³⁸ Isto, 517.

³⁹ Isto, 517-8.

⁴⁰ Isto, 519.

obučeni “a u kafanama na bilijaru tako spretni da su svakog kicoša kotorskog nadigrali, ništa ne hajući za nadmena podrugivanja mladih austrijskih oficira”.⁴¹ Tip tvrdog i izdržljivog crnogorskog bojovnika, po Lamblu, predstavlja Andrija Perović⁴² iz sela Trešnjevo s teritorije plemena Cuce. Kontrast između njega i Srednjoevroljanina Lambla očevidan je već i prilikom njihovoga prvog susreta kad mišićavi vojvoda s ogromnim rukama gleda u ruku stranog gosta, kao da pri tom misli da i đevojke u Crnoj Gori imaju veće ruke. Ideju o fizičkoj nadređenosti Crnogoraca ilustruje i Lamblov doživljaj s putovanja po Crnoj Gori, đe je imao priliku da vidi kako dva čovjeka komuniciraju preko brda i dolina, s jednoga vrha na drugi. Njegov pratilac se moćnim glasom sporazumijevao s čovjekom na udaljenom brdu, ne praveći pri tom ni pauzu u napornom penjanju. Taj, za njega neobični, način komunikacije opisuje kao: “osobeni telegraf ili telefon*, koji je u sušičavoj civilizovanoj Evropi potpuno nepoznat i nemoguć”.⁴³

Značajna karakteristika Crnogoraca kod Lambla je njihova “permanentna naoružanost”. Ta tendencija se ispoljava i u činjenici da Crnogorci računaju stanovništvo prema broju pušaka, tj. uvijek navode broj muškaraca sposobnih da nose oružje. Pravomoćni crnogorski građanin je samo onaj koji nosi pušku i aktivno se bori protiv Turaka. Do čarkanja i manjih okršaja između Crnogoraca i Turaka, kako piše, dolazi neprestano. Autor ironizuje odnos tadašnje evropske štampe, čiji reporteri su slične vijesti dobijali samo ponekad, a onda su na osnovu njih nudili temu za razmišljanje: da li na Balkanu raste napetost ili se priprema novi rat? Po Lamblu, sitni okršaji su

⁴¹ Isto, 520. Palača posljednjeg crnogorskog vladike zvala se Biljarda po bilijaru, za koji je Njegoš naredio da se smjesti u jednoj od glavnih prostorija. Dakle, moguće je da su članovi Njegoševe osobne svite u toj igri bili dosta dobro istrenirani.

⁴² Andrija Perović – serdar i senator, suprug Njegoševe sestre, za vrijeme vladavine Petra II Petrovića jedan od najbogatijih i najuticajnijih Crnogoraca. Nakon Njegoševe smrti stao je na stranu opozicije prema novom knjazu Danilu. Zbog pripremanja atentata na knjaza je 1853. strijeljan.

* Napomena prevodioca: češki autor Lambl zaista u svom tekstu iz 1850. godine upotrebljava riječ engleskog porijekla *telefon*, iako je Aleksandar Bel (1847-1922) prvi govorni prijenos ostvario tek 1876. godine.

⁴³ Isto, 533.

bili svakodnevn i obje strane su ih smatrale za potpuno uobičajene. Vladika je navodno svake večeri, koju je s njim češki posjetilac proveo, dobijao izvještaj o nekom okršaju, s brojem mrtvih i ranjenih na obje strane.⁴⁴

Za vrijeme putovanja Lambl se lično nije srio s Turcima. Ali njegov pogled na njih nije stereotipno negativan. Turci s kojima Crnogorci neprestano bojuju takođe su hrabri: “vjeruj, tvrd jest s Turcima boj, jer i oni su slovenske krvi, Crnogorcima braća i rodom i jezikom, i jednaki junaci kao što su i oni, samo što su poturice”.⁴⁵ Na sličan način kao Hoholoušek, i Lambl kritikuje odnos evropskih hrišćanskih velesila prema Osmanskom carstvu polovinom 19. vijeka. Po njemu, nekad je “turska opasnost” bila sveopšte osjećana kao aktuelna, naročito u habzburškim zemljama. Dok “u to vrijeme zasigurno nije bilo većih hrišćanskih djela od ubijanja Turaka”, sve države su postepeno počele težiti pravoj suprotnosti, očuvanju teritorijalnog integriteta Osmanskog carstva i “sad jedini u Evropi hrišćanski junak Crnogorac smatran je za buntovnog planinskog odmetnika, da ne kažem za pukog divljaka i lupežnika!”⁴⁶

Uprkos tome što je, prema Lamblu, glavna aktivnost Crnogoraca boj sa Turcima, tj. muslimanskim inovjercima, kod njih se ni slučajno ne može govoriti o formalno razvijenoj religioznosti a posebno ne o znakovima vjerskog fanatizma. Crnogorac “neđeljom i za praznik jedva da ode u crkvu, praznična zabava mu je pucanje u ciljeve, od kojih najradije Turke zamišljaju, ili takmičenja u trčanju i skakanju, bacanje, rvanje i druge svakojake društvene igre, kojih je veliki broj i to vrlo zanimljivih, u tjelovježbanju neobičnih”.⁴⁷ Umjesto toga, on kod Crnogoraca vidi određenu spontanu, prirodnu svijest božije prisutnosti kao više sile, koja se ispoljava u svim aspektima realnosti, od prirod-

⁴⁴ Napomene o konstantnim, u suštini svakodnevnim borbenim aktivnostima, koje Lambl opisuje, mogle bi navoditi na prihvatanje teze o neiskorjenjivoj mržnji i nasilničkom karakteru balkanskih naroda. U ovome slučaju radi se o vremenom i mjestom uslovljenoj situaciji – u drugim djelovima poluostrva, a takođe i u istoj oblasti samo nekoliko godina kasnije, slični odnosi više nijesu bili svakodnevni.

⁴⁵ Isto, 523.

⁴⁶ Isto, 526.

⁴⁷ Isto, 525.

nih fenomena do ljudskih djela, uključujući i one elemente postojanja, koje čovjek obično smatra za negativne, kao što su bolest ili smrt.

Iako se Lambl distancirao od romantične tendencije da se društveni odnosi u Crnoj Gori vide kao idealni, ni on nije odolio upoređivanju života u toj zemlji sa savremenom situacijom u zapadnoj i srednjoj Evropi. U takvim komparacijama Crnogorci su čistiji i stvarniji nego, navodno razmaženi i često iskvareni, stanovnici sjevernijih i zapadnijih evropskih zemalja. Kod njih su, po njegovom mišljenju, tragični životni prizori, naročito oni koji su spojeni s neprestanim borbama i permanentnom borbenom pripravnosću, uobičajene pojave. Zbog toga oni rješavaju velika životna pitanja, kako na individualnom tako i na kolektivnom nivou, a ne gube vrijeme na sitničavosti. To je u suprotnosti sa stanjem u “civilizovanim” oblastima Evrope: “kod nas je mnogo riječi i šuplje buke oko neznatnih stvari... bilo kakav kafanski izgređ u Minhenu, u kojem nekakva pijandura razbije sebi glavu, ispunio bi pola feljtona u političkom žurnalu, a i pravopisna i druga učena rječkanja brzo prerastaju u opširnu literaturu”.⁴⁸ U evropskoj štampi je naravno postojala raširena predstava o nasilničkoj i opasnoj naravi Crnogoraca, koja se po Lamblu nije zasnivala na istini. Prema njegovim iskustvima i na osnovu informacija drugih putnika, putovanje po crnogorskoj teritoriji bilo je potpuno bezbjedno, u poređenju sa situacijom u Češkoj “đe čovjek u kafani i crkvi mora dobro paziti na svoje džepove”,⁴⁹ čak i mnogo bezbjednije. Crnogorci su, naime, napadali samo svoje neprijatelje, a ne nepoznate osobe i strance, prema kojima su se, naprotiv, ponašali gostoljubivo. Lambl Crnogorce predstavlja kao zajednicu u kojoj je sve prirodno i stvarno, koja se razvija autonomno, crpi iz svojih vlastitih tradicija i postepeno ih razvija bez obzira na spoljni svijet. Divlji predjeli kojim je prolazio tokom svoga putovanja simbolizuju esenciju zemlje na granici evropskog zapada i istoka, đe “udara bujica zapadne prosvijećenosti i kao skalpelom oblikuje sačuvanu istočnu izvornost”. Svoju predstavu o Crnogorcima često konstruiše pomoću asocijacija iz antičke istorije. Ta tendencija nije ni po čemu neuobičajena. U 19. vijeku znanje političke i kulturne istorije antičke Grčke i Rima bilo je sastavni dio klasičnog obrazovanja i pozi-

⁴⁸ Isto, 523.

⁴⁹ Isto, 532.

vanja na antiku ili upućivanja na podatke iz antike predstavljala su uobičajeni dio intelektualnih razgovora.⁵⁰ Putovanje na Balkansko poluostrvo povrh svega bilo je i hodočašće do oblasti koja je nekad bila sastavni dio tih drevnih civilizacija, čijim nasljednicima su se moderni Evropljani bili navikli smatrati. Dakle, antičke asocijacije su imale dvostruku moć.⁵¹ U slučaju čeških predstava većinom povezanih sa slovenofilskom ideologijom, povezivanje Južnih Slovena s antičkom tradicijom pridavalo je “našoj braći na jugu” žig “više kulture” i omogućavalo je da se predstavljaju kao nasljednici starogrčke i starorimske tradicije, a ne kao nepismeni seljaci i divlji lupeži. Konkretno, u slučaju Crnogoraca najčešće se pojavljuju upoređivanja s drevnim Spartanima i s bitkom kod Termopila. Svakodnevni život navodio je na uspostavljanje analogija s grčkim legendama i mitovima, a epska narodna poezija omogućavala je još i paralele sa svijetom homerovskih heroja: “Te kožne vinske mješine, u noći pastirske vatre na brdima, to sinje more u purpurnom osvitru večernje nebeske rumeni, ta đevojačka naričanja za palim junakom, to je još uvijek taj Patroklo, to je taj isti Homer, kakav bijaše i prije dvije hiljade godina”.⁵²

Lambl konstatuje da je Crna Gora, naročito njen unutrašnji dio, kao i njoj susjedne oblasti Balkana i dalje takoreći stalno nepoznata zemlja. U svom izvještaju preporučuje njeno temeljito ispitivanje kako etnografima tako i arheolozima, jezikoslovcima, istoričarima a prije svega prirodnjacima, budući da je s tog gledišta Crna Gora bila najmanje poznata. Sâm je poduzeo putovanje samo po južnom dijelu zemlje. Na crnogorsku teritoriju krenuo je iz Kotora, odatle preko Njeguša do Cetinja, a nakon toga nastavio je manje-više pokraj crnogorsko-austrijske granice, da bi se na kraju opet spustio do habzburške Dalmacije, do oblasti naseljene plemenom Paštrovića (Lambl tu oblast označava “austrijska Albanija”). Paštroviće, isto kao i stanovnike Kotora, uvrštava među pripadnike crnogorske etnografske oblasti, koja

⁵⁰ Martin Svatoš: “Humanistické vzdělání s dominancí klasických jazyků v českých zemích v 19. století.” In: Kateřina Bláhová a Václav Petrbok, eds: *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 24. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 4.-6. března 2004.* Praha, 2005, 50-51.

⁵¹ O problematici konstruisanja predstava istočne Evrope optikom preuzetom iz antičke literature vidi Larry Wolff: *Inventing Eastern Europe.* Stanford, 1994.

⁵² Isto, 532.

nije direktno u sastavu “slobodne zajednice Crne Gore”.⁵³ Ovđe se kod njega, kao kod jednoga od prvih autora, pojavljuje stereotip koji će se duže od narednog pola vijeka vrlo često pojavljivati u češkim predstavama o Crnogorcima i Južnim Slovenima. Naime, za razliku od slobodnih i ponositih Crnogoraca, Paštrovići, koji su s njima naizgled identični ali koji su bili podanici austrijskoga cara, činili su mu se iskvaranim. Habzburška (a naravno i osmanska) vlast, prema češkim autorima, redovno su korumpirale i degenerisale Južne Slovene.

U blizini ribarskog sela Sveti Stefan Lambl srijeće “znameniti egzemplar iz kataloga austrijskog klera”, mjesnog paroha, tj. pravoslavnog svještenika. Pop je bio “visokog uzrasta i silnog stasa, bijesna brka ispod nosa, s crvenim fesom na glavi, s pojasom punim tvrdog oružja kao što su uobičajeni handžari i kubure, i još puška na ramenu, ukratko istinski Crnogorac od opanaka i bjelača do struke, preko pleća prebačene. Jedina pomalo neuobičajena stvar bio je nekakav uništeni plavi kišobran kojeg je držao ispod pazuha i koji je kao kakav ostatak ili nadomjestak zapadnoevropske kulture na tom mišićavom gorštaku izgledao čudnovato.”⁵⁴ Češki putnik se dogovorio s parohom da putovanje do Kotora nastave zajedno. Prije nego što su krenuli, pop se presvukao u običnu svještenu odjeću i čekao je na njega u društvu Paštrovića, obučenih i naoružanih na crnogorski način. Svi su se prema njemu ponašali više nego pristojno, čak servilno. Njihovo “ulagivanje” bilo je u suprotnosti sa doživljajima koje je Lambl imao u Crnoj Gori. Tokom putovanja utvrdio je da ga smatraju za agenta koji izviđa situaciju u njihovom kraju. Tu pogrešnu pretpostavku nije uspio pobiti: “Bilo mi je vrlo čudno oko srca, okružen tim, na prvi pogled surovim gorostasima, punim oružja i noževa, kao da bi do večeri trebali porobiti pola svijeta, a s toliko potčinjenosti u dušama, da bi mi, ako bih to dopuštio, bez prećerivanja rečeno, ruke i noge ljubili, jer su mislili da sam uhoda kojeg je car poslao, da bi saznao kako se oni ponašaju...”⁵⁵

⁵³ Lambl u svom članku nigdje ne govori o Crnoj Gori kao o državi, iako opisuje faktičku nezavisnost te zemlje i negira tvrđenja da je crnogorski vladika ruski podanik zato što prihvata rusku pomoć.

⁵⁴ Isto, 538.

⁵⁵ Isto, 539.

U putopisno-naučnom izvještaju Vilema Dušana Lambla iz 1850. godine, koji je do toga vremena predstavljao najcjelovitiju analizu odnosa u Crnoj Gori na češkome jeziku, već se relativno jasno kristališu osnovni elementi predstave o Crnogorcima, koji će se u češkom diskursu o Crnogorcima pojavljivati mnogo decenija. I uz relativnu umjerenost Lambla, u prvi plan izbija slika čistih, neiskvarenih i slobodnih Crnogoraca, koji mogu biti inspiracija Slovenima koji žive u Habzburškoj monarhiji, svojim najbližim susjedima Južnim Slovenima, koji su praktično u svakom pogledu identični s Crnogorcima ali i onim udaljenijim – Česima. S obzirom na različite istorijske i društvene okolnosti, nije moguće niti bi bilo prikladno imitirati Crnogorce, ali budući da svojim moralnim osobinama Crnogorci prevazilaze Čehe mogli bi im biti uzor.

II

Oživljena prošlost

Jaroslav Čermak: između slovenstva i orijentalizma

Najčešće asocijacije koje bi među pripadnicima obrazovanih slojeva češkog društva izazvala sintagma “slika Crne Gore” bile bi valjda vizuelne predstave naoružanih glavara, drečavo obučenih, likovi očaravajućih žena odvedenih u hareme ili scene borbi s Turcima u stjenovitim gorama. Izgleda, dakle, da najviše života u sebi imaju upravo one najromantičnije predstave o Crnogorcima koje su u češkoj sredini ikad nikle. Tu činjenicu je moguće objasniti kako time da se radi o slikama u pravom i prvobitnom smislu riječi, čiji efekat je za razliku od predstava formiranih tekstovima po pravilu brži, izravniji i sugestivniji, tako i majstorstvom njihovog autora, legendarnog slikara Jaroslava Čermaka (1830-1878).⁵⁶

Jaroslav Čermak je nesumnjivo jedan od najpoznatijih čeških slikara 19. vijeka. Provincijsku sredinu svoje rodne zemlje zauvijek je napustio još u osamnaestoj godini. Češku je posjetio još tri puta (1852, 1858, 1873), svaki put na kratko. Jedno vrijeme je studirao u Belgiji, ali najveći dio života proveo je u Francuskoj, đe je aktivno učestvovao u umjetničkom životu sve do smrti. Čermaka je proslavilo stvaralaštvo inspirisano Južnim Slovenima, a studijske boravke među njima označio je kao najsrećnije razdoblje svoga života. Pretežno je komunicirao na jeziku svoje nove domovine, a na francuskom se dopisivao i sa svojim zemljacima, budući da “taj osviješćeni Čeh i Sloven nije znao pisati češki”,⁵⁷ kao što je konstatovao jedan od njegovih životopisaca. Doduše, s obzirom na njegovo porijeklo i deklarativna izjašnjavanja po pitanju narodnosti, Čermakov češki identitet je neosporan. Međutim, pri interpretiranju njegovog djela nužno moramo

⁵⁶ Još u prvoj polovini devedesetih godina 20. vijeka generacija tadašnjih učenika čeških srednjih škola svoju predstavu o Crnogorcima formirala je prije svega posredstvom Čermakovih likovnih djela, vidi Mirjam Moravcová: “Bratr, přítel, cizinec. Pohled českých studentů na jižní Slovany.” In: *Češi a jižní Slované, Lidé města 7*, Praha 1996, 35.

⁵⁷ F. X. Harlas: *Jaroslav Čermák*. Praha, 1928, 24.

napustiti suženu nacionalnu optiku i posmatrati ga u širem, evropskom kontekstu.

Prvi znaci Čermakovog interesovanja za Južne Slovence pojavljuju se relativno rano, početkom 50-ih godina 19. vijeka. Taj interes je bio u skladu s porodičnim uticajima, atmosferom toga doba, njegovim romantičnim karakterom i evropskim idejnim tokovima. Čermak je poticao iz relativno bogate građanske porodice srednje klase (otac mu je bio ljekar). Prije revolucionarne 1848. godine u Čermakovoj porodici, slično kao i u drugim praškim domaćinstvima, govorio se prije svega njemački.⁵⁸ Međutim, rodoljublje, koje je bilo sve pomodnije, prodiralo je i u Čermakovu rodnu kuću na Betlejenskom trgu. Stariji životopisci podizanje nivoa nacionalne svijesti u porodici često dovode u vezu s provincijalnim korijenima njegove majke, koja je porijeklo vodila od Jana Žiške, i koja je nakon smrti svojeg supruga 1841. godine preuzela ulogu glave porodice. Kod Čermakovih su se okupljale značajne osobe iz kruga rodoljubivih intelektualaca: František Palacki, Antonin Manes, Jan Evangelista Purkinje, Kašpar Šternberg i drugi.⁵⁹ Napeta atmosfera 1848. godine, koja je kipjela od brojnih burnih događaja i ideja, još više je pojačala Čermakovu nacionalnu svijest, slovenofilstvo i simpatije prema ideji revolucije i oslobodilačke borbe.

Odlazak u razvijenije frankofone zemlje zapadne Evrope je samo još više produbio Čermakove romantične i rodoljubive stavove. Južni Sloveni i njihovi ustanci protiv osmanske hegemonije i tamo su izazivali pažnju. Francuska javnost pratila je događaje na Balkanu od 20-ih godina 19. vijeka, kad je u Grčkoj izbio ustanak za nezavisnost. Osim diskusija o političkim problemima, povezanih s tzv. Istočnim pitanjem, tj. sudbinom Osmanskog carstva koje se raspadalo i pitanjem njegove teritorije, u zapadnoj Evropi se pojavljuje takođe i romantizam, podstican i interesovanjem za južnoslovensku narodnu

⁵⁸ Natpisi na porodičnom grobu Čermakovih na praškim Olšanskim grobljima (IV. Odjel, 7 dio, br. 1) na tri strane su napisani na njemačkom, i to kako u slučaju slikarevih roditelja, tako i sestara i braće, od kojih su neki Jaroslava nadživjeli. Češki tekst "voljenom bratu i slavnom mistru" od Umjetničke bešede samo je na jednoj strani stele.

⁵⁹ Emanuel Siblík: *Le peintre Jaroslav Čermák 1830-1878*. Praha-Paris, 1930, 6.

poeziju. U Parizu se susrijeću revolucionari, emigranti, politički emigranti i umjetnici iz mnogih zemalja. Tu će se i Čermak upoznati s dalmatinskim pravnikom Valtazarom Bogišićem,⁶⁰ kao i s drugim značajnim ličnostima iz redova Južnih Slovena.

Ključna osoba koja je kod Čermaka pobudila interes za Južne Slovene bio je njegov prijatelj Vilem Dušan Lambl, koji je Crnu Goru posjetio 1850. godine. Prijatelji su planirali zajedničko putovanje na “slovenski jug”, ali ga nikad nijesu realizovali. Takođe je moguće da se Čermak još 1856. godine upoznao s procrnogorskim publicistom Janom Vaclikom, koji je u to vrijeme boravio u Parizu gdje je pokušavao uspostaviti kontakt s crnogorskim knjazom Danilom, koji je tu nakon svršetka Krimskog rata lobirao u korist nezavisnosti svoje zemlje. Vaclik je kasnije radio kao sekretar knjaza Danila, a zatim i njegovog nasljednika Nikole, i u svakom slučaju je Čermaku tokom njegovih boravaka među Crnogorcima bio od koristi.

Da bi posjetio i Slovačku, Čermak je prvo zaobilaznim putem krenuo na Jadran 1858. godine. O tome putovanju sačuvano je malo dokumenata: nekoliko pisama i vijesti, nekoliko skica i studija. Slikar je u Pariz donio i nekoliko vrsta oružja i brojne djelove narodne nošnje, koje je ukomponovao u svoje slike. Čini se da je na jesen 1858. proputovao Dalmaciju, ali da najvjerojatnije do Crne Gore nije stigao. To prije svega dokazuje pismo njegove majke u kojem piše da Jaroslav nije mogao realizovati planirano putovanje iz Dubrovnika do Crne Gore, budući da je planinska knjaževina u to doba već bila pod snijegom. U vezi s tim, historičarka umjetnosti Vjera Borozan upozorava da između Čermakovih slika s južnoslovenskom tematikom iz godina 1859-1861. i njegovih djela nastalih nakon 1862, dakle nakon njegovog prvog boravka u Crnoj Gori potvrđenog dokumentima, postoji upadljiva razlika u shvatanju.⁶¹

⁶⁰ Valtazar Bogišić (1834-1908), stručnjak za slovensko pravo, 1893-1899 crnogorski ministar pravde. Nakon dugogodišnjeg proučavanja običajnog prava u Crnoj Gori sastavio je zakonik (Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru), važeći od 1888. godine, u kojem je nastojao harmonično uskladiti lokalne tradicije i savremenu evropsku pravnu praksu.

⁶¹ Vjera Borozan: *Jihoslovanská tématika v díle Jaroslava Čermáka 1858-1878*. Praha, 2002 (diplomová práce, Ústav pro dějiny umění, FF UK Praha), 15-16.

Svoje drugo putovanje na jug poduzeo je 1862. godine. Preko ljeta se nastanio u južnoj Dalmaciji, đe je u blizini Dubrovnika iznajmio kuću. Ubrzo nakon toga pridružio mu se njegov pariski učenik Jozef Hutari (1842-1890). Na poziv knjaza Nikole i njegovog sekretara Jana Vaclika krenula su oba slikara, najvjerojatnije početkom avgusta, u Cetinje. Tamo je vladala napeta atmosfera. Od aprila se vodio osmansko-crnogorski rat, u kojem je 20 hiljada crnogorskih boraca vodilo ljutu borbu sa 50 hiljada turskih vojnika pod komandom strašnoga Omer-paše Latasa.⁶² Na dan kad su češki umjetnici došli do Cetinja, Crnogorci su nastojali da odbiju tursko napredovanje pukih dvadeset kilometara od glavnog grada. Naravno, ratni sukobi Čermaka nijesu odbijali, već su ga, naprotiv, privlačili. Sa svojim učnikom je proveo u Crnoj Gori nekoliko mjeseci, uprkos turskom opsijedanju i jesenjim kišama, čuvenim po svojoj jačini i dugotrajnosti.

Boravak u Crnoj Gori donio je cijeli niz događaja i utisaka koji su bili u skladu s Čermakovim romantičnim temperamentom. Nedugo nakon dolaska, Čermak i Hutari su bili svjedoci pokušaja ubistva knjaza Nikole, u blizini gore Granica. Čini se da je Čermak na crnogorskoj strani aktivno učestvovao u nekoj od bitaka protiv Turaka, najvjerojatnije u bici kod Graba, blizu sela Meterize, do koje je došlo u avgustu 1862. Bilo kako bilo, knjaz Nikola ga je odlikovao ordenom Danilovog reda za nezavisnost Crne Gore.⁶³ Nakon primirja do kojeg je došlo pod pritiskom velikih sila, s oduševljenjem je radio na pripremama proslave za koju je zajedno s Hutarijem napravio veliki balon s naslikanim turskim glavama, koji su Crnogorci nakon puštanja u vazduh izrešetalı mecima. Nekoliko puta je bio pozvan i u lov koji je organizovao knjaz Nikola. Međutim, najviše vremena je, nara-

⁶² Omer-paša Latas (1806-1871), rođen je kao Mihailo Latas u hrvatskoj Liki, koja je pretežno bila naseljena Srbima. Studirao je na vojnoj akademiji i onda je stupio u austrijsku armiju. Godine 1827. otišao je u Bosnu, đe je prešao na islam, nakon čega brzo napreduje u redovima osmanske vojske. Proslavile su ga uspješne kaznene ekspedicije protiv ustanika i protivnika centralizma u raznim djelovima Carevine: Siriji, Albaniji, Kurdistanu, Bosni i Mesopotamiji. Turske sile je vodio u dva pohoda protiv Crne Gore, 1852. i 1862. godine.

⁶³ O razvoju crnogorskih odlikovanja vidi Václav Měřička: *Černohorská vyznamenání*. Praha, 1980.

vno, provodio u portretisanju članova knjaževske porodice i skiciranju motiva iz života Crnogoraca.

Krajem godine slikar se vraća u Dalmaciju koja ima umjereniju klimu. U selu Mandeljana, nedaleko od Dubrovnika, iznajmio je kuću, đe ostaje čak do 1865. godine. Ubrzo je sigurno poduzeo i novo putovanje u Crnu Goru, o čemu nam svjedoči sačuvani crtež manastira Ostrog. Nesumnjivo je da je tokom trogodišnjeg boravka realizovao još nekoliko avanturističkih izleta na crnogorsku i tursku teritoriju.⁶⁴ Motive s tih putovanja i dužega boravka u Dalmaciji obrađivao je sve do kraja života.

U njegovom ranom stvaralaštvu, od studija na praškoj likovnoj akademiji preko boravka u Belgiji, pa sve do prvih godina života u Francuskoj dominira interes za istorijsko slikarstvo. Jedna od omiljenih tema iz češke istorije bilo mu je husitstvo. "Ravnopravan pandan istorijskim kompozicijama bilo je platno iz savremenog života nazvano *Miseroni* tj. *Bijednici* ili *Prosjaci*: stari čovjek i mlada žena s bebom, ljudi bez narodnosti, osiromašeni, letargični."⁶⁵ Treći tematski krug, kojem se u to vrijeme često vraćao, predstavljale su slike iz života ribara, marine i scene s morske obale. Elementi koji su upućivali na slovenstvo uopšte ili na sredinu nekog konkretnog slovenskoga naroda pojavljivali su se sporadično, više kao dopuna atmosfere.

Inspiracija Južnim Slovenima predstavljala je u Čermakovom stvaralaštvu prijelom. Južni Sloveni, naročito oni koji su živjeli u perifernim i manje dostupnim oblastima Balkana, bili su, doduše, savremenici autora ali istovremeno, iz srednjevropske ili zapadnoevropske perspektive, izgledali su kao nekakva oživljena prošlost. Tako je njihovo likovno prikazivanje ostavljalo utisak kao da se savremena i istorijska tematika stapaju u jedan žanr. Njegovo stvaralaštvo s južnoslovenskom tematikom odvijalo se uglavnom u tri faze. U periodu od 1858. do 1862. autor je u svom iskustvu već imao posjetu Dalmaciji, ali s južnoslovenskim motivima postupao je dosta slobodno, bez težnje da realistički prikaže konkretnu nošnju ili prirodu. Nakon što je 1862. posjetio Crnu Goru, primjećujemo veliki pomak u smjeru realizma. Umjesto neodređenih Južnih Slovena sada slika Crnogorce u tipičnoj nošnji, smještene u pre-

⁶⁴ Borozan, 19.

⁶⁵ Olivová, 20.

poznatljive predjele u okolini Cetinja. Nakon povratka u Francusku, crnogorske, hercegovačke i dalmatinske motive opet će koristiti slobodnije, što je upadljivo naročito na velikim kolektivnim kompozicijama s određenim političkim nabojem.

Klasični motiv iz prvoga perioda Čermakovog južnoslovenskog stvaralaštva na prijelomu 50-ih i 60-ih godina 19. vijeka predstavlja prizor majke s detetom koji upućuje na arhetip Madone. Slike na kojima je prikazana majka s detetom u raznim varijantama i lokacijama često su nazivane *Crnogorke*, međutim takva identifikacija je isuviše konkretna. Kao što konstatuje Vjera Borozan, Čermak je u to vrijeme sve Južnoslovenke oblačio u nekakvu zajedničku narodnu nošnju, koja je doduše proizlazila iz tradicionalnog načina oblačenja karakterističnog za dinarski pojas, međutim slobodno je kombinovao elemente nošnji iz raznih oblasti, uglavnom hercegovačke, dalmatinske i crnogorske. Slika koja je postala poznata kao *Crnogorka s kozom* (sam autor ju je nazvao kratko *La chèvre*, odnosno *Koza*), prikazuje ženski lik odjeven u narodnu nošnju koja predstavlja kombinaciju hrvatskih i slovačkih elemenata. Još veću mjeru fantazije ispoljio je 1859. godine slikajući *Ženu s detetom u amfiteatru*, na kojoj majka usred antičke ruševine u mediteranskom predjelu “više podsjeća na nekakvu južnoslovensku princezu iz bajke nego na običnu Dalmatinku u narodnoj nošnji”.⁶⁶

Na njegovim slikama žena se pojavljuje kao majka, bojovnica ili kao žrtva ratnog nasilja. Isto kao i mnoge druge stvaraoce koji su u likovnoj umjetnosti ili literaturi obrađivali orijentalističke ili izravno balkanske i južnoslovenske teme, i Čermaka je jako zainteresovala problematika otmica. Jedna od najpoznatijih slika na tu temu je *Otmica (Crnogorke)* iz 1860. godine.⁶⁷ Po mišljenju Vjere Borozan, nastanak te slike najavio je crtež iz umjetnikove bilježnice iz prethodne godine, na kojem tri austrijska vojnika bičuju nagu djevojku. U savremenom političkom kontekstu nesumnjivo se radilo o prizoru iz austrijsko-talijanskog konflikta.⁶⁸ Promjena geografske lokacije scene

⁶⁶ Borozan, 27-28.

⁶⁷ Slika je prvo bila poznata pod nazivom *Razzia* (ili češki *Únos*, *Vpád*, odnosno *Otmica*), 1861. godine bila je izložena pod nazivom *Vpád bašibozuků do křesťanské vesnice v Hercegovině (Turecku)* odnosno *Upad bašibozuka u hrišćansko selo u Hercegovini (Turskoj)*. Identifikacija žrtve kao Crnogorke prihvaćena je tek kasnije.

⁶⁸ Borozan, 25.

i transformacija pripadnika austrijske vojske u vizuelno atraktivnije bašibozuke smjestila je tu sliku u kontekst orijentalističkoga stvaralaštva karakterističnog za to doba. Tako na poznatoj slici tri mišićava grmalja u kostimima teatralno orijentalnog stila, odnose iz zapaljene kuće mladu ženu koja se protestujući kopra. Sa već praktično potpuno golog lika žene pada na zemlju dugi komad bijele tkanine koji liči na čaršaf. To onemogućava da se žrtva etnički ili regionalno bliže identifikuje. Međutim, otrgnuti nakit u obliku krucifiksa koji leži na zemlji, neosporno ukazuje na njen vjerski identitet.

Uostalom, to nije jedini slučaj u kojem je građanina austrijskog carstva transformisao u stanovnika Balkana. Slika koju je 1861. izložio pod nazivom *Etude de raia slave. Hércegovine (Studija slovenske raje. Hercegovina)*⁶⁹ prikazuje muškarca s brkovima, s ravnom kapom dinarskog stila na glavi, zamotanog u pozorišni, garibaldijevski crveni plašt ispod kojeg štrči dekorativno ukrašeno oružje, tipično za Balkan i Osmansko carstvo. Portretisani Hercegovac, evidentno hrišćanski ustanik spreman na borbu, budi simpatije i solidarnost. Na osnovu njegovog izgleda ne bismo ga svrstali u sferu orijentalne različitosti. Funkcioniše kao dalja verzija romantičnog, revolucionarnog borca za slobodu i tako evocira likove revolucionara s kojim je evropska javnost toga vremena bila dobro upoznata. Međutim, u češkoj sredini ova slika je poznata po podnazivu *Portret Dušana Lambla*, što nam govori da ovđe model nije bio autentični južnoslovenski borac, već njihov češki poklonik i Čermakov dobar prijatelj.

Tokom boravka u Crnoj Gori 1862. godine portretisao je tamošnje stanovnike s velikom mjerom realizma i smislom za precizno prikazivanje etnografskih detalja. Sačuvani su njegovi umjetnički i dokumentarno dragocjeni portreti članova vladarske porodice (vojvode Mirka Petrovića⁷⁰,

⁶⁹ Haos koji vlada oko naziva Čermakovih slika javlja se i u ovom slučaju: na isto djelo možemo naići pod nazivom *Slovanský rája, Hercegovac na četách* i u okrnjenim verzijama *Hercegovac na čatách* a *Hercegovac na cestách*.

⁷⁰ Vojvoda Mirko (1820-1867), brat knjaza Danila, otac knjaza Nikole, od 1857. do smrti predsjednik crnogorskog Senata. On je zaslužan za učvršćivanje autoriteta centralne moći, komandovao je crnogorskoj vojsci u pobjedonosnoj bici na Grahovu 1858. godine.

knjaginja Milene⁷¹ i Darinke⁷²), nekoliko daljih ličnosti, kao i portreti nepoznatih Crnogoraca i Crnogorki. Radi se o civilnim portretima, bez upadljivog glorifikovanja (vojvoda Mirko, čuven po svome bujnom temperamentu, npr. kao da pogledom prati šta se događa s njegove lijeve strane, spreman da posegne za oružjem), koji ipak plijene svojim prirodnim čarom. Na sličan način realistički je prikazao i lik crnogorskog glavara na istoimenom portretu iz 1865. godine. Muškarac koji s cijelim arsenalom bogato ukrašenoga oružja za pojasom stoji pored osedlanoga konja neđe u blizini Cetinja, mogao bi dobro koristiti kao didaktičko pomagalo pri tumačenju pojedinih elemenata tradicionalne crnogorske nošnje. Bizarni predio s ogromnim stijenama koji je samo tu i tamo obrastao rijetkim biljkama predstavlja nam i slika nazvana *Crnogorske stijene*. Samo njen naziv, kao i neupadljiva figura žene koja nosi torbu, govore da se ne radi o predjelu s druge planete, već o vizuelno dramatičnom, ali faktički potpuno realnom, prirodnom dekoru iz tzv. Stare Crne Gore.

Nakon povratka iz Crne Gore Čermakovo stvaralaštvo se stilski pomjera od realizma ka salonskom orijentalizmu francuske škole.⁷³ Još tokom boravka u Dalmaciji slikar je pripremao podlogu za nekoliko velikih kompozicija, koje je dovršavao tek narednih godina u Parizu. Po pravilu se radilo o epskim scenama koje na romantičan način ilustruju orijentalističke stereotipe o muslimanima koji nasilno hvataju žene i prodaju ih kao seksualne ropkinje. Tako nastaje cijeli ciklus

⁷¹ Knjaginja Milena, rođ. Vukotić (1847-1923), žena knjaza Nikole, majka njihovo dvanaestoro djece, omiljena zbog svojih humanitarnih aktivnosti. Nakon smrti supruga, postaje regentica crnogorskog prijestola.

⁷² Knjaginja Darinka, rođ. Kvečić (1837-1892), kćerka srpskog trgovca iz Trsta, u doba Čermakovog boravka bila je udovica prethodnog knjaza Danila. Šezdesetih godina učestvovala je u nekim političkim pregovorima i misijama, od 1867. godine do smrti živjela je pretežno u Veneciji.

⁷³ Veliki broj orijentalističkih slikara u Francuskoj tokom 19. vijeka zaista opravdava korištenje termina škola, iako su se svaka generacija i njeni individualni reprezentanti odlikovali specifičnim vizijama Orijenta, vidi Lynn Thornton: "Introduction." In: *Eastern Encounters: Orientalist Paintings in the Nineteenth Century*. (exhibition catalogue), London, 1978. <http://www.victorianweb.org/painting/orientalist/thornton1.html>

priča u slobodnim nastavcima o ženi koju su oteli bašibozuci. Predstavu osmanskog sex-traffickinga dalje je razvijao u nekoliko slika na kojim su prikazane otete žene i njihovi otmičari, prilikom predaha na putu do unutrašnjosti carstva, da bi je na kraju, sasvim razumljivo, završio slikom klasičnog harema.

Na slici *Ratni plijen*⁷⁴ iz 1868. vidimo grupu od šest otetih žena pretežno u bogatoj narodnoj nošnji, koja opet predstavlja kombinaciju folklornih elemenata iz nekoliko različitih regiona. Izrazima lica i držanjem tijela sve žene izražavaju tugu, umor i rezignaciju, izuzev jedne, dominantne, u crno obučene đevojke sa svezanim rukama, koja gledaoca gleda direktno u oči. Taj pogled izražava stanoviti poziv za pomoć, te se može interpretirati kao politički apel slikara na savremenu “civilizovanu” Evropu da podrži južnoslovensko hrišćansko stanovništvo u njihovoj borbi za oslobođenje. Ugnjetače simbolizuju likovi stražara, dvojice na prvi pogled brutalnih, do zuba naoružanih, brkatih muškaraca, obučenih u kombinovanu tursko-albansku narodnu nošnju, koji pijuckaju kafu iz fildžana i puše. Slika je smještena u romantičnu visokoplaninsku sredinu, koja bi mogla biti zapadno-balkanska, ali isto tako i talijanska.

Sličan motiv putovanja s ropkinjama naći ćemo i na slici *Ropkinje* iz 1870, na kojoj se, štaviše, sriječemo i s istim likovima. Stražar koji na slici stoji naprijed je očigledno identičan s čovjekom u svijetloj, zapravo južnoalbanskoj ili epirskoj, narodnoj nošnji sa slike *Plijen ratnika*. Kako upozorava Vjera Borozan, drugi Turčin na slici silno podsjeća na likove bašibozuka francuskoga orijentlističkog slikara Žana Leona Žeroma.⁷⁵ Uza zid, očigledno davno napuštenoga doma, tiskaju se tri žene, ali i ovđe ćemo isto tako naći jednu koja je prkosnija – ženu u crnom, koja ne želi da se pomiri sa svojim usudom. Tematski nastavak putovanja sa zarobljenicama nalazimo i na nedovršenom kartonu za sliku *Na odmoru sa zarobljenim Hercegovkama* iz 1877. Sliku, koju su naručili Društvo rodoljubivih prijatelja umjetnosti i Češki muzej (riječ je o jedinoj narudžbi koju je Čermak za cijeli život dobio iz svoje rodne zemlje), umjetnik nije stigao završiti. Borbe na Balkanu

⁷⁴ Sâm autor ju je nazivao *Butin de guerre – Jeunes filles chrétiennes enlevées par les Bachibouzouks et conduites à l’Adrianopole pour être vendues*.

⁷⁵ Borozan, 44.

su se bližile kraju, a i sâm Čermak je temu označio kao “stvarnost koja će brzo završiti”. Takođe je sačuvano i svjedočanstvo samoga slikara, u kojem djelo koje priprema interpretira vlastitim, dramatično-patetičnim riječima: “U prvom planu pola tuceta zarobljenih djevojaka se tiškaju jedna k drugoj, zavučene u čošak ruševine, s gornje lijeve strane pojavljuje se derviš-govornik, koji predstavlja neopisivi tip muslimanskog fanatizma, takvog koji živi u prnjama, putuje, prolazi muhamedanskim zemljama, da bi uništavao nevjernike, takvog koji odobrava sve okrutnosti. Crtao sam je, ovaj je prošao Indijom...”⁷⁶ Likovi žena ni njihovih stražara ovđe nijesu isti kao na dvije prethodno spominjane slike, međutim, misao vodilja je ista. Većina zarobljenica vidljivo je slomljena teškom sudbinom. Jedna je sa svezanim rukama gledaocu okrenuta leđima i glavom se opire o zid kuće, ostale se užasnutih pogleda bespomoćno zbijaju jedna uz drugu. Međutim, i ovđe se pojavljuje lik pun ponosa i prkosa. Taj ženski lik više nije obučen u crno i ima upadljivo smjeliji dekolte koji evocira njenu seksualnost izrazitije nego u prethodnim slučajevima, u kojim je takav tip žene komunicirao samo izrazom lica i uspravnim držanjem. Ovaj put je više muških stražara nego zarobljenica: jedan na divanu puši nargilu, nekoliko ih za niskim stolom igra karte, nekoliko ih kibicuje, a skupinu žena s odstojanja prati samo jedan asketski derviš. Dakle, većina Turaka više odgovara stereotipima o orijentalnim sklonostima prema sladostrasničkom životu, nego o “okrutnom Turčinu”.

Slika *Crnogorke u haremu* iz 1877. godine predstavlja zadnju stanicu cijeloga puta. Čermak je na njoj prikazao pet žena, ovaj put bez prisutnosti ikakvih muškaraca, u elegantno opremljenoj banjskoj prostoriji s malim prozorima na kojima su rešetke. Ovđe vidimo tipičnu dekoraciju koju su koristili slikari orijentalističkih tema za evociranje atmosfere enterijera luksuznih palata i harema: persijski tepih, porcelanske pločice s ornamentima, detaljno naslikan ukrašeni ibrik ili natpis s arapskim pismom. Pažnja prema tim detaljima, kao i cijeli aranžman, otkrivaju vidljivi uticaj Žana Leona Žeroma i njegove škole. Čini se kao da se većina žena sa situacijom u biti pomirila, pa čak i da u tekovinama islamske civilizacije uživa. Međutim, izuzetak opet predstavlja u crno obučeni lik žene, s tužnim, još uvijek prkosnim pogledom, koja okreće glavu od banje i svojih družbenica. Ovaj

⁷⁶ Olivová, 76.

lik, koji simbolizuje ljepotu i prkos crnogorskih žena, tako vidimo na nekoliko Čermakovih djela s južnoslovenskom tematikom. Prema nekim izvorima, Čermak je ovaj lik stvorio povezujući osobine dvije stvarne žene, svoje dalmatinske sluškinje Kate Grbić i tada mlade crnogorske knjaginja Milene, na čijem portretu je radio za vrijeme boravka na Cetinju 1862. godine.⁷⁷

U centru Čermakovog interesa u djelima s južnoslovenskom tematikom bile su više žene nego muškarci. Slika u ulju *Ranjeni Crnogorac* iz 1874. godine koju je naručio hrvatski rodoljub, biskup Josip Juraj Štrosmajer (1815-1905), u tom smislu predstavlja izuzetak. Radi se o sceni koja je direktno povezana s ratnim događajima iz 1862. godine, kojima je Čermak bio očiti svjedok. Središnji prizor slike predstavlja ranjenoga komandanta Tura Plamenca⁷⁸, kojega dvojica Crnogoraca na nosilima nose niz kameniti puteljak. Iza njih vidimo grupu od nekoliko muškaraca. S obje strane stoje žene i sve to prate žalosnim pogledima. Među njima sa sigurnošću prepoznajemo i onaj tipični, nama već dobro poznati čermakovski lik žene, kojega srijećemo na brojnim umjetnikovim kompozicijama iz toga razdoblja. Prilikom pogleda na ovo platno nesumnjivo je da smo među Crnogorcima koji su, i uz stanovitu tragičnu patetičnost sižea, ponovo naslikani sa smislom za etnografske detalje. "Uz ovu sliku je takođe sačuvan i najveći broj skica iz kojih su proizašli portreti pojedinih likova, ranjenog vojvode, nosača s perčinom – tipičnim za crnogorske ratnike, ožalošćenih starica i devojaka."⁷⁹

Nesumnjivo je da je Čermak dobro poznao crnogorsku sredinu, iako je to znanje koristio samo na nekim slikama. Na drugima je, naprotiv, preferirao kombinacije raznih elemenata pomoću kojih je konstruisao simbolički južnoslovensko-orijentalni svijet, koji je predstavljao vrlo slobodan odraz realnog Balkana toga vremena. Najvjerovatnije je na

⁷⁷ Vratislav Černý, F. V. Mokry, V. Náprstek: *Život a dílo Jaroslava Čermáka*. 1930, 98.

⁷⁸ Turo Plamenac (1814-1862), senator i serdar (titula preuzeta iz osmanske vojne hijerarhije, u Crnoj Gori najviši vojni autoritet plemena ili većeg broja plemena, eventualno oblasti – nahije). Poginuo je u borbi kod sela Meterize, u kojoj je po svoj prilici učestvovao i Čermak.

⁷⁹ Borozan, 46.

izbor izražajnih sredstava uticala i svijest o tome kakvoj publici je koja slika bila namijenjena. Portreti naslikani za članove crnogorske vladarske porodice potpuno su realistični, *Ranjeni Crnogorac*, kojega je naručio veliki hrvatski pristalica ideje južnoslovenskog jedinstva, isto tako jasno je smješten u crnogorsku sredinu. Nasuprot tome stoje programski orijentalistička djela, primarno namijenjena zapadnoevropskoj publici. Osim analiziranih slika kojima je tema put zarobljenica do harema, takva je takođe i poznata kompozicija *Bosna godine 1877. (Povratak u selo)*, slika sa silnim političkim apelom, koja prikazuje izbjeglice koje se vraćaju u ratom opustošeno selo. Romantični i do danas fascinirajući detalji iz pričica o umjetnikovom životu – u kojima jednom hipnotiše pantera u zoološkom vrtu, a drugi put francuskog slikara, u dvoboju pobjeđuje neodgojenoga plemića koji je zgriješio jer je piskao tokom izvođenja Wagnerove opere, u kojim šaljivim smicalicama uvijek nadmudri austrijsku tajnu policiju ili uprkos uzburkanom moru u svojoj barci u Francusku prošvercuje pamflet protjeranoga Viktora Igoa – zajedno sa svim peripetijama oko njegova fatalnoga odnosa s Ipolit Gale, suprugom svoga belgijskog mistra i učitelja, odvlače pažnju od prozaičnih pitanja povezanih s Čermakovim stvaralaštvom i od širega konteksta u kojem su nastala.⁸⁰ U sjeni umjetnikove bogate, iako fragmentarne biografije, pomalo se zaboravlja na činjenicu da je Čermak, s obzirom na komercijalni pritisak, prilagođavao izbor tema i stila, a da je prema političkoj situaciji svojevrijem mijenjao i lokalizovanje svojih djela.

Na slici *Prenošenje slike* iz 1863. Čermak je atipično naslikao zimski predio, u daljini oivičen planinama. Četiri Crnogorca, koji do koljena zapadaju u duboki snijeg, pažljivo nose iznad glava slike. Jednu od njih, koja je okrenuta prednjom stanom prema gledaocu vidimo sasvim jasno: riječ je o portretu knjaginje Darinke, o onom portretu koji je Čermak naslikao tokom svog boravka na Cetinju. Scena prikazuje vraćanje umjetničkih i drugih dragocjenosti, koje su za vrijeme opasnosti od turskog napredovanja 1862. godine bile odnešene iz glavnog grada i sakrivene. Crnogorci su tu predstavljeni kao zaštitnici

⁸⁰ U formi beletristički obrađenog životopisa, u kojem centralnu osu Čermakovoga života čini odnos prema Hyppolite Gallait, većinu sačuvanih anegdota i uspomena o umjetnikovom životu obradio je František Kožík: *Pouta věrnosti*. Praha, 1971.

umjetnosti, i to ne svoje tradicionalne, već savremene zapadne. Slika tako stvara utisak da se Crnogorci identifikuju sa spoljnim predstavama o sebi, koje Čermakovi portreti simbolizuju, čime je, sa stanovišta “civilizovane” Evrope, nesumnjivo predstavlja u vrlo pozitivnom svijetlu. Ujedno, slikar ovđe očigledno, s određenom mjerom narcizma i romantike, sanja o pozitivnoj recepciji svog djela.

U češkoj sredini Čermak je još za života stekao ime; međutim, bio je interpretiran prije svega s nacionalnih pozicija, rječnikom obilježenim tadašnjim nacionalnim diskursom. Pojedini interpretatori su u njegovo djelo, koje u češkoj sredini u 19. vijeku nije bilo poznato i procjenjivano u cjelini, često projektovale vlastite nazore i ideale. “Jozef Vaclav Frič ... u slici *Otmica* naglašava aktuelnost i politički značaj tog srceparajućeg djela. Božena Njemcova se u svojim pismima ... spontano divila njegovom slovenskom žanru. Jan Neruda ... je isticao epski karakter ... i istoričnost.”⁸¹ I Miroslav Tirš, osnivač sokolskog pokreta, nesumnjivo je reflektovao na Čermaka vlastiti koncept, kad je oduševljeno opisivao kako je od prvobitno slabunjavog djetića izrastao fizički snažan, mladi muškarac atletske figure. Početkom 20. vijeka pojavljuju se prve kritike Čermakovih velikih kompozicija zbog prečeranosti insceniranosti. Između dva svjetska rata, kad je došlo do obnavljanja interesa za Čermakovo djelo u vezi s pedesetogodišnjicom njegove smrti (1928) i stogodišnjicom rođenja (1930), u atmosferi se osjećala velika kulturna i politička zavisnost od Francuske, te je u vezi s tim naglašavano njegovo frankofilstvo.⁸²

Čermakovo djelo s južnoslovenskom tematikom je u svakom slučaju silno uticalo na vizuelne predstave o Crnogorcima i igralo je značajnu ulogu u njihovom romantiziranju i glorifikaciji u češkom društvu prije Prvog svjetskog rata. Njegova djela iz Crne Gore, Hercegovine i Dalmacije bila su interpretirana jednoznačno u duhu slovenske uzajamnosti. Iako je idealističko slovenofilstvo imalo neosporan uticaj na Čermaka, ne može se prevideti da su odlučujući uticaj na njegov način

⁸¹ Olivová, 79.

⁸² To demonstrira i spomen ploča koju je uradio vajar František Bilek, svečano otkrivena na mjestu nekadašnjega umjetnikovog ateljea na aveniji Vagram. Prema francuskom tekstu koji na njoj piše, tamo je stvarao “čehoslovački slikar Jaroslav Čermak ... koji je usmjeravao umjetnost svoje zemlje prema Francuskoj”.

prikazivanja Crnogoraca i ostalih Južnih Slovena imali francuski orijentalistički slikari. Naročito je očigledna inspiracija djelima čuvenih orijentalista Žana Leona Žeroma i Ežena Delakroa. Upravo takvom optikom je prihvatano i komentarisano Čermakovo stvaralaštvo tokom njegovog života u frankofonom svijetu. Taj kontekst Čermakovog stvaralaštva i njegove recepcije može u budućnosti dovesti do revalorizacije i obnavljanja interesa za ovog umjetnika u evropskom kontekstu. Za sada je, nažalost, nužno konstatovati da je, uprkos velikom interesu za orijentalizam u likovnoj umjetnosti koji neprekidno traje praktično od 70-ih godina 20. vijeka, Čermakovo djelo izmaklo pažnji stručnjaka u evro-američkom svijetu i van njega.

Platnu *Prenošenje slika* na kraju krajeva moramo priznati i određenu mjeru vizionarstva. Početkom 90-ih godina 20. vijeka Čermakova slika Crnogoraca koji spašavaju slike postala je simbol cetinjskog bijenala savremene umjetnosti, koje je osnovao praunuk kralja Nikole, pariski arhitekta Nikola Petrović Njegoš. Jaroslav Čermak je danas bez ikakve sumnje poznatiji u Crnoj Gori nego u Francuskoj, Belgiji ili u Češkoj. Preciznije rečeno, nije riječ o poznavanju njegovog djela u cjelini, već o slavi nekoliko slika s crnogorskom tematikom. *Ranjeni Crnogorac* koji je dugo vremena bio prihvaćen kao značajan vizuelni simbol borbe za crnogorsku nezavisnost u 19. vijeku, i u današnjoj Crnoj Gori je takoreći sveprisutan kao ilustracija stotina knjiga i periodičnih publikacija. Čini se da smo ovđe svjedoci slične pojave kakvu spominje Kit Vindšatl u članku, u kojem kritikuje neke od osnovnih postulata Saidovog *Orijentalizma*.⁸³ Dojčove, Ingresove ili Žeromove slike, koje su u 19. vijeku simbolizirale vizuelne predstave evropskoga diskursa o Orijentu, da bi krajem 20. vijeka u brojnim kritičkim analizama bile označavane za izraz imperijalističke kulturne hegemonije, danas su neobično popularne među pripadnicima viših društvenih slojeva u muslimanskim zemljama sjeverne Afrike i zapadne Azije, koji se na njima dive idealiziranoj, iščezloj formi vlastite kulture.⁸⁴ Sličan pomak, u kojem su neki elementi češkoga diskursa o Južnim Slovenima iz 19. vi-

⁸³ Keith Windschuttle: "Edward Said's Orientalism revisited." In: *The New Criterion*, vol. 17, No. 5, January 1999, <http://www.newcriterion.com/archive/17/jan99/said.htm>

⁸⁴ U tom smislu simptomatično je da je original Čermakove slike *Otmica* danas dio zbirke Dahesh Museum u New Yorku, koji se specijalizuje upravo na zapadno orijentalističko stvaralaštvo.

jeka prihvaćeni kao sastavni dio crnogorskih predstava o sebi na prijelomu 20. i 21. vijeka, dok su u zemlji svoga nastanka već potpuno iščezli, možemo primijetiti kako u slučaju Čermakovih likovnih predstava, tako i u recepciji literarnih djela drugih kreatora češke slike o Crnogorcima, koji su u Crnoj Gori dosta prevedeni.

Po Čermakovim stopama na Balkan su krenuli u drugoj polovini 19. vijeka i drugi češki likovni umjetnici. Međutim, niko od njih nije dosegao njegovu slavu, a uglavnom ni kvalitet njegovog likovnog izraza. Ovo drugo važi naročito za djelo Jozefa Hutarija, Čermakova učenika, koji zajedno sa svojim učiteljem posjećuje južnoslovenske krajeve početkom 60-ih godina. Njegovo djelo predstavlja manje imaginativnu imitaciju čermakovskih tema i postupaka, iako i radovi Hutarija doprinose učvršćivanju romantične vizuelne predstave Crnogoraca u češkom društvu.

Značajniji i dugotrajniji uticaj imale su ilustracije i crteži Františka Ksavera Zvjeržine (1835-1908)⁸⁵, takođe romantični, koji su nekoliko decenija redovno izlazili u češkoj i njemačkoj štampi. Zvjeržina je od 1865. godine radio kao učitelj crtanja u miješanoj italijansko-slovenačkoj sredini u Gorici, nakon čega se usidrio u Beču, đe je proveo ostatak života. Zvjeržina je uz rodnu Moravsku, proputovao Ukrajinu, Rusiju i veliki dio Balkanskog poluostrva. Njegovi crteži Crnogoraca i njihovih etnografskih srodnika iz dinarskoga pojasa (u Boki Kotorskoj, na "dalmatinsko-albanskom pograničju", nadomak Budve, u buntovničkom pogorju Krivošija i okoline), takođe su pojačavali vizuelne predstave o Južnim Slovenima, krećući se između slovenofilstva, romantizma, orijentalizma i etnografske dokumentarnosti.

Početkom 90-ih godina 19. vijeka Crnu Goru je posjetio slikar, muzikolog i putopisac Ludvik Kuba (1863-1956)⁸⁶, čijim putopisnim bi-

⁸⁵ Vidi František Xaver Bohumír Zvěřina: "Vlastní životopis." In: *Zlatá Praha* 26, 1909; Melanie Němcová-Zvěřinová: *Malíř F. B. Zvěřina a Balkán*. Adamov, 1970.

⁸⁶ Kubin život i djelo bliže osvjetljavaju njegova sjećanja (Ludvík Kuba: *Zaschlá paleta*. Praha, 1955), sabrane etnografske studije i članci (Isti: *Cesty za slovanskou písni, 1885-1929*. Praha, 1953), te mnoštvo bogato ilustrovanih putopisa iz raznih slovenskih zemalja (Isti: *Na Černé Hoře*. Praha, 1892; Isti: *Čtení o Makedonii*. Praha, 1932; Isti: *Čtení o Dalmácii*. Praha, 1936; Isti: *Čtení o Bosně a Hercegovině*. Praha, 1937. i drugi). U crnogorskom prijevodu vidi Ludvík Kuba: *U Crnoj Gori. Putevi preduzeti sa namjerom sakupljanja narodnih pjesma (1890-1891)*. Prijevod Branislav Borožan. Podgorica, CID, 1996.

lješkama ćemo se posvetiti u odgovarajućem poglavlju.⁸⁷ I Kuba je nesumnjivo bio slovenofil i poklonik južnoslovenskih narodnih kultura. Međutim, on se više nije priklanjao romantičnim kompozicijama i narativnim prizorima čermakovskog tipa. Umjesto toga, koncentrisao se ili na sitnije crteže na kojima je dokumentarno prikazivao što je bilo moguće preciznije mjesno stanovništvo i arhitekturu, ili na predmete za svakodnevnu upotrebu. Na svojim uljanim slikama prikazivao je scene iz prirode, gradove i prizore iz lokalnoga života karakterističnim stilom kasnoga impresionizma, opet s akcentom na dokumentarnu preciznost. Tako je već Kubi, koji među tvorcima češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima predstavlja pojavu na granici generacije slovenofilskih umjetnika i nove generacije naučnika i pionira turizma, Čermakovo romantično shvatanje bilo strano. Međutim, za češko društvo na prijelomu 19. i 20. vijeka čak su i Kubine realističke slike i crteži sadržavale sasvim dovoljno egzotičnoga i romantičnog, što je bilo dato kako samom prikazivanom stvarnošću, tako i načinom njenog opažanja. Tako se u češkom društvu vizuelna predstava o Crnogorcima dugotrajno fiksirala pretežno u onome obliku koji je kreirao Jaroslav Čermak, prvi veliki evropski slikar što je u potrazi za inspiracijom krenuo među Južne Slovene.

⁸⁷ U današnjoj Crnoj Gori, uz Čermaka i Holečeka, upravo Kuba spada među najslavnije češke i uopšte strane montenegrofile, naročito s obzirom na unikatnu dokumentarnu vrijednost njegovih etnografskih bilježaka. Nedavno je u Podgorici po njemu nazvana ulica u širem centru grada.

III

Naši crnogorski pobratimi

Glorifikacija Crnogoraca u šesdesetim i sedamdesetim godinama 19. vijeka

U razvoju češke predstave o Crnogorcima ključno razdoblje predstavljaju šezdesete i, prije svega, sedamdesete godine 19. vijeka. Tokom te dvije decenije prezentacija crnogorskih tema u češkom društvu je bila vrlo intenzivna. Na to je uticalo nekoliko faktora. Radilo se o razdoblju liberalizacije političkog i kulturnog života Habzburške monarhije i čeških zemalja u njenom okviru. To, između ostaloga, donosi i veći stepen slobode štampe i rast broja periodičnih i drugih publikacija. Poboljšavanje saobraćajnih veza i mobilnosti omogućavaju povećanje međusobnih kontakata između čeških zemalja i jugoistočne Evrope. Politički događaji na Balkanu, u konkretnom slučaju Crne Gore, borbe s Turcima i uspješna kulminacija težnji za teritorijalnim širenjem i dosezanjem međunarodnog priznanja nezavisnosti knjaževine, naročito tokom rata na Balkanu u drugoj polovini 70-ih godina, pobudili su znatan interes češke publike. Upravo u te dvije decenije interes za Crnu Goru je dosegao svoj vrhunac. Crnogorci su u češkom diskursu bili definitivno konstruisani kao slovenski junaci zahvaljujući brojnim kreatorima, od kojih se neki i danas računaju u najznačajnije predstavnike kulturne elite češkog društva svoga vremena.

Naredno poglavlje ni u kojem slučaju ne predstavlja iscrpan pregled bogatih predstava o Crnogorcima u češkom društvu u vrijeme njihovoga vrhunca. Dvojici očito najznačajnijih kreatora slike o Crnogorcima u češkoj kulturi, slikaru Jaroslavu Čermaku i piscu Jozefu Holečeku, posvećena su dva samostalna poglavlja. S obzirom na ogroman broj sačuvanih tekstova i drugih izvora iz toga vremena, bilo bi pretjerano i kontraproduktivno pokušati napraviti faktografski iscrpan pregled, posvetiti se svim autorima, člancima iz štampe, putopisnim zapažanjima, feljtonističkim razmišljanjima, slikama, pripovijetkama i pjesmama, koje se na ovaj ili onaj način odnose na Crnogorce. Koliko su teme iz Crne Gore bile prisutne u te dvije decenije dovoljno slikovito svjedoči bibliografija čeških iz-

vora o Crnogorcima.⁸⁸ U tom smislu kao potrebnije pokazuje se uopštavanje cijele problematike i traženje njenog smisla u kontekstu toga doba. U okviru ovoga poglavlja usmjerićemo se na tri osnovna problema: ko su u tome periodu bili kreatori češke predstave o Crnogorcima, kakve predstave i u kakvoj formi su prezentovali i kako je funkcionisala njihova recepcija.

Osnovna predstava o Crnogorcima je već 60-ih godina bila relativno ustaljena, a s rastom međusobnih kontakata i brojem produkovanih tekstova se dalje razvijala. Crnogorci su u prvom redu bili definisani kao ratnici, i to kao borci u svakom smislu odvažni. Ova praktično osnovna karakteristika tadašnjih predstava o Crnogorcima razumljiva je kako s obzirom na istorijsku situaciju u kojoj su se Crnogorci nalazili, tako i s obzirom na činjenicu da je upravo konflikt Crnogoraca s Turcima bio glavna tema većine vijesti koje su prodirale do češke sredine. Crnogorci su Sloveni, jezički, a kako se sveopšte pretpostavljalo, i svojim porijeklom bliski srodnici Čeha. Predstava neustrašive slovenske braće koji već vjekovima brane svoju malu planinsku domovinu omogućila je da se u predstavu o Crnogorcima montiraju analogije s češkim istorijskim razvojem, dakle predstave o odbrani nezavisnosti, pravednoj oslobodilačkoj borbi i ljudskoj hrabrosti. Na isti način su se razvijale i vizuelne predstave o Crnogorcima. Atraktivne, romantične predstave o Crnogorcima u šarenoj narodnoj nošnji i s neizbježnim oružjem, prodrle su u češku svijest zahvaljujući popularnim slikama Jaroslava Čermaka kao i crtežima drugih slikara, koji su često bili objavljeni u štampi. Povezanost crnogorske tematike s borbom protiv Turaka omogućavala je povezivanje predstave o slovenskom ratniku s egzotičnim Orijentom. Tako je crnogorska tematika ispunjavala i zahtjeve nacionalističkog slovenofilskog diskursa, omogućavajući istorijske projekcije legendarne slovenske prošlosti u balkansku sadašnjost, a ujedno je zadovoljavala i potražnju za avanturističkim, ratnim, egzotičnim i erotskim temama.

⁸⁸ Zdeňka Rachůnková, Michaela Řeháková: *Crnogorska bibliografija 1494-1994, tom IV, knjiga 3, Bibliografija o Crnoj Gori na češkom jeziku 1801-1991*. Cetinje, 1993.

Kao što je već rečeno, Holečeku i Čermaku, bez kojih se razvoj češke predstave o Crnogorcima ne može ni zamisliti, posvećujemo samostalna poglavlja. Od većega broja kreatora predstave o Crnogorcima u 60-im i 70-im godinama usmjerićemo se na one koji su zanimljivi i značajni ne samo sami po sebi, već i kao nosioci određenih tendencija ili, preciznije rečeno, kao predstavnici raznih formi te predstave. Zato najprije obratimo pažnju na Jana Vaclika, kao na angažovanoga pobornika crnogorske nezavisnosti i čovjeka koji je nekoliko godina živio i radio u Crnoj Gori. Vaclik predstavlja tip panslavističkog “privatnog diplomate”, čije su predstave o Crnoj Gori bile oblikovane prije svega pod uticajem političkih motiva. Vitjeslav Halek koji je u 60-im i 70-im godinama valjda najslavniji češki pjesnik u okviru češkog diskursa o Crnogorcima ispoljio se kao jedan od prvih putopisaca i kreatora tipične slike Crne Gore kao domovine moralno neiskvarenih pjesnika i ratnika. U djelu Zigfrida Kapera sriječemo se sa pjesničkim reakcijama na južnoslovensku poeziju koja omogućava širenje predstave o Crnogorcima i Južnim Slovenima, kao i sa jedinstvenim korišćenjem crnogorskih i južnodalmatinskih prostora kao kulisa za lirske priče napisane u formi bajke. Međutim, dok je prethodna tri autora s Crnom Gorom povezivalo neposredno lično iskustvo, Eliška Krasnohorska na “slovenskom jugu”, kojem je posvetila cijelu pjesničku zbirku, nije nikad bila. Dakle, djelo te književnice ne nudi samo novu češku predstavu o Crnoj Gori, već prije svega predstavlja posljedicu njene recepcije. Razmišljanja o Krasnohorskoj poslužiće nam kao prelazak sa kreatora slike Crnogoraca na složeno ali nezaobilazno pitanje kako je ta slika u češkom društvu bila prihvatana. U tom smislu naznačimo u glavnim crtama odjeke tadašnjih događanja na Balkanu i njihove uzroke.

Publicista i političar Jan Vaclik (1830-1918) jedna je od najznačajnijih ličnosti u okviru češko-crnogorskih odnosa. Vaclik, koji je od kraja 50-ih do druge polovine 60-ih godina 19. vijeka radio za crnogorske knjaževe Danila i Nikolu, igrao je značajnu ulogu kako u razvoju crnogorskoga unutarpolitičkog života, tako i u jačanju pozicije tada već faktički nezavisne, ali od strane velikih sila još uvijek definitivno nepriznate, knjaževine. U okviru razvoja čeških predstava o Crnogorcima Vaclik predstavlja specifičan primjer Čeha koji je u Crnoj Gori dugo živio i bio svestrano uključen u život crnogorske

zajednice. Osim Vaclika, prije Prvog svjetskog rata u Crnoj Gori je u raznim periodima bilo nastanjeno još nekoliko Čeha od kojih su neki imali vidljivu ulogu u tamošnjem društvenom, političkom i kulturnom životu, kao što su npr. 70-ih godina Anton Šulc, autor muzike za prvu crnogorsku himnu, ili František Vimer, kapelnik dvorskoga orkestra u drugoj polovini dugogodišnje vladavine knjaza Nikole. Međutim, Vaclik je od svih njih obavljao najznačajniju funkciju, i od svih pripadnika češkog naroda ostavio je najvidljivije stope u crnogorskoj historiji 19. vijeka.

Vaclika vjerovatno najbolje karakteriše već upotrijebljena formulacija “privatni diplomata”. Međutim, u 19. vijeku to među Česima nije jedini primjer takve vrste. U vrijeme kad češki nacionalni i slovenofilski zahtjevi nijesu mogli biti ostvareni u okviru Habzburške monarhije neki od pripadnika češke intelektualne elite stupali su u službe stranih država ili su na neki drugi način pokušavali ostvariti svoje predstave. U mnogo čemu mu je slično djelovanje npr. Františka Zaha koji je bio u službi srpske države od 40-ih do 70-ih godina 19. vijeka. Isto tako, s Vaclikom su uporedive i motivacija, kao i neke političke aktivnosti revolucionara Jozefa Vaclava Friča u njegovim emigrantskim godinama.

Još kao student Vaclik je ispoljavao intenzivno interesovanje za južnoslovensku problematiku, naučio je jezik, a neke oblasti Balkana prvi put je posjetio još na prijelomu 40-ih i 50-ih godina. Od početka 50-ih u češkoj štampi, između ostalog, izvještava i o crnogorskoj problematici. Godine 1856. Vaclik se upoznaje s crnogorskim knjazom Danilom. Knjaz u to doba pokušava da za Crnu Goru definitivno ostvari položaj međunarodno priznate nezavisne države i u tom smislu nastoji da utiče na evropske velesile. Nakon dogovora s knjazom Danilom, Vacliku je bilo omogućeno da na Cetinju istraži državni arhiv i u njemu pronađe argumente koji bi ilustrovali historiju faktičke crnogorske nezavisnosti od Turske. Kao rezultat tog istraživanja nastao je Vaclikov spis *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens modernes de l'Europe*, objavljen 1858. godine⁸⁹. Crnogorski knjaz je Vaclikovu brošuru razaslao vladama evropskih zemalja. Vaclikova

⁸⁹ Danas je dostupniji u crnogorskom prijevodu. Vidi: Jan Vaclík: *Suverenitet Crne Gore i pravo malih naroda u Evropi*. Prevela Marina Vukićević. Podgorica, 1996.

saradnja s crnogorskim dvorom se nastavila i 1860. češki publicista je postao knjažev sekretar. Nakon što je Danilo u avgustu iste godine ubijen, Vaclik ostaje u crnogorskoj službi kao sekretar novog knjaza, Nikole.⁹⁰ U Crnoj Gori Vaclik je djelovao sve do 1868. učestvujući, prije svega, u formiranju njene inostrane politike, između ostaloga i kao prvi crnogorski konzul u Skadru. On je bio prvi diplomatski predstavnik zemlje u Osmanskom carstvu, koje je time faktički potvrđivalo crnogorsku nezavisnost. Nakon svoga angažmana u Crnoj Gori Vaclik je otišao u Rusiju, đe je kao publicista i pomoću ličnih kontakata, praktično sve do svoje smrti, nastojao uticati na rusku politiku u tom pravcu, koji je na osnovu vlastitih viđenja smatrao za najkorisniji za slovensku uzajamnost.

Vaclikove diplomatske i propagandne aktivnosti u korist crnogorske nezavisnosti i crnogorskih političkih interesa ni do danas, nažalost, nijesu sistematski proučene. Dok je već spominjanom “češkom rodoljubu, poljskom emigrantu, slovačkom dobrovoljcu i srpskom generalu” Františku Zahu 70-ih godina 20. vijeka posvećena faktografski bogata biografija od Vaclava Žačka,⁹¹ jednako svestranim aktivnostima Jana Vaclika istorijska nauka se do sada posvećivala samo uzgred i fragmentarno.⁹² Uprkos tom nedostatku očito je da se položaj Vaclika, kao kreatora čeških predstava o Crnogorcima u mnogo čemu razlikuje od položaja većine drugih kreatora tih predstava. Vaclikovo poznavanje crnogorskih odnosa, u poređenju s apsolutnom većinom pripadnika češkog naroda njegovoga vremena, bilo je mnogo dublje i proizilazilo je iz njegovog vlastitog bogatog iskustva. U vrijeme kad je živio i radio u Crnoj Gori, naročito u prvoj polovini 60-ih godina 20. vijeka, Vaclik

⁹⁰ Vidi monografiju o atentatu, njegovim uzrocima i istorijskim interpretacijama od Momčila Šaletića: *Ubiše knjaza*. Cetinje-Podgorica, 2004.

⁹¹ Václav Žáček: *František A. Zach*. Praha, 1977.

⁹² Npr. Vratislav Černý: “Jovan Vaclik (Čeh na službi u Crnoj Gori).” In: *Zapisi XII*, Cetinje 1933, 129-133, o Vaclikovim aktivnostima se u raznoj mjeri pojavljuju napomene u radovima crnogorskih i drugih južnoslovenskih istoričara, koji se posvećuju periodu 50-ih i 60-ih godina 19. vijeka. U češkim stručnim publikacijama Vaclikove aktivnosti u korist Crne Gore obrađivane su u okviru češko-južnoslovenskih odnosa u djelu V. Žačka a kol.: *Češi a Jihoslované v minulosti. Od neistarsích dob do roku 1918*. Praha, 1975, naročito na stranicama 359-362 i 366-368.

je za češke novine relativno redovno pisao o najnovijim događajima u zemlji, te tako direktno informisao njihove čitaoce o aktuelnim događanjima. Međutim, te prvobitne vijesti, publikovane pretežno u dnevnim listovima *Pražské novine*, *Čas* i *Národní listy*, predstavljale su samo jednu od mnogih njegovih procrnogorskih aktivnosti, i to sigurno ne onu najbitniju. Vaclik je istovremeno morao voditi računa i o svom položaju, do čeških novina pisao je kao crnogorski političar i diplomata, a ne iz pozicije češkog rodoljubivog pisca i publiciste, kao što je to tada bilo uobičajeno. Tekstovi o Crnoj Gori, koje je Vaclik publikovao u češkoj sredini, pretežno su se odnosili na političku, diplomatsku i vojnu problematiku, i bili su motivisani političkim ciljevima.

Osnovne ciljeve Vaclikove političke aktivnosti sadrži njegov najpoznatiji tekst o crnogorskom suverenitetu, *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens modernes de l'Europe*. Ova informativna brošura imala je za cilj da uvjeri političku elitu evropskih država da je formalno priznavanje crnogorske nezavisnosti neizbježno. Vaclikovi argumenti su većim dijelom bili istorijski. Crpio ih je iz radova tadašnjih južnoslovenskih istoričara, pripadnika tzv. "rodoljubive" historiografske škole,⁹³ kao i iz dokumenata cetinjskih arhiva. S obzirom na nizak naučni nivo tadašnje južnoslovenske historiografije, preuzeo je brojne nepreciznosti i dominantno nacionalno-romantičarsko tumačenje, a u radu s arhivskim materijalima nekada nije uspio razlikovati original od falsifikata. Međutim, teško da mu možemo prigovarati što u tome pogledu nije bio ispred svoga vremena.

Crna Gora je, po Vaclikovim interpretacijama, nasljednica srednjovjekovne srpske države. Tako preuzima i tradicionalnu legendu prema kojoj su nepristupačne crnogorske planine predstavljale utočište onim srpskim ratnicima i podanicima koji nijesu htjeli da se pomire s turskom nadvladom i koji su beskompromisno nastavljali s borbom. Kao dokaze za to uzimao je i tekstove narodnih pjesama. Potomci tih izbjeglica, Crnogorci, zaista su vjekovima uspješno odolijevali neprekidnom osmanskom pritisku. "Njihova planinska zemlja bila je, takoreći, hrišćanska oaza među južnoevropskim zemljama koje su

⁹³ Marina Vukićević, prevodilac i izdavač, primjećuje da je u Vaclikovom tekstu prije svega očigledan uticaj djela vladike Vasilija Petrovića, Sima Milutinovića, Milorada Medakovića, Dimitrija Milakovića i Aleksandra Andrića.

Turci opustošili; na obalama južnog Jadrana ostala je stajati stamena, kao piramide u afričkim pustinjama.”⁹⁴ Taj dugotrajni otpor nije predstavljao vrijednost sam po sebi. Vaclik je crnogorsku ulogu u evropskoj istoriji interpretirao terminologijom takozvane *antemurale* mitologije.* Crnogorci su po njoj imali velike zasluge u odbrani hrišćanstva i civilizacije, neprekidno potkopavajući turske snage doprinijeli su definitivnom zaustavljanju turske ekspanzije krajem 17. vijeka.

Crna Gora je, po Vacliku, predstavljala prirodnu teritorijalnu cjelinu kako sa zemljopisnog gledišta, tako i s obzirom na svoju narodnu, vjersku i društvenu kompaktnost. Naravno, publicista u crnogorskoj službi nije toliko ni mislio na Crnu Goru u granicama koje su postojale u doba kad je pisao svoju brošuru, već je prije mislio na Ivanbegovinu. Tako je bila nazivana oblast kojom je u predosmansko doba vladao Ivan Crnojević, poznat takođe i kao Ivanbeg. U prenesenom smislu pojam Ivanbegovina, teritorijalno proširen ravničarskim krajevima i izlazom na more, predstavljao je ideal Crne Gore. U ostvarivanju te ideje Vaclik je potpuno preuzeo i prihvatio političke ideje i teritorijalne aspiracije svoga poslodavca knjaza Danila, koji je obnovu Ivanbegovine, zajedno s ubrzanom modernizacijom i centralizacijom zemlje, istakao kao glavne ciljeve svoje vladavine.⁹⁵ Priznavanje legitimnosti vlasti dinastije Petrović-Njegoš na temelju viševjekovnoga kontinuiteta (od 1697. godine) i spontane volje naroda bio je jedan od ciljeva Vaclikove knjige, a ujedno i jedan od argumenata koji je svjedočio u korist samostalnosti i unutrašnje stabilnosti male knjaževine.

⁹⁴ Jan Vaclík: *Suverenitet Crne Gore i pravo malih naroda u Evropi*, 29.

* Napomena prevodioca: *antemurale* mit je mit kojim narod ili nacija sebi pridaje posebnu važnost u širem civilizacijsko-kulturnom kontekstu kao nekakav branitelj civilizacije na prvoj “liniji fronta” spreman da se žrtvuje pa i riskira vlastiti nestanak samo da bi njegova civilizacija opstala. Crnogorci (Srbi i Hrvati takođe) su tako “predziđe kršćanstva”. Ali u istu vrstu mitova spada i mit o Bosni kao serhatu odnosno islamskom *antemurale* (predziđu) prema Zapadu.

⁹⁵ Detaljnije vidi npr. Živko M. Andrijašević: “O crnogorskoj državnoj ideji (od vladike Danila do knjaza Danila).” In: *Matica*, br. 2, god. I. Podgorica, 2000, 105-127; Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder: *Istorija Crne Gore*. Podgorica, 2006, 185-192 (poglavlje *Obnova Ivanbegovine*); Šerbo Rastoder et al: *Istorijski leksikon Crne Gore*, 3 Č-J. Podgorica, 2006, 701 (odrednica *Ivanbegovina*).

Veliki dio brošure autor je posvetio dokazivanju da je crnogorska državna vlast, koja ima faktički suverenitet nad teritorijom i stanovništvom koje je moguće jasno definisati, isto tako ravnopravno istupala i na međunarodnom polju. Mnogo puta je, na primjer, sklapala mirovne ugovore i sporazume o razgraničenju, a crnogorski predstavnici redovno su pregovarali s predstavnicima kako okolnih država, tako i udaljenih velesila, što je po Vaclikovom mišljenju pobijalo tvrdnju Carigrada da Crna Gora čini integralni dio Osmanskog carstva. Na opštem nivou Vaclik je apelovao na principe međunarodnoga prava, političke racionalnosti i humanizma, prema kojima bi velike sile nesumnjivo trebalo da deklarativno priznaju crnogorsku samostalnost kao stanje koje faktički već odavno postoji. U tom pogledu Vaclikova brošura nije imala trenutni uspjeh. I sâm njen naručilac, knjaz Danilo, nije doživio oficijelno međunarodno priznanje nezavisnosti svoje zemlje. Međutim, razvoj geopolitičke situacije u Evropi i istočnom Sredozemlju je dvije decenije nakon toga ipak potvrdio ispravnost Vaclikove argumentacije.

Pjesnik Vitjeslav Halek posjetio je Crnu Goru 1865. u okviru svojeg putovanja po istočnom Sredozemlju i Balkanskom poluostrvu, na koje je krenuo preko Trsta i duž dalmatinske obale. Iz Crne Gore Halek je produžio na Krf i u Carigrad, odakle se vraćao preko balkanske unutrašnjosti. Utiske iz Crne Gore i ostalih krajeva koje je posjetio, a naročito iz Carigrada i Srbije, Halek je objavljivao kako te, tako i narednih godina u novinama *Květy* i *Národní listy*. Slika Crne Gore, koju je prezentovao u svojim putopisnim crticama, sastavljena je manje-više od ustaljenih elemenata, koji su se u češkoj sredini pojavljivali kako prije njegova putovanja, tako i nakon njega. Međutim, vjerovatno najuticajniji češki pjesnik 60-ih i 70-ih godina 19. vijeka, na osnovu vlastitih iskustava tu sliku je obogatio za mogućnost upoređivanja i s drugim balkanskim narodima. Pomalo je iznenađujuće da to kod Haleka nijesu bili Turci, već Grci (sa ostrva Krita) i Srbi iz autonomne srpske kneževine.

Halek, koji je u Crnu Goru doputovao preko Boke Kotorske, na Cetinju je našao smještaj kod knjaževog sekretara Jana Vaclika na "seoskom trgu", tj. jedinom trgu tadašnje crnogorske prijestonice. Vaclik mu je bio od koristi i u upoznavanju crnogorske sredine. Dominantna ličnost i faktički vladar Crne Gore u to vrijeme još nije bio mladi knjaz

Nikola, već njegov otac, vojvoda Mirko. Halek je Mirka opisao kao najobičnijeg i najčistijeg Crnogorca s kojim se srio. S knjazom Nikolom govorio je Halek o umjetnosti (Nikola je u to doba obrađivao istu temu koja će biti siže u Halekovo pozorišnoj igri iz 1862. godine – istorijsku priču o životu srednjovjekovnog srpskog vladara, kralja Vukašina). Najpoznatiji Crnogorci u češkim zemljama u prvoj polovini 60-ih godina po Haleku su bili vojvoda Mirko i Luka Vukalović. Zato je pjesnik svojim čitaocima predstavio novog crnogorskog junaka, Krca Petrovića. Krco Petrović je, po njemu, istovremeno oličavao i hrabrost i pjesništvo: “U njemu sam prepoznao jednoga od najveselijih junaka, bodru misao, iskreni duh, pravu dušu slovensku. U borbi odvažan, doma veseo, u boju krv, doma vino i pjesma.”⁹⁶

Protivturski ustanak “Kandiota,” tj. stanovništva Krita iz 1866. godine, iskoristio je kao razlog za glorifikaciju crnogorskih ratnih sposobnosti. Junaštvo “naših crnogorskih pobratima” prevazilazilo je ratnu snagu Krićana, prije svega zato što je, praktično, bilo sveopšte. Borbe s Turcima su u Crnoj Gori konstantna pojava i junaštvo nije odlikovalo samo izuzetne pojedince, već skoro sve Crnogorce. Srčanost u borbi potpomagala je i hijerarhija vrijednosti crnogorske zajednice, u kojoj je hrabrost predstavljala najznačajniju vrlinu. “Oni su na smrt gledali s prezirom. U Cetinju su mi pokazali jednog Crnogorca, čak sam i govorio s njim, koji je tokom posljednjeg rata ubio trideset i sedam Turaka, ali ne sa nasipa, s odstojanja (jer to se ne računa), već u borbi prsa u prsa. ... U Cetinju su mi pokazali jednu ženu, koja se htjela razvesti od muža, jer za cijeli rat nije ubio nijednog Turčina. Ostale žene joj se zbog toga navodno toliko podsmijavaju da to ne može izdržati.”⁹⁷

Junaštvo, junačka poezija i neprekidno pričanje o ratu i oružju činili su prema Haleku duhovni svijet Crnogoraca u fizičkom okruženju “sâmog krša i siromaštva”. Pjesnik je naravno Crnogorce predstavio i kao marljive zemljoradnike: “Dirljivo je đe sve Crnogorci imaju polja. U stijeni je dolinica velika kao pisaći sto; do te udoline može se doći pomoću konopaca, uz ljestve ili da se čovjek čovjeku popne na ramena. U toj dolinici uhvatilo se tokom vremena nešto zemlje, e u

⁹⁶ Isto, 328-329.

⁹⁷ Isto, 316-317.

takvu zemlju sije Crnogorac.”⁹⁸ Dok češkoj publici Crnogorce predstavlja kao marljive i plemenite junake, Srbe iz srpske kneževine prezentuje, naprotiv, kao lijene i za rad nezainteresovane. Srbi su, doduše, za razliku od Crnogoraca raspolagali plodnom zemljom, međutim, neodgovorni su i obrađivali su samo onoliko koliko je bilo dovoljno za golo preživljavanje, obrazlažući to time što bi obrađena polja mogli opustošiti Turci. Dalje, upozorava i na to da bi u crnogorskom slučaju slična argumentacija mogla vrijediti još više “ako čovjek uzme u obzir s kakvom brižljivošću, s koliko znoja i napora kultivišu svaku šaćicu zemlje u kršu, obično nepristupačnom, mora prokleti tu lijenost i neodgovornost Srba, koja i od najplodnije zemlje pravi pustinju.”⁹⁹ Halek tako u svojim putopisnim crticama, kao jedan od prvih čeških autora, opisuje crnogorski odnos prema poslu, naročito prema zemljoradnji, što je tema koja će se u narednim decenijama u češkoj slici Crnogoraca pojavljivati vrlo često. Problem crnogorske marljivosti, odnosno lijenosti, neki češki autori su videli slično kao Halek, dok su ga drugi prikazivali potpuno suprotno, opisujući Crnogorce kao lijene, čak toliko da osjećaju gađenje prema poslu.

U ovome kontekstu vrijedi spomenuti da je Halek u poređenju s Crnom Gorom kritički komentarisao ne samo odnos Srba prema zemljoradnji, nego da je osudio i mnoge druge pojave s kojima se u Srbiji susrijetao. Njegove putopisne crtice o Srbiji spadaju među najkritičnije češke tekstove posvećene toj južnoslovenskoj zemlji u 19. vijeku. Češki pogled na Južne Slovence bio je, prema Haleku, sveopšte vrlo pozitivan bez obzira na realnost i različitu situaciju u raznim južnoslovenskim zemljama. Međutim, Srbiju je prema njemu u stvarnosti karakterisala prevelika birokratija, svemoguća žandarmerija, svuda prisutno potkazivanje i negativan odnos prema strancima, uključujući i Čehe i Južne Slovence koji su živjeli izvan srpske kneževine. Dakle, u poređenju sa Srbijom činilo se da je Crna Gora idealna, neiskvarena i čista zemlja, naseljena prema Česima prijateljski naklonjenim junacima, marljivim ratarima i narodnim pjesnicima. Naravno, Crnogorci kao takvi su mogli postojati u pravom smislu te riječi samo u dramatičnim prirodnim kulisama svoje rodne zemlje. Susret s Crnogorskim iseljenicima u prijestonici Osmanskog

⁹⁸ Isto, 326.

⁹⁹ Isto, 260.

carstva izazvao je kod Haleka tjeskobu: “Tamo ih je nekoliko stotina, od prilike do prilike rade kao nadničari, kao kod nas kotlokrpe. Tamo su bez zavičaja, bez ponosa, nesamostalni: sluge svojih ubica”.¹⁰⁰

Dva fenomena iz crnogorskoga života Halek je ocjenjivao negativno: loš položaj crnogorskih žena i veliki uticaj pravoslavne crkve. Žene su prema Haleku u crnogorskoj zajednici smatrane za služavke, čak doslovno ropkinje svoga čovjeka. Uzroke njihovoga položaja Halek je pripisivao turskom uticaju i nadao se da će Južni Sloveni uspjeti taj “ružni običaj u potpunosti odbaciti”.¹⁰¹ Kritika pravoslavnih popova kod Haleka je izvirala iz njegovog antiklerikalizma i uopšte skeptičnoga pogleda na organizovanu vjeru: “Nadređeni u svim crkvama su na isti kalup, i u crkvi pravoslavnoj ograđuju se istim bedemima nepristupačnosti i nedodirljivosti kao i drugdje. Pred patrijarhom cetinjskim, na primjer, svako mora kleknuti, poljubiti mu obrub odežde i ostati klečeći, sve dok se od njega ne udalji na dostojanstvenu udaljenost. Koliko je to iskreno, to naravno ne mogu znati, ali zato znam da biskupi pravoslavni na isti način znaju vrlo dobro šišati svoje ovce, i da kao pastiri, s obzirom na bijedu svojih ovčica, žive odlično.”¹⁰² Nijesu svi češki autori bili tako kritični prema pravoslavnoj crkvi i njenoj ulozi u crnogorskoj zajednici kao Halek. Mnogi od njih su imali tendencije da u pravoslavnoj crkvi, a posebno u njejoj crnogorskoj formi, vide jednostavnu i iskrenu narodnu vjeru, koja održava nacionalnu svijest i tako štiti crnogorsku zajednicu od stranih uticaja, bilo da je riječ o Turcima i islamu ili o manje nasilnoj infiltraciji zapadnih ideja. Mit o neprekidnom crnogorskom otporu protiv Turaka vodio je, razumljivo, uprošćenim pogledima na Crnogorce kao na junačke branitelje hrišćanstva. Međutim, takve predstave su u češkom pogledu na Crnogorce igrale marginalnu ulogu. Očuvanje autohtone kulture, tradicionalnih vrijednosti i državne nezavisnosti imali su za češke autore veći značaj od elemenata vjerskoga konflikta. Nijedan od analiziranih autora nije tražio ni kod Crnogoraca, ni u širem južnoslovenskom i balkanskom prostoru vjerski preporod ili mistiku, već prije svega tradicionalne narodne i kulturne vrijednosti.

¹⁰⁰ Isto, 224.

¹⁰¹ Vítězslav Hálek: *Cestopisy. Články z let 1861-1874 (spisy IX)*. Praha, 1925, 359.

¹⁰² Isto, 361.

Pjesničko djelo češko-jevrejskog pisca Zigfrida Kaperera (1820-1879) predstavlja primjer dalje literarne forme koja je formirala češku sliku o Crnogorcima. Riječ je o češkoj poeziji koja je nastajala pod uticajem južnoslovenske narodne poezije. Kaper se s južnoslovenskim folklorom upoznao na studiju medicine u Beču, a onda i tokom boravka u hrvatskom Karlovcu, đe je krajem 40-ih godina 19. vijeka radio kao ljekar. U decenijama koje su uslijedile izdavao je kako prijevode narodne poezije Južnih Slovena,¹⁰³ tako i vlastite pjesme, u kojima je slobodno razvijao sličnu tematiku. Pjesme inspirisane crnogorskom sredinom objavio je u zbirci *Gusle*.¹⁰⁴ Siže cijeloga ciklusa predstavljaju klasične teme poznate iz crnogorske narodne poezije, među njima npr. i ženidba Maksima Crnojevića ili tema istrage poturica, dobro poznata iz Njegoševog *Gorskog vijenca*. Kaperovi stihovi crpe, prije svega, iz tema koje izražavaju ideju o hrabroj odbrani Crnogoraca od stranih ugnjetavača u skladu s raširenom *antemurale* predstavom o Južnim Slovenima kao bedemu koji u raznim istorijskim epohama štiti Evropu, a prije svega ostale Slovene, pred najezdom neprijatelja. U slučaju Crnogoraca radilo se o permanentnom ratu “malog herojskog naroda, koji se bezmalo već pet stotina godina ... brani od napada dvaju velikih i moćnih naroda, Turaka i Talijana.”¹⁰⁵ Kaper je uopšte kod Južnih Slovena vidio uticaj stare Grčke i brojne analogije s antikom. Njegovi Južni Sloveni, čije najkristalnije otjelovljenje predstavljaju Crnogorci, bili su “ratnički i energičan narod: snažni, jedri, odlučni, prosti, izdržljivi, ljudi koji dobro znaju šta je to smrt”.¹⁰⁶

Mnogo slobodnije i liričnije obrađivao je Kaper južnoslovensku tematiku u svojim *Primorskim bajkama* (*Pohádky přímořské*), čija radnja se odvija u mitologizovanom prostoru jugoistočnog dijela jadranske obale, u oblasti koja leži otprilike između Dubrovnika i Drača i koja dakle obuhvata i Crnu Goru. Kaperove bajke sadrže brojne crnogorske motive. Međutim, među njima nema praktično ni stope po slici Crnogoraca koja je dominirala u njegovim pjesničkim djelima, možda samo s izuzetkom fizičkog opisa mladog ribara Petra Roganovića iz bajke *San (Spaní)*: “čvrst lik, tvrd kao crnogorske stijene, preplanuo kao pašin

¹⁰³ Vidi Siegfried Kapper: *Zpěvy lidu srbského*. Praha, 1874.

¹⁰⁴ Siegfried Kapper: *Gusle. Ohlasy černohorské*. Praha, 1882.

¹⁰⁵ Isto, 192.

¹⁰⁶ *Výběr ze spisů Siegfrieda Kapperera*. Uspoř. Jan Krejčí. Praha, 1921, 92.

crnac u sarajevskoj tvrđavi...”¹⁰⁷. Uprkos tome što su priče usidrene u konkretne zemljopisne kulise (Boka Kotorska, Risan, Bar, Kotor, Budva, Crna Gora i sl) i upotrebljavanju realnih, odnosno južnoslovenskom sredinom inspirisanih imena (Zorka, Talas, Roganović, Zaboravilac, Nelagana i sl), kao i nekih historijskih referenci (“za vladavine posljednjeg plemenitog dužda mletačkog”, francuski “dženeral Marmundžija”) u stvarnosti je riječ o bajkama, u kojima su sve spomenute činjenice imale samo drugorazrednu ulogu. Bajke o princezi koja odbija prosee dok po nju na kraju ne dođe smrt, o ribi koja se pretvara u djevojku, o sireni, ili o vladaru mora, Talasu u okviru razvoja čeških predstava o Crnogorcima, Južnim Slovenima i Balkanu u 19. vijeku predstavljaju usamljeni pokušaj potpuno slobodnoga i fantastičnog korišćenja te sredine, koji drugi autori nijesu dalje razvijali.¹⁰⁸

Crnogorci, zajedno s drugim Južnim Slovenima, takođe se pojavljuju i u poeziji Eliške Krasnohorske. Krasnohorska je pod uticajem dramatičnih događanja na Balkanskom poluostrvu u 70-im i 80-im godinama 19. vijeka napisala zbirku *K slovenskom jugu (K slovanskému jihu)*. Južni Sloveni u njenoj viziji imaju ulogu zaštitnika ostalih Slovena ili čak cijele Evrope (“vi za nas ginuli ste u boju od davnina”¹⁰⁹). Iskvarenom i podlom evropskom Zapadu, koji ne razumije njihove pravedne nacionalne zahtjeve, Južni Sloveni mogu služiti kao učitelji iskrenosti, odvažnosti i čestitosti. Pored pjesama koje su smještene u bugarsku, crnogorsku, hercegovačku ili carigradsku sredinu, u zbirci se pojavljuju i pjesme s opštim južnoslovenskim temama bez precizno lokalizirane radnje. Pjesme koje su direktno vezane za Crnogorce uglavnom su epske. Autorica se stilizuje do skromne pozicije “sjevernog barda” i svoje pjesme označava za tvorevine koje ne dosežu poetsku snagu južnoslovenskih narodnih pjesama. Njihov cilj, dakle, nije da zamijene autentični glas slovenskih stanovnika Balkana, niti da ga imitiraju, već da stvore vrlo slobodan odraz i sopstvene pjesničke asocijacije.

¹⁰⁷ Siegfried Kapper: *Pohádky přímořské*. Praha, 1998, 73 (prvo izdanje 1873).

¹⁰⁸ Ovo Kaperovo prozno djelo (jedino koje je napisano na češkom), od ostalih tekstova iz razdoblja prije Prvog svjetskog rata koji su analizirani u ovom radu, razlikuje se i po tome što je za razliku od njih (uz Holečekove *Crnogorske junake* iz 50-ih) kao jedino, u drugoj polovini 20. vijeka doživjelo novo češko izdanje.

¹⁰⁹ Eliška Krásnohorská: *K slovanskému jihu, básnické spisy III*. Praha, 1920, 6 (prvo izdanje 1880).

U alegorijskoj pjesmi *Kod Plitvičkih jezera (U Plitvických jezer)* Krasnohorska izražava svoje predstave o slovenskoj jedinstvenosti i uzajamnoj solidarnosti. Na obali Plitvičkih jezera se, u neodređeno vrijeme, srijeću predstavnici slovenskih naroda: Rus, Srbin, Poljak, Čeh, Hercegovac, Slovak i “krepki junak Crne Gore.” U govoru koji drži Čeh na originalan način se objašnjavaju korijeni češkog interesa toga vremena za Južne Slovene. Čeh opisuje ostalim Slovenima istoriju i sadašnjost svoga naroda, koji je po njemu imao slavnu prošlost, nakon čega je poginuo i onda ustao iz groba. Međutim, to njegovo vaskrsenje nije automatski značilo obnavljanje stare slave. Česi 19. vijeka žive dosadnim, neherojskim životom, usredsređeni na sitne probleme i na, ne baš previše inspirativno, ali zato naporno i beskrvno, iznuđivanje svojih kolektivnih prava: “Narod nekad Božjih bojovnika / danas je samo lutka u lošem komadu pozorišta sjenki”. Međutim, borba Južnih Slovena protiv Turaka je mnogo romantičnija i “istinskija”, što Čeha vodi tome da im se pridruži i tako proživi autentični, stvarni život: “Hej, bujni sokolici, / još samo kod vas, / krv vrijedi i prkosno vrije, / kod vas još samo srce je vrelo i vatren duh. / Volja nesalomiva i ruka smjela / junacima su vazda dobro došli, / podvig i snaga još su u vas vrline! / Zašto bih ja doma vukao lanac teški, / beskrvan kao sjena, obarao sjene? / Kod vas život ključa, ubrzanog pulsa / sjajan, koji se u žrtvu polaže; / to je i moj zadatak, slatka, krvava mladosti: / borba junacka, veličanstvena i bajna!”¹¹⁰ Poljak žali što je u njegovoj domovini došlo do sukoba među braćom (poljsko-ruski antagonizam), dok “Crne Gore slobodni sin” nas podsjeća koliko je značajno jedinstvo. Razlika između, katkad samo krhkog, jedinstva crnogorskih plemena u borbi protiv Turaka i odnosa između Poljaka i Rusa u uslovima podijeljene Poljske i carskog apsolutizma neuporediva je i ni na koji način nije projektovana u poetski svijet Eliške Krasnohorske. U njemu, Crna Gora svima ostalim služi kao uzor, ona je slovenska tvrđava koju brane nepobjedivi i uvijek jedinstveni junaci. Kad bi sva “slovenska plemena” bila jedinstvena, ništa ne bi stajalo na putu njihovoj pobjedi nad neprijateljima. Naravno, prvenstvo među Slovenima pripada Rusima – i upravo “starješina” Rus na kraju pjesme poziva u napad, u kojem će svi izginuti i nestati bez traga.

¹¹⁰ Isto, 51-52.

Sliku Crnogorca kao slobodnoga, čistog, iskrenoga i za žene atraktivnoga slovenskog ratnika sadrži i pjesma *Morlakovi biseri* (*Morlákovi perly*). Morlak, tj. pravoslavni Hercegovac, htio bi oženiti Hercegovku koja naravno voli “slobodnog sokola” – crnogorskog junaka. Uvrijeđeni Morlak se odlučuje da otme djevojku još prije nego što se uda za Crnogorca. Vreba na nju na stijeni “zmiji sličan ili gušteru; / u najtamnijem bezdanu duše / odgaja osvete sablast”.¹¹¹ Pomoći će mu slučajnost koja se ne čini baš najrealnijom – Crnogorac, kojeg su ranili Turci, sakriće se u Morlakovu kuću. Ne sluteći kod koga je došao, po Morlaku poručuje da zbog toga što je ranjen ne može doći na planiranu svadbu. Morlak glumi da ide da prenese njegovu poruku, ali umjesto toga otme djevojku. Hercegovka odmah prepozna da ju je Morlak oteo na Crnogorčevom konju. Pretpostavlja da je Morlak ubio Crnogorca i zato podbode konja da skoči u provaliju. Konj će skočiti, ali začudo promašiće provaliju. Morlak u tom trenutku odustaje od svojih nečasnih planova, odvede djevojku njezinom vjereniku i blagosilja im svadbu. Tako je bratski razdor izbjegnut, Morlak se dobrovoljno odriče svoje ljubavi i odlazi u planine da bi tamo “s turskim metkom svadbu imao”.¹¹²

Krasnohorska, jedna od pionirki ženske emancipacije u češkim zemljama, u svojim pjesmama posvećenim Južnim Slovenima prikazivala je i ženske likove. Neki od tih njenih ženskih likova su doduše moralno jaki; međutim, obično je riječ o pasivnim likovima čiju sudbinu određuju vanjske okolnosti, preciznije – muški svijet i njegovi konflikti, kao što smo vidjeli u prethodnom slučaju. Slično je i u pjesmi *Bugarski Božić* (*Bulharské vánoce*) – mladu djevojku odvlače trojica Turaka. Njen mali brat se ne usuđuje da napadne Turke i umjesto toga jataganom ubija Božanu da ne bi pala u ropstvo. Starac, njihov ded, taj čin odobrava i oprašta unuku. Međutim, na drugim mjestima žena je aktivna pomoćnica muškarcima ili direktno preuzima njihovu ulogu. U lirskoj pjesmi *Kod izvora* (*U pramene*) susrijećemo se s djevojkom koja svome ljubavniku, “hajduku turkobijcu”, nosi municiju u planinu. U pjesmi *Bojovnica* (*Bojovnice*) porodica objašnjava djevojci da treba da ostane kod kuće kad muškarci idu u borbu jer joj je Bog dodijelio žensku sudbinu. Međutim, uprkos tome djevojka će se izboriti za svoje pravo da učestvuje u borbi i uključiće se u pohod. Žena se često pojavljuje i u ulozi majke. Budući da je riječ o crnogorskoj majci, a s obzirom na ustaljene predstave, ne iznenađuje da

¹¹¹ Isto, 35.

¹¹² Isto, 41.

se radi o majci tvrdoj i strogoj. Crnogorka iz pjesme *Crnogorska kolijevka* (*Černohorská kolébavka*) polaže bebu na stijenu da bi se očeličila. I stijena sâma će se pred tim zapanjiti i otkriti majci da se u njoj krije zlato od kojega može napraviti zlatnu kolijevku. Crnogorka to odbija. Na kraju, stijena sâma počinje da ljulja dijete, zbog čega će ga stroga majka radije uzeti u svoje naručje. Stijena na kraju odustaje i s divljenjem se izjašnjava o tvrdoći crnogorskoga odgoja: “Odgojila bih ga tvrdo, / najsnažniji i najprkosniji u družini da bude, / ali još više očeličit će ga / crnogorska majka!”¹¹³

Dakle, Crnogorci su u njenim pjesmama kristalno čisto, ničim neumrljano otjelotvorenje pozitivnih osobina Južnih Slovena. Nabrajanju pozitivnih atributa kojim ona opisuje svoje crnogorske junake ne bi bilo kraja. Postavlja se pitanje šta je to što ju je vodilo do formiranja takvog pozitivnog stereotipa. Krasnohorska, koja je veličala Crnogorce i druge južnoslovenske narode, prije nego što je počela stvarati takve stereotipe morala ih je i sâma odnekud preuzeti.

O izvorima svoje inspiracije ostavila nam je svjedočanstvo u pismu koje je uputila Ferdinandu Strejčeku. U mladosti je, prema vlastitim riječima, na nju veliki uticaj imao susret sa slikarom Jozefom Hutarijem, koji je često posjećivao njenu porodicu. Hutari, koji je bio u Crnoj Gori zajedno s Jaroslavom Čermakom, prilikom posjeta prepričavao je svoje doživljaje, a donosio im je i pokazivao suvenire koje je donio s putovanja: oružje, nakit, razne djelove narodne nošnje, kao i sopstvene crteže. Još od tada Krasnohorska ima prema Crnogorcima i ostalim Južnim Slovenima vrlo pozitivan odnos. Polovinom 70-ih godina, u vrijeme kad je češko društvo pokazivalo veliko interesovanje za događaje na Balkanu, odlučuje da piše pjesme o južnoslovenskoj protivturskoj borbi. “Na to se nijesam puno pripremala. Na jugu nijesam bila, u sjećanju sam imala samo djela Čermaka i Hutarijeva pripovijedanja, znala sam to što je kod nas napisao Konstantin Jireček, što je napisao Holeček, čitala sam novinske vijesti, pa i ruske i bugarske, koje mi je posuđivao Jozef Jireček – a pred očima sam stalno videla lice i figuru lijepo djevojke, Eke Goranove, Bugarke iz praške više djevojačke škole, koja je u svojoj domovini radila kao učiteljica dok je u školi Turci nijesu posjekli... Krvava slika prelijepo djevojke, varvarski ubijene dok je služila kulturi – to je bila predstava, koje se nijesam mogla osloboditi sve vrijeme dok su borbe trajale.”¹¹⁴ Lični odnosi, sjećanja na pripovijeda-

¹¹³ Isto, 62.

¹¹⁴ Drahomíra Vlašínová: *Eliška Krásnohorská*. Praha, 1987, 62-63.

nja slikara Hutarija i prijateljstvo s budućom bugarskom učiteljicom, u kristaliziranju predstava o Južnim Slovenima u imaginaciji Eliške Krasnohorske igrali su ključnu ulogu. Preostali uticaj na nju je imala recepcija informacija iz literature i dnevne štampe.

Uticaj ličnih kontakata na razvoj predstava o jugoistočnoj Evropi i uopšte o svijetu iza granica čeških zemalja ne može se ni u kojem slučaju potcjenjivati. Odnosio se prije svega na tada još ne baš veliku, s brojnim kontaktima povezanu češku patriotsku elitu, naročito prašku. U odnosu prema Južnim Slovenima ulogu informatora i sveopšte priznavanih autoriteta igrale su one ličnosti koje su imale dublji odnos i iskustva s južnoslovenskom sredinom i koje su na Balkanskom poluostrvu često boravile i radile duže vrijeme. Među takvim autoritetima u češkom društvu bili su na primjer Jan Vaclik, František Zah, Jozef Holeček ili balkanista Konstantin Jireček. Lični uticaj tih i nekih drugih ličnosti na razvoj pozitivnog odnosa češke patriotske elite prema Južnim Slovenima je neosporan, ali ga razumljivo ne možemo u potpunosti tačno rekonstruisati. Njega djelimično dokumentuju sačuvana pisma u kojima stručnjaci za južnoslovensku problematiku informišu ostale predstavnike češke kulturne i političke elite o značajnim, pretežno aktuelnim pitanjima južnoslovenskoga razvoja. Uticaj neposrednih ličnih odnosa, susreta, prijateljskih razgovora i sličnih kontakata možemo registrovati samo indirektno, prije svega iz memoarske literature ili drugih bilježaka iz toga perioda, sličnih uspomeni Krasnohorske na prijateljski odnos sa slikarem Hutarijem. U češkom društvu su u tom smislu, od 70-ih godina, ključne bile ličnosti Jozefa Holečeka i Konstantina Jirečeka. Obojica su za široki krug svojih prijatelja funkcionisali kao posrednici kontakata i informacija o raznim oblastima Balkana – Bugarske i Srbije u slučaju Jirečeka, Crne Gore i šire dinarske oblasti u slučaju Holečeka. “Iz Jirečkovih bilježaka saznajemo da su kod njega svake godine navraćali brojni Južni Sloveni, kako iz trgovačkih tako i iz drugih krugova, pa čak i oni koji su u Pragu bili samo na proputovanju. Donijeli bi pozdrav, knjigu od prijatelja, molbu za pomoć ili samo popričali o trenutnoj situaciji u Srbiji. A Jireček i Jozef Holeček bi opet o tome pričali u novinarskim, akademskim i političkim krugovima.”¹¹⁵

U slučaju Crne Gore i Crnogoraca, naročito u 60-im godinama, ulogu značajnog posrednika igrao je Jan Vaclik, koji je npr. Jaroslavu Čermaku i Vitjeslavu Haleku, olakšao upoznavanje s crnogorskom sredi-

¹¹⁵ Václav Žáček a kol: *Češi a Jihoslované v minulosti*, 400.

nom. O aktuelnim crnogorskim događanjima širu javnost je informisao gotovo svakodnevno u brojnim člancima u štampi, dok je širi krug prijatelja informisao i u privatnim pismima. Od 70-ih godina 19. vijeka sličan renome stekao je i Jozef Holeček, čiji je ključni uticaj na formiranje tradicionalističke slike Crnogoraca i više nego evidentan. Kuriozni primjer korišćenja Holečekovog znanja predstavlja njegova uloga u određivanju autentičnosti Crnogoraca u slučajevima kad se sumnjalo da se neko Česima lažno predstavlja kao Crnogorac. Na prijelomu 19. i 20. vijeka Vratislav Černi dobija neke od atributa cijenjenog poznavaca Crnogoraca. Određeni uticaj je imalo nesumnjivo lično iskustvo i drugih Čeha koji su posjetili Crnu Goru, a čiji broj je prije Prvog svjetskog rata počeo postepeno da raste.

Štampana riječ, kao i likovne predstave kojima je često bila propraćena, predstavljaju naravno mnogo češće sredstvo širenja i recepcije slike Crnogoraca i ostalih Južnih Slovena. U 60-im i 70-im godinama češka politička elita nije bila dovoljno jaka da bi uspješno nametnula glavne tačke svoga političkog programa. Uprkos političkim potresima i promjenama, kao što su bili na primjer, austrijsko-pruski rat iz 1866. i dualizacija Carevine iz 1867. godine, unutrašnji odnosi u Monarhiji se nijesu promijenili toliko da bi vladajuća elita morala udovoljiti češkim državnopravnim zahtjevima. U okviru češkog narodnog pokreta ta situacija se ispoljila smanjivanjem političkih aktivnosti i određenom frustracijom zbog nedovoljnog uspjeha u široj javnosti. Te okolnosti su se odrazile na isticanje značaja kulturnih, a posebno literarnih događanja, koja su bila u središtu interesa češkog društva većim dijelom 19. vijeka. Upravo na prijelomu 60-ih i 70-ih godina u češkoj sredini su izlazili brojni prijevodi južnoslovenskih narodnih pjesama, kao i reakcije na njih, koji su svojim romantičnim, narodnim, avanturističkim i za Čeha egzotičnim elementima, izazivali veliko interesovanje. "Međutim, bezbrojni komentari i bilješke u štampi, kao i sâm sadržaj tih radova ukazuju na to da su bili smatrani za vrlo blisku problematiku, koja je spadala direktno u krug nacionalnog interesa."¹¹⁶ Ova konstatacija se odnosi i na stvaralaštvo putopisnoga karaktera, kao i na tekstove aktuelne, pretežno političke problematike, koji su se često pojavljivali na stranicama češke štampe. Bliskost južnoslovenskih tema koju vidimo bila je u velikoj mjeri uslovljena široko raširenom predstavom o jedinstvenom porijeklu i uzajamnoj bliskosti slovenskih naroda.

¹¹⁶ Žáček: *Češi a Jihoslované v minulosti*, 376.

U takvoj društvenoj klimi veliko interesovanje češke javnosti izazvale su vijesti o izbijanju protivturskog ustanka u Hercegovini. Taj, u početku lokalni događaj, izazvao je veliki diplomatski odjek u cijeloj Evropi jer se pretpostavljalo da bi njegove posljedice mogle destabilizovati situaciju na cijelom Balkanu i dovesti do nove podjele teritorija oslabljenoga Osmanskog carstva, do čega će zaista i doći. Crna Gora i Srbija su prema ustanku zauzele pozitivan odnos jer je potencijalno obećavao njihovo teritorijalno proširenje. Iz obje te zemlje, ali takođe i iz Austro-Ugarske, kao i iz drugih zemalja, hercegovačkim ustanicima su u pomoć dolazili dobrovoljci. Među njima je bilo i nekoliko Čeha. Za češke novine tok ustanka su pratili specijalni izvještači, među njima i romantičarski pisac i avanturista Bohumil Havlasa¹¹⁷ i Jozef Holeček. Godine 1876. izbio je crnogorsko-turski i srpsko-turski rat; iste godine izbio je i ustanak u Bugarskoj, a 1877. i 1878. bio je rusko-turski rat. Burni razvoj događaja na Balkanu doveo je 1878. godine do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, priznavanja nezavisnosti Srbije, Crne Gore i Rumunije, kao i do njihovoga teritorijalnog proširenja.

Nakon nekoliko mjeseci podrške hercegovačkim ustanicima i porasta napetosti, Crna Gora je u junu 1876. objavila rat Turskoj. Glavni udar crnogorske vojske usredsredio se na Hercegovinu, đe je došlo do kooperacije ratnih akcija s lokalnim ustanicima. Konsolidacija turske vojske i loša snabdjevenost crnogorske dovele su do povlačenja Crnogoraca na njihovu teritoriju, đe je 28. jula došlo do bitke na Vučjem dolu, u kojoj su Crnogorci porazili tursku vojsku pod komandom Muktar-paše. Dalje crnogorske operacije bile su usmjerene ka jugu, u smjeru Podgorice i Albanije. Tokom zime na balkanskom frontu je zavladao primirje, koje je bilo narušeno u aprilu 1877. godine, nakon što je Rusija objavila rat Osmanskom carstvu. Osmanska vojska je pokušavala izvojevati pobjedu na crnogorskom frontu prije nego što Rusija stigne da se mobilizuje i značajnije utiče na tok rata. Na crnogorsku teritoriju je krenula sa sjevera i s juga, da bi se oba krila njene vojske spojila, te zajedničkim snagama pokušala izvršiti planirani napad na Cetinje. Međutim, za to nijesu imali dovoljno snage, i nakon što je ruska vojska prodrla iza Dunava, veliki dio osmanskih jedinica bio je prekomandovan u Bugarsku. Crnogorci su u toj situaciji na sjeveru zauzeli Nikšić i krenuli u napad u pravcu mora, đe su nakon duge opsade u januaru 1878. osvojili Bar. Na osnovu Berlinskog mirovnog ugovora Crnoj Gori je pripala plodna oblast Zet-

¹¹⁷ Vidi Bohumil Havlasa: *Divokou Hercegovinou*. Praha, 1928.

ske ravnice s Podgoricom, Nikšić s manjim dijelom Hercegovine, uski primorski pojas u okolini Bara i neke planinske oblasti na sjeveroistoku. Umjesto obećane Plavskogusinjske kotline, đe je lokalno muslimansko stanovništvo uspjelo da se odbrani od crnogorskih napada i pokušaja prisvajanja, crnogorska država je na račun Osmanskog carstva dobila Ulcinj, koji je bilo naseljen pretežno Albancima. Crna Gora će u tim granicama, ukupne površine 9475 kvadratnih kilometara, ostati sve do novog teritorijalnog proširenja nakon Balkanskih ratova 1912-1913.

Simpatije češke javnosti u tom konfliktu su jednoznačno bile na strani hercegovačkih ustanika, Srba, Crnogoraca, Bugara i Rusije. "U svim društvenim i političkim slojevima... zavladała je oduševljena podrška protivturskoj borbi. Oduševljenje je bilo uglavnom nekritično, ponekad čak i fanatično, s mnogo preporoditeljsko-slovenske romantike i političke demagogije u vlastitim redovima i demonstrativnih gestova prema Beču."¹¹⁸ Ta atmosfera se ispoljila u izrazitom povećanju tiraža čeških novina. Prema svjedočanstvima iz toga vremena, u prvoj fazi balkanskog konflikta pažnju su privlačile prije svega reportaže s bojišta, kao i drugi članci Jozefa Holečeka, izvještača dnevnih novina *Národní listy*, i jedinoga novinara koji je s crnogorskom vojskom tokom ljeta 1876. učestvovao u pohodu na Hercegovinu. Jake reakcije, koje su rat i uopšte južnoslovenske teme u tim godinama izazivali, pomogle su kako njegovim novinama *Národní listy*, tako i ostalim češkim novinama da značajno povećaju tiraž i prevaziđu finansijske probleme, koje su mnogim novinama i časopisima prijetile skorim krahom. Češka historiografija je u glavnim crtama već relativno dobro opisala svu širinu i dubinu recepcije balkanskih događaja iz druge polovine 70-ih godina.¹¹⁹ Južnoslovenska tematika se vrlo često pojavljivala ne samo u novinama, već i u narodnim kalendarima, vašarskim pjesmama, poeziji, jeftinim poučnim brošurama i sl. "Svuđ se navodno govorilo samo o Srbima i Crnoj Gori. U kafanama i u restoranima, pa čak i u mnogim domaćinstvima, bile su okačene karte na kojima su zastavice prikačene pribadačama pokazivale mjesta posljednjih bitaka i razvoj borbi."¹²⁰ Za pomoć ustanicima i ranjenim u tom ratu bila su organizovana brojna uspješna prikupljanja dobrovoljnih priloga. O dubini i značaju utisaka

¹¹⁸ Žáček: *Češi a Jihoslované v minulosti*, 379.

¹¹⁹ Vidi npr. Růžena Havránková: "Česká veřejnost na pomoc protitureckým povstáním jižních Slovanů." In: *SHS VI.*, Praha 1966, 5-53, Žáček: *Češi a Jihoslované v minulosti*, 379-393.

¹²⁰ Žáček: *Češi a Jihoslované v minulosti*, 380.

koje su izazvala događanja tih godina i s njima povezano sveopšte oduševljenje, na isti način nam svjedoči i memoarska literatura. Upravo u tim godinama glorifikovanje i idealizovanje Južnih Slovena u 19. vijeku doseglo je svoj vrhunac.

Masovno oduševljenje je u određenim slojevima češkog društva vodilo nerealnim očekivanjima da će događaji na Balkanu na nekakav način potpomoći ostvarivanje čeških nacionalnopolitičkih zahtjeva. To se, razumljivo, nakon 1878. nije ostvarilo i tenzije u interesovanju za južnoslovensku problematiku su u narednim godinama pomalo opale. Razdoblje 70-ih godina i slike junačkih i neustrašivih južnoslovenskih ratnika, koje su u tom periodu masovno stvarane i prihvatane, ostale su u širokoj podsvijesti praktično svih slojeva češkog naroda. One su i dalje bile reprodukovane i razvijane jer se na interes za Južne Slovene i balkansku problematiku gledalo kao na sastavni dio kompleksa “nacionalnih interesa”, bez obzira na to šta su konkretno u različitim razdobljima pod tim pojmom predstavljale pojedine političke formacije, periodika ili pojedinci. Južni Sloveni, Balkan, a time i Crnogorci, spadali su među teme koje su u okviru češkog nacionalnog diskursa, pomagale da se definišu politički zahtjevi, ljestvica nacionalnih vrijednosti i pozicija češkog društva u Evropi, slično, iako na drugačiji način i u manjoj mjeri, kao na primjer “Njemci” ili “Rusija”.

Kreatori slike Crnogoraca u apsolutnoj većini su pripadali kulturnoj i intelektualnoj eliti češkog društva. Riječ je o nacionalno svjesnim književnicima, umjetnicima, novinarima, prevodiocima i političarima. Većini od njih nije nedostajalo direktno iskustvo s Crnogorcima i Crnom Gorom, stečeno tokom kraćeg ili dužeg boravka u Crnoj Gori, niti veće ili manje interesovanje za južnoslovensku problematiku, koje je obično bilo zasnovano makar na pasivnom znanju tzv. srpskohrvatskog jezika. Za širenje predstava o Crnogorcima i Južnim Slovenima ključnu ulogu obično je imala štampana riječ. Visok procenat pismenosti u češkim zemljama u drugoj polovini 19. vijeka, povećanje slobode štampe, rast nacionalne agitacije, društvena aktivnost, postojanje biblioteka, čitaonica i dostupnost dnevne štampe u kafanama i restoranima, zajedno s drugim faktorima omogućavali su efektivno širenje tih predstava. Njihova frekvencija i popularnost posebno su rasli u vrijeme povećanih političkih aktivnosti na Balkanu, na primjer u 60-im i 70-im godinama ili za balkanskih ratova 1912-1913, ali ni u mirnijim vremenima interesovanje za južnoslovensku problematiku nije prestajalo. Naravno, teže je odgovoriti na

dalja pitanja koja su povezana s recepcijom, i naročito s drugim formama širenja slika o Crnogorcima, od ličnih kontakata do drugih mogućih načina konstruisanja tih slika u širim slojevima društva. Prema svjedočanstvima iz toga vremena o Crnogorcima se navodno krajem 70-ih godina govorilo praktično svuda. Međutim, kakve elemente slike Crnogoraca su takve debate tačno sadržavale više ne možemo saznati, naravno, s izuzetkom fragmentarnih bilježaka ili kasnije pisanih memoara. Razumljivo je da je intelektualno aktivnija elita imala kompleksnije predstave o Crnogorcima nego što su to imali širi slojevi društva. Bilo bi moguće npr. analizirati tiraže češke periodike iz toga vremena i s određenom mjerom preciznosti utvrditi broj i sastav njenih mogućih čitalaca. Međutim, informacije o tome šta su tačno čitali, kako su pročitane tekstove shvatali i šta su na osnovu njih zaključivali, odnosno šta je od toga ostajalo dugotrajno u njihovom sjećanju, na taj način ne možemo ustanoviti. Precizne razmjere recepcije, s obzirom na nepostojanje živih svjedoka i nedostatak materijala, nije moguće utvrditi. Međutim, sâmo mnoštvo tekstova posvećenih Crnoj Gori, zajedno sa sačuvanim dokumentima o popularnosti koju su imali u svoje vrijeme, dovoljno svjedoče da se posebno u određenim razdobljima nipošto nije radilo o marginalnoj pojavi.¹²¹ Dokazuje nam to i činjenica da se još nekoliko decenija nakon što se završio ovaj politički osjetljivi i medijima atraktivni period razvoja balkanskog pitanja u 70-im godinama 19. vijeka, nastavilo s kreiranjem sličnih slika.

¹²¹ Cilj ovog rada nipošto nije da precijeni ulogu ovih predstava. Češko društvo se, razumljivo, simultano posvećivalo i brojnim drugim problemima i definisalo je svoj kolektivni identitet determinisanjem svog odnosa i prema drugim narodima, državama i kulturnim oblastima, od kojih su mnoge, s gledišta ukupnog razvoja, imale odlučujući značaj (Njemci, Rusi, uopšte evropski Zapad, Slovaci itd.). Predstave o Crnogorcima imale su na jednoj strani svoje karakteristične crte, a na drugoj su se stapale sa uopštenim predstavama o Južnim Slovenima, Slovenima, eventualno i s predstavama o egzotičnim neiskvarenim "primitivnim narodima".

IV

Narodna duša praslovenska

Jozef Holeček: junaštvo, transfuzija crnogorstva i orijentalizam

U svijesti običnih ljudi u Češkoj Jozef Holeček (1853-1929) je ostao prisutan u obliku dvije mutne slike. Prva od njih je vizuelni portret pisca iz njegovih kasnih godina: star, smrtno ozbiljan, gotovo potpuno ćelav čovjek s dugačkom rijetkom sijedom bradom, ukratko – pravi pravcati “uvaženi seoski starješina”. Druga se odnosi na njegovo književno djelo. Holeček = autor seoske epopeje *Naši*, opširnog, višetomnog i nikad završenog romana iz južnočeške sredine, beskrajnog niza tomova na koje i u praškim i seoskim bibliotekama već gotovo cijeli vijek polako pada prašina. Ali prije Prvog svjetskog rata, dakle do svojih šezdesetih godina, Jozef Holeček je bio slavan po svom velikom interesovanju za južnoslovensku sredinu, kojoj je, pored mnoštva novinskih tekstova objavljenih u raznim novinama i časopisima, prije svega u dnevnim novinama *Národní listy* posvetio gotovo trideset knjiga svih mogućih žanrova (prijevodi, pripovijetke, romani, putopisi, političke analize, pa čak i jedan ep). Velika većina njih odnosila se na Crnu Goru i Crnogorce.

Prvobitna motivacija Holečekovog interesovanja za Balkan i Južne Slovence bila je literarna. Još kao učenik srednje škole prevodio je bugarsku narodnu poeziju. Vrlo rano ga je zainteresovala i literatura i kultura zapadnobalkanskog srpskohrvatskog govornog područja. Godine 1874, u svojoj dvadesetoj godini, prihvatio je ponudu da postane privatni učitelj u jednoj zagrebačkoj porodici. U Zagrebu je usavršio znanje jezika i detaljnije se upoznao s južnoslovenskom kulturnom i političkom stvarnošću. Međutim, boravak u dosadnom provincijskom gradu, koji je u to vrijeme bio pod snažnim uticajem njemačke kulture, nije ga mogao zadovoljiti. Nakon izbijanja hercegovačkog ustanka protiv Turaka, kreće 1875. godine u južnu Dalmaciju, odakle je kao izvještač dnevnih novina *Národní listy* slao vijesti o toku ustanka. U svoje predstave o ustanku u Hercegovini unio je romantičarske i istorijske slike iz češke prošlosti, kao i uspomene iz svojeg djetinjstva na vijesti o poljskom ustanku iz 1863. godine. Međutim,

tok ustanka i neizražajne ličnosti ustanika su se od takvih predstava znatno razlikovali. Hercegovci, isto kao prije toga Hrvati, mladog radikala nijesu zadovoljili. Ubrzo nakon dolaska krenuo je u Crnu Goru, koja se u rasplamsavajućem ustanku sve više angažovala.

Crnogorci i njihova epska poezija fascinirali su Holečeka još i prije toga. “Bio bih sposoban o njima pričati i nekoliko noći zaredom, iako ih još nikada nijesam vidio”, ironizirao je svoj platonski zanos nekoliko godina kasnije. Međutim, i u crnogorskom glavnom gradu najprije je doživio razočarenje: nekomunikativnost Crnogoraca, zaokupljenih pripremama za rat, neprekidne kiše, neodgovarajući smještaj i k tome svemu još i groznica, podrivali su njegovu fizičku i duhovnu snagu. Tek nakon što se u kafani, koju je redovno posjećivao, upoznao s nekoliko značajnijih ličnosti iz crnogorskog javnog života počeo se postepeno izvlačiti iz depresije i socijalne izolacije.

Događaj koji je imao ključni uticaj na njegov život, način razmišljanja i dugogodišnju književnu i novinarsku karijeru bio je pohod crnogorske vojske na Hercegovinu 1876. godine, u kojem je i sâm učestvovao. Fizički naporan marš, nepostojanje snabdijevanja i primitivni uslovi u vojnim taborima brzo su odvratili sve ostale strane izvještače. Istrajni, crnogorskoj strani očigledno naklonjeni Holeček je kao jedini preostali novinar pridobio naklonost crnogorske komande, računajući i knjaza Nikolu. Ovi snažni emocionalni doživljaji ponekad su kod njega poprimali karakter gotovo pseudovjerskog ushićenja. Vrhunac svega, takoreći prosvjetljenje, pružio mu je pogled na odlazak knjaževe pratnje i crnogorske vojske u borbu, po njegovom mišljenju, za više ideale, u koju su odlazili prirodno, odlučno, bez alkohola i vrbovanja. Ta slika je njegovu “misao visoko uzdigla i dušu obasjala jasnom svjetlošću”. Do tada je Holeček učenje reformističkog protestantskog pokreta Zajednice češke braće smatrao za vrhunac moralnoga života, njegov ideal bilo je lično i kolektivno mučeništvo, i mislio je da bi takvu češku paćeničku filozofiju trebalo proširiti i među ostale Slovence. Međutim, od toga trenutka bio je mišljenja da bi sveopšte važeći i prije svega češki nacionalni ideal trebalo da bude ideja pravedne borbe i njegovanja moralnih snaga po uzoru na Crnogorce.¹²²

¹²² Josef Holeček: *Za svobodu I*. Praha, 1909, 384-387.

Jozef Holeček je sam sebe smatrao za realističkog književnika i objektivnog posmatrača. U svom opširnom djelu posvećenom crnogorskoj problematici pokušao je predstaviti kompleksnu sliku crnogorskog društva, računajući i ona njegova obilježja koja je vidio kao negativna. Ujedno, jasno formulisanim vrijednosnim sudovima stavljao je do znanja koje aspekte crnogorske realnosti je smatrao značajnim, pozitivnim i originalnim. Njegova kritika nekih karakteristika crnogorskog društva, koje je uvijek smatrao posljedicom stranih uticaja, predstavljala je odličnu podlogu njegovoj slici o pozitivnim osobinama Crnogoraca.

Kao primjere takvih negativnih slika iz njegovog djela možemo navesti opise nekih dvorskih krugova koji su po njemu zaraženi “vizantizmom”, opise emigrantskih “odroda”, mladih Crnogoraca koji su potpali pod uticaj francuske kulture ili opise prvih crnogorskih preduzetnika. Njih personifikuje prije svega prepredeni kapitalista Mašo Vrbica,¹²³ koji predstavlja antipod tradicionalističkog junaka Marka Miljanova – dakle, oličenja svih pozitivnih vrijednosti koje je Holeček našao u Crnoj Gori i pokušao premjestiti u češku sredinu. Takođe je bitna i konfrontacija pozitivne slike Crnogoraca s negativnom slikom “Turaka”, odnosno slovenskih muslimanima. Na taj način formirao je idealnu sliku Crnogoraca, koja je kao uzor trebalo da bude upotrebljiva za češko i uopšte cijelo zapadno društvo.

Ključni aspekt Holečekove slike Crnogoraca predstavlja isticanje značaja originalnosti i očuvanosti njihovog patrijarhalnog načina života. Na jednom mjestu Crnogorce opisuje kao “ljudsku prašumu” koju zapadna civilizacija za sada ničim nije oštetila. Crna Gora je za njega predstavljala nešto kao “živi muzej”, u kojem je strani posjetilac mogao proučavati prastare, prirodne forme društvenih odnosa – patrijarhalni mentalitet, plemensko uređenje i narodnu filozofiju, zasnovanu na vrijednostima čojstva i junaštva. Ali istovremeno je bio svjestan i toga da takva zajednica u tijesnom susjedstvu s razvijenom industrijskom civilizacijom zapadne Evrope ne može dugo opstati. Nakon pobjedonosnog protivturskog rata iz 1876-1878. i međunarodnog priznanja crnogorske nezavisnosti, dugo izolovana zemlja se

¹²³ Mašo Vrbica (1833-1898), vojvoda, vojskovođa, ministar unutrašnjih djela 1879-1884, potpomogao je razvoj preduzetništva i trgovine; nakon nesuglasica s knjazom Nikolom 1892. godine odlazi iz zemlje.

počela otvarati svijetu. Tradicionalne vrijednosti i način života počeli su pod pritiskom neizbježnih i dalekosežnih promjena da se povlače u pozadinu. Upravo u toj situaciji kad je Crna Gora stajala na pragu nužne modernizacije “kao djeвица na pragu javne kuće”,¹²⁴ bilo je nužno da se što bolje prouči i opiše tradicionalna crnogorska zajednica prije nego što se počne nepovratno mijenjati. “Mislim da sam tu našao narodnu dušu praslovensku, dušu divnu, zdravu i snažnu, i ja se trudim da je upoznam potpuno i proniknem u njenu dubinu”, tako sâm, opisuje svoje misli. Njegovo djelo je trebalo da bude nešto kao spasilačko arheološko istraživanje i ujedno spomenik staroj, junačkoj crnogorskoj zajednici i njenim najznačajnijim ličnostima. I ne samo to – osim te slike, kao što ćemo vidjeti dalje, stvorio je i uputstvo za njenu upotrebu, originalnu “crnogorsku ideologiju”, koju je htio primijeniti na češku sredinu.

Crnogorskom patrijarhalnom mentalitetu pripisivao je jasno porijeklo – neosporno se radilo o mentalitetu “slovenskom”, odnosno “praslovenskom”. Teritorija kasnije Crne Gore bila je vjekovima raskrsnica raznih kulturnih uticaja – rimskog, ilirsko-romanskog, vizantijskog, osmanskog, mletačkog ili albanskog. Njihove uticaje na Crnogorce nije negirao, ali da bi svojim praslovenskim konstrukcijama obezbijedio kontinuitet, prema potrebi ih je eliminisao. Na primjer, bilo je evidentno da je na etnogenezu Crnogoraca osim novopridošlih Slovena isto tako uticaj imalo i prvobitno ilirsko-romansko stanovništvo. Ali ni ovako ozbiljan argument nije imao uticaj na njegova razmišljanja o praslovenskom kontinuitetu. U vezi s tim, po njegovom mišljenju, nije bila značajna ideja o genetskom porijeklu već kontinuitet duhovne kulture. Neosporna primjesa “neslovenske krvi” bila je manje bitna od činjenice da je rezultirajuća crnogorska populacija govorila slovenskim jezikom. Još diskutabilnije su njegove teze o neprekidnosti kontinuiteta “nacionalne svijesti”, odnosno maglovite definicije “nacionalnih ideala” i “narodne duše”.

Ovaj drugi problem, koji je njegovu teoriju o praslovenskom i patrijarhalnom kontinuitetu mogao na dramatičan način dovesti u pitanje, u potpunosti je istisnuo iz svoga djela. Iako su krajem 19. vijeka naučna ispitivanja o nastanku crnogorskog plemenskog uređenja bila tek na početku, i tada se već dosta jasno naziralo da su patrijarhalne

¹²⁴ Josef Holeček: *Černá Hora v míru II*. Praha, 1883, 9.

i plemenske strukture u Crnoj Gori i sjevernoj Albaniji pretežno nastale tek u kasnom srednjem i ranom novom vijeku, u doba ekspanzije Osmanskog carstva koje je razorilo prethodne feudalne države u toj oblasti. Zeta, nasljednica srednjovjekovnih državnih formacija, koje su se na teritoriji Crne Gore razvijale od 9. vijeka, pred kraj svojeg postojanja imala je relativno razvijenu kulturu, feudalnu upravu, prvu štampariju na Balkanu, te razvijene odnose s okolnim oblastima, uključujući i renesansnu Italiju. Dakle, plemensko uređenje, patrijarhalizam i s njim povezani način života postojali su očigledno najviše četiri do pet stotina godina kao posljedica regresivnog društvenog razvoja nakon razaranja razvijene feudalne zajednice.¹²⁵ Holečekovi fragmenti, posvećeni starijoj crnogorskoj istoriji ukazuju na njegovo relativno dobro znanje istorije srednjovjekovnih feudalnih država u tome dijelu Balkana. No, očito je da je njihovo postojanje ignorisao u slučajevima kad su mogli dovesti u pitanje njegovu tezu o praslovenskom kontinuitetu.

Do prvog, ključnog, susreta Jozefa Holečeka s Crnogorcima došlo je u vrijeme ratnog sukoba koji se za Crnu Goru završio trijumfalno – pobjedom, značajnim teritorijalnim proširenjem i međunarodnim priznanjem. Za njega je to bio, isto kao i za apsolutnu većinu tadašnjeg češkog društva, pravedan, odbrambeni i narodnooslobodilački rat, u kojem su njegove simpatije jednoznačno bile na strani Crnogoraca i ostalih balkanskih Slovena. Dakle, ne iznenađuje nas da su vrijednosti kao što su borbenost i hrabrost u njegovim predstavama o Crnogorcima igrale značajnu ulogu. Međutim, iako se u njegovom djelu objavljuju i mračni elementi fascinacije ratnom brutalnošću, prolivenom krvlju ili crnogorskim običajem odsijecanja neprijateljskih glava, ipak je mnogo veću pažnju posvećivao opisivanju crnogorskog junaštva. Junaštvo definiše kao spoj hrabrosti i dobrote, snage i moralne plemenitosti. U junaštvu, u crnogorskom načinu vođenja borbe i ponašanja tokom nje, hvalio je "...moralnu stranu... Prije svega urođenu dobrotu srca, koja kao anđeo mira lebdi iznad Crnogorca i isparenja iz lokvi krvi, koju je njegov handžar prolio. Obje te osobine koje su živjele u braku, neviđena hrabrost i đetinja

¹²⁵ O ovoj problematici detaljnije vidi npr. Branislav Đurđev: *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*. Titograd, 1984.

mekoća, vrlo su bitne za shvatanje sveopšteg slovenskog karaktera”.¹²⁶ Ideja o junaštvu kao snazi razblaživanoj ili oplemenjivanoj dobrotom, prožima cijelo njegovo djelo. Junaštvo, s oba osnovna elementa koja ga čine, predstavlja unutrašnje osobine i način ponašanja koji bi u idealnom slučaju trebalo da se harmonizuju sa spoljnom, tjelesnom savršenošću njihovih nosilaca, crnogorskih junaka, za kakve su u njegovo doba bili smatrani na primjer Marko Miljanov, Peko Pavlović, Jole Piletić a djelimično i knjaz Nikola. Holeček, doduše kao mogućnost, prihvata i to da junaštvo ne mora biti motivisano samo idealističkim pobudama, na primjer borbom za nacionalne ideale, nezavisnost i očuvanje pravoslavne vjere, motiviše ga i “žudnja za slavom”. U crnogorskoj narodnoj kulturi veliki značaj pridavan je tome da se u ljudskom sjećanju i narodnoj pjesmi očuva slavna slika pojedinca. Dakle, junačke osobine i djela često su bili motivisani težnjom da se dosegne “besmrtnost” u okviru usmene kulture, pa čak i po cijenu fizičke smrti.¹²⁷

Isto kao koncept junaštva, Holeček je i dalja dva suštinska pojma koji opisuju crnogorski mentalitet preuzeo direktno iz crnogorske sredine. Radi se o detaljnijem opisu dvije osobine koje po njegovom shvatanju čine “junaštvo”; dakle, o opisu snage i dobrote. Svoju predstavu o *crnogorstvu* i *čojstvu* najpreciznije je definisao u narednom odlomku iz djela *Crna Gora u miru (Černá Hora v míru)*: “Crnogorstvo i čojstvo se dopunjavaju kao lice i naličje na dobroj tkanini: prednja strana je poglednija, nježnija, plemenitija, oku prijatnija, nasuprot tome naličje je manje ljupko, ali zato predstavlja temelj na kojem je postavljeno lice. Crnogorstvo samo po sebi je grubo a može biti i surovo, nadmeno, isključivo, netolerantno, i iznad svega cijeni dobrog vojnika i uspjeh u borbi, te mu se stoga čini da je Crnogorac najsavršeniji ako je hrabar, neustrašiv, istrajan, uvijek spreman na neprijatelja. Čojstvo je te oštre i grube crte crnogorskog karaktera oplemenilo i naučilo ljude da budu velikodušni, osjećajni, plemeniti, da i prema neprijatelju budu pravedni i da ga cijene, da i prema Turčinu tolerantni budu i po pitanju vjere.”¹²⁸

¹²⁶ Emanuel Chalupný: *Z národní a slovanské filosofie Josefa Holečka*. Praha, 1923, 40-41.

¹²⁷ Holeček: *Za svobodu I*, 271.

¹²⁸ Chalupný: *Z národní a slovanské filosofie*, 33.

Na drugom mjestu, u pripovijetci *Neranjivi Marko Miljanov* (*Marko Miljanov nezranitelny*), sâmo crnogorstvo definiše kao spoj “narodnog duha i čestitosti”,¹²⁹ i tim terminom obuhvata i tu prvobitno drugu komponentu, tj. “čojstvo”. Iako je prijetila mogućnost da se značenja tih termina izmiješaju i pbrkaju (junaštvo, crnogorstvo, čojstvo), u svom djelu je ostavio i brojne primjere njihove primjene u različitim životnim situacijama. To je uradio prije svega u pripovijetkama o crnogorskim junacima. Najznačajniji junak koji u njima figurira bio je Marko Miljanov, poglavar plemena Kuči, crnogorski ratnik a pred kraj života i pisac. Marko Miljanov, s kojim se Holeček družio od polovine 70-ih godina 19. vijeka sve do njegove smrti 1901. godine, imao je ključni uticaj na njegov način shvatanja crnogorskoga moralnog kodeksa. Između ova dva autora postoje brojne, i za sada nedovoljno istražene paralele.¹³⁰

Crna Gora je za Holečeka predstavljala takoreći idealnu formu društvenog uređenja. Po njegovom shvatanju, radilo se o slovenskoj narodnoj državi u kojoj je vladao “demokratski patrijarhalizam”, a lična sloboda pojedinca nije isključivala postojanje visokog stepena kolektivne discipline i spremnosti na žrtvu u ime viših ideala.¹³¹ Uz odlučnost, odvažnost, čojstvo i druge osobine, koje je kod Crnogoraca primjećivao i cijenio u konfliktnim momentima, u istoj mjeri se divio i njihovom svakodnevnom patrijarhalnom životu. Svaki član porodice u obično brojnim zadrugama imao je svoje precizno određeno mjesto. Velika pažnja posvećivana je održavanju tradicionalnog običaja gostoprimitstva. Značajnu ulogu imalo je i to što je crnogorska porodica posredstvom epskih pjesama i usmene narodne kulture njegovala svoju interpretaciju istorijskih događaja, odnosno onaj “naci-

¹²⁹ Holeček: *Černohorští junáci*. Praha, 1954, 83.

¹³⁰ Marko Miljanov je u svom djelu definisao crnogorski ideal kao “čojstvo i junaštvo”. O odnosu Jozefa Holečeka i Marka Miljanova vidi Ivan Dorovský: “Postava Marka Miljanova v české kultuře.” In: isti: *Balkán a Mediterán*. Brno, 1997, 148-161. Josef Holeček: *Marko Miljanov u svom vremenu*. Podgorica, 1995. (prijevod Lenka Blechová-Čelebić) je najnovije izdanje Holečekovih pripovjedaka, posvećenih ličnosti Marka Miljanova, stariji izbor vidi Josef Holeček: *Marko Miljanov*. Beograd, 1960. (prijevod Savo Orović).

¹³¹ Holeček: *Pero II*. Praha, 1923, 276.

onalni ideal” koji Holeček traži. “Boravak u tako besprijekorno očuvanom domaćinstvu”, pisao je o posjeti porodici serdara Sava Jovićevića,¹³² “svakoga od nas potrešće do temelja. Zašto? Češka duša se tu budi iz vjekovnoga sna – tako je nekad bilo i kod nas. Zato se Crnogorci toliko sviđaju Česima jer gledajući u njih vide kako sami nekad izgledahu. A crnogorsko junaštvo je do dan-danas naš ideal savršenosti”.¹³³ Patrijarhalni način života crnogorske zajednice Holeček nije vidio kao tuđi nego naprotiv, nalazio je brojne analogije s porodičnim životom na češkom selu, a naročito u južnočeškim krajevima. “Dobar glas staročeškog seljačkog gazde bio je ravan ugledu kućkog vojvode. Holeček se među tim vojvodama osjećao kao kod kuće, jer su ga oni podsjećali na zavičaj, koji je tek zahvaljujući njima počeo razumijevati.”¹³⁴ Upravo je predstava o sličnosti češkog seoskog i crnogorskog patrijarhalnog života, zajedno s idejom o zajedničkom slovenskom porijeklu, postala temelj Holečekovih razmatranja o mogućnostima revitalizacije češkog naroda pomoću vrijednosti i osobina preuzetih iz crnogorske sredine.

“Želio bih, štaviše molio bih se za to, da se brojne dragocjene vrline, koje krase Crnogorce, prime i u češkim srcima. Mnogo, premnogo toga od njih možemo naučiti, ali prije svega kako se voli domovina, pa makar ona bila napaćena i osiromašena! Oni bi nam trebali poslužiti i kao primjer, kako se za domovinu bori i za neotuđiva prava život rizikuje. Možda bi onda i kod nas bilo bolje”,¹³⁵ napisao je tada dvadesetdvođišnji Jozef Holeček u svojoj prvoj knjizi posvećenoj Crnoj Gori. Dakle, ideja da bi Crnogorci mogli biti uzor češkom društvu pojavljuje se vrlo brzo nakon što se upoznao s crnogorskom sredinom. Prema češkom društvu svojega vremena, njegovom kolektivnom mentalitetu, političkoj kulturi i individualnom ponašanju njegovih pojedinaca postavljao se vrlo kritički. Svojim zemljacima Holeček prigovara štošta: nedostatak nacionalne svijesti i slovenske uzajamnosti, apstinenciju odlučnosti i borbenosti, nedo-

¹³² Savo Jovićević (1827-1897), serdar plemena Kuća, Ceklina i Krajine, čuven po svojoj hrabrosti u mnogim bitkama.

¹³³ Holeček: *Černá Hora v míru II*, 59.

¹³⁴ Jan Voborník: *Josef Holeček*. Praha, 1913, 44.

¹³⁵ Holeček: *Černá Hora*, Praha, 1876, 1-2.

sljednost, neistrajnost u radu na dugotrajnim poslovima, površno prihvatanje tuđih (naročito njemačkih i uopšte zapadnih) uzora, nesadržajne društvene aktivnosti i svakodnevno zasijedanje u pivnicama. Većina njegovih primjedaba nije bila u suštini ni po čemu nova ili originalna. Slične žalbe mogu se naći i u tekstovima mnogih drugih njegovih savremenika, a neke od njih (npr. navodni nedostatak lične i građanske hrabrosti) su uobičajeni sastavni dio češkog samokritičkog diskursa do danas. Njegovo nastojanje da se revitalizira i usavrši češki narod i da se osobine koje su viđene kao negativne prevaziđu prihvatanjem novih ili obnovljenih vrijednosti takođe nije bilo usamljeno. Takve pozitivne vrijednosti i uzori često su bili traženi u idealizovanju nacionalne prošlosti (npr. u husitstvu) ili u inostranstvu (npr. u anglosaksonskom shvatanju demokratije). Holeček je u svojim razmišljanjima o prihvatanju crnogorskih vrijednosti uspio da ujedini oba ta smjera, istorijski i geografski.

Kamen temeljac Holečekovih razmišljanja predstavlja ideja o zajedničkom slovenskom porijeklu Čeha i Crnogoraca. Kao što smo već videli, on je mislio da je crnogorsko društvo još i u drugoj polovini 19. vijeka imalo očuvan svoj prvobitni, "praslovenski" karakter. Crnogorski patrijarhalizam poistovjećivao je sa društvenim uređenjem koje je nekad bilo zajedničko svim Slovenima. Međutim, kod ostalih je vjekovni istorijski razvoj, zajedno s prihvatanjem tuđih kultura i političkih ideja, doveo do izumiranja izvornih društvenih formi. "Možemo pretpostavljati", tvrdio je, "da su zapadni Sloveni a naročito naši preci, prije nego što su u našim domovinama pobijedili latinizam i feudalizam, za kojima je velikim koracima, kao pljačkaš, išao germanizam ... ne samo živjeli na sličan način kao današnji Crnogorci, već da su imali i sličnu psihologiju ... Crna Gora je 'živa starina', ona je za Slovene, a posebno za one koji su veći dio svoje originalnosti izgubili, živi istorijski dokument koji su obavezni iz svakoga ugla marljivo proučiti, koristiti ga kao ogledalo u kojem će videti život svojih predaka. ... Kod Crnogoraca volimo sami sebe, svoju prasluku. I zato nam je, uprkos svojoj udaljenosti i različitosti, sve što je crnogorsko tako blisko, i podsvjesno ga osjećamo kao naše. Začuđenost i radost nas obuzimaju kad nalazimo ono za što smo dugo mislili da je izgubljeno i bez čega smo naslijepo išli kroz lavirint istorije".¹³⁶ Prema toj logici, odlazak pripadnika češkoga naroda

¹³⁶ Holeček: *Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*. Praha, 1899, 209-210.

u Crnu Goru i boravak među Crnogorcima nijesu predstavljali putovanja u geografskom smislu, niti susret s tuđom, u okviru Evrope u znatnoj mjeri egzotičnom kulturom. Radilo se u stvari o putovanju kroz vrijeme, o putovanju u vlastitu prošlost. Česi su, prema Holečekovu shvatanju, u Crnogorcima trebali prepoznati svoje prapretke.

Međutim, upoznavanje Crnogoraca, zapravo možda bi preciznije bilo reći Praslovena ili Pračeha u Crnogorcima, nije trebalo da bude samo puki kuriozni susret sa slikom vlastite prošlosti. Holeček je, kao i brojni drugi mislioci njegovog doba, u otkrivanju “esencije narodne duše” i narodnih korijena vidio preduslov za preoblikovanje savremenosti i pripremanje bolje budućnosti. Češko društvo je, po njegovom mišljenju, trebalo da kao svoje prihvati osnovne osobine crnogorske patrijarhalne zajednice, osobine koje je on u svom djelu detaljno opisao i koje smo već analizirali. Tako bi oni u stvari prihvatili svoje prvobitne, davno izgubljene vrijednosti. “Transfuzija” crnogorskih vrijednosti, prije svega hrabrosti spojene s dobrotom, trebalo je da ojača češki narod i njegove pojedinačne pripadnike i doprinese dogradnji modernog ali autentičnog, na vlastitim vrijednostima formiranog naroda. A onda bi takav češki narod mogao biti uzor ostalim evropskim narodima, i vlastitim primjerom širiti ideologiju crnogorstva na ostale slovenske i neslovenske narode i cijeli Zapad: “Ali crnogorstvo za sada nije nadahnulo češki narod. Ako se to dogodi, i u Česima se to nadahnuće spoji s visokom obrazovanošću, takvo crnogorstvo bi dobilo silikatnu čvrstoću, i uzdiglo bi Čehe iznad naroda kojima su okruženi, pa bi im mogli postati i uzor. Crna Gora leži izolovana od ostalih naroda, zbog čega nije njeno da na njih crnogorstvom utiče. Zadatak taj umjesto njih treba da obave Česi, koji su srećno smješteni usred kruga drugih naroda, srodnih i nesrodnih, i kojima bi trebalo da postanu učitelji u usavršavanju”.¹³⁷

Holeček je stvorio plastičnu sliku idealnih vrijednosti koje je u crnogorskoj zajednici našao, a uspio je i da jasno teoretski definiše zašto bi ih češko društvo trebalo prihvatiti kao svoje. Međutim, problematično mjesto u njegovim razmišljanjima predstavlja pitanje na koji način bi to prihvatanje trebalo izvesti. To je bilo to što je najviše kočilo uspješno djelovanje njegovih ideja. On je, uprkos svojem radi-

¹³⁷ Holeček: *Pero III*. Praha, 1924, 289.

kalizmu i ličnom iskustvu s balkanskom sredinom, prije svega bio novinar i pisac. Dakle, svoje ideje mogao je širiti takoreći isključivo posredstvom vlastitih tekstova i njihove recepcije. Njegovi žurnalistički tekstovi i pripovijetke, naročito oni štampani u češkoj periodici krajem 70-ih godina 19. vijeka, dakle u doba ustanka i ratnih sukoba na Balkanu, imali su veliki uspjeh kod čitalaca. U godinama koje su uslijedile, kad je interesovanje za Balkan u češkoj sredini opalo, Holečekova književna djela su imala dobar prijem samo u uskoj skupini “slovenskih zanesenjaka”, tako da je i uticaj njegovih ideja na češko društvo u cjelini bio manji. Međutim, interesovanje za Južne Slovence se nikad nije ugasilo u potpunosti, nakon stišavanja u prvoj polovini 80-ih, pojavljuje se ponovo. A Holeček ne samo da to vrijeme nije prestajao pisati i publikovati nova djela, već su u prvim godinama 20. vijeka i njegova starija djela počela doživljavati nova izdanja.

Iako nikad nije sasvim precizno definisao kako konkretno zamišlja prihvatanje svoje crnogorske ideologije, iz rasutih bilježaka u njegovom djelu može se zaključiti da je u principu razmišljao o tri mogućnosti. Prvu od njih je predstavljalo putovanje u Crnu Goru i prihvatanje osnovnih vrijednosti preko ličnog upoznavanja s Crnogorcima. Takvu mogućnost bi, naravno, mogao realizovati samo manji dio pripadnika češkog društva. Druga mogućnost upoznavanja s Crnom Gorom bila je indirektna, posredstvom slike Crne Gore i najznačajnijih crnogorskih junaka koje su u svojim djelima prezentovali Holeček i drugi češki autori. Treća mogućnost (kao preduslov imala je prethodno lično upoznavanje s Crnom Gorom ili indirektno poznavanje njene slike) bila je jako individualna. Praktikovao ju je sâm Holeček, koji je prema vlastitim riječima, za češko društvo i njegove značajne predstavnike “kao mjerilo uzimao crnogorske vojvode”.¹³⁸ U ozbiljnim situacijama zamišljao bi kako bi na njegovom mjestu reagovao neki od crnogorskih junaka, a posebno Marko Miljanov. Kasnije se pokušao ponašati u skladu s tim idealom. Zato ga je povremeno neborbena i uobičajeno oprezna češka zajednica vidjela kao donekle ekscentričnog radikala, čiji način razmišljanja je poremećen isuviše dugim boravkom u “divljim” balkanskim predjelima.

¹³⁸ Holeček: *Pero III.*, 9.

Holečekovo nastojanje da sprovede transfuziju crnogorskih patrijarhalnih vrijednosti odnosilo se na češki mentalitet, ni slučajno na materijalni život. I sâm pisac je često naglašavao da ju je nužno spojiti s obrazovanjem i tehničkim napretkom. Međutim, njegova crnogorska ideologija je ponekad bila shvatana doslovno, kao poziv za prihvatanje crnogorskog načina života. Rječito o tome govore primjedbe glavnog urednika dnevnih novina *Národní listy* Julia Gregra, zabilježene u Holečekovim sjećanjima. Njegovo tumačenje “transfuzije dobrih, sjajnih osobina koje karakterišu Crnogorce u češki duhovni organizam”, Gregr je komentarisao s očiglednim užasom: “Vidim, da ste na pogrešnom putu... Zar to što govorite ima neki smisao? Da uzmemo Crnogorce za uzor, pobjegnemo iz naših gradova i sređenih sela i odemo u planine, da se prestanemo baviti zemljoradnjom i zanatstvom i prihvatimo se puške i pastirskog štapa, i da po planinama na ispašu vodimo ovce. Zapamtite, kolega: nikada viša kultura ne može uzimati za primjer nižu”.¹³⁹

U društvenim naukama često se pojavljuju tendencije da se marginalizuju ili direktno ironizuju oni idejni tokovi koji nijesu dosegli neki izrazitiji uspjeh, tokovi koji su pregaženi “logikom istorijskog razvoja” ili nam danas izgledaju kao “slijepe ulice”. A kao legitimni, naprotiv, čine se događaji, ideje i ličnosti koje su imale veći uspjeh. Međutim, bilo bi pogrešno crnogorsku ideologiju i ideju “transfuzije junaštva” smatrati za puki istorijski kuriozitet. Ideja da se nacionalna zajednica “preporodi” i “ojača” novim vrijednostima nije ni u tadašnjem kao ni u savremenom kontekstu ničim izuzetna, isto kao što to nijesu ni razne forme njene legitimizacije pomoću istorijskih, kulturnih ili političkih argumenata. U tom pogledu Holečekovi stavovi spadaju u kontekst brojnih sličnih razmišljanja, bilo da se radilo o preoblikovanju nacionalne zajednice preko povratka korijenima, idealizovanim vrijednostima iz prošlosti ili o prihvatanju novih vrijednosti iz inostranstva.

Neuspjeh koji je Holečekova ideja kulturne transfuzije imala izbalansiran je, dugotrajno gledajući, veoma uspješnom recepcijom njegove idealne slike Crne Gore i Crnogoraca u češkoj sredini. Holeček je imao odlučujući uticaj na definisanje pozitivnih čeških predstava

¹³⁹ Isto, 292.

o Crnogorcima i drugim balkanskim Slovenima koje su često bile u suprotnosti s negativnim predstavama o jugoistočnoj Evropi, raširenim u zapadnoevropskim velikim kolonijalnim silama. Slika Crne Gore koju je on oblikovao bila je u češkoj sredini sve do Prvog svjetskog rata dominantna i kao takva dalje razvijana od drugih autora. I uprkos kasnijim relativiziranjima od strane onih koji su Crnu Goru vidjeli kao zaostalu, arhaičnu i apsolutističku zemlju kompleks predstava koji je kreirao Holeček je opstao, a u nešto drugačijim formama preživljavao je u razdoblju između dva svjetska rata, pa čak i kasnije, kao sastavni dio pozitivnog češkog pogleda na novonastalu jugoslovensku državu i njene stanovnike. U današnjoj češkoj sredini efekti Holečekove slike Crnogoraca više nijesu vidljivi. Međutim, od polovine 90-ih godina 20. vijeka, zahvaljujući objavljivanju novih prijevoda njegovih djela, slika Crnogoraca koju je on kreirao počinje igrati određenu ulogu i u samoj Crnoj Gori. Njegova slika Crne Gore, prvobitno namijenjena Česima 19. vijeka, tako na početku 21. vijeka postaje sastavni dio crnogorskog diskursa o sebi samima.

“Živalj romantični ... u Crnoj Gori može se naći samo tu i tamo. Romantične situacije i odnosi pojavljuju se gotovo isključivo na granicama, a porijeklo njihovo krije se u dodiru s muhamedancima. Nad romantikom preovladava ... živalj epski, koji je bliži i svojstveniji muški zdravom, prostom, realnom i nježnom, ali ne i sentimentalnom, karakteru Crnogorca.”¹⁴⁰ Ovu Holečekovu konstataciju možemo na određeni način primijeniti i na onaj dio njegovog djela koje je posvećeno Crnogorcima. Jezgro njegovog crnogorskog diskursa, njegove slike Crnogoraca i originalne crnogorske ideologije predstavljaju “crnogorski junaci”, plemeniti borci za slobodu i nacionalne ideale. U tako konstruisanoj slici crnogorske sredine, Turci, “tradicionalni neprijatelji” Crnogoraca, imaju naizgled potpuno sporednu ulogu. Holečekovu Crnu Goru pretežno naseljavaju muškarci. Žene se pojavljuju sporadično, po njihovom boku, aseksualne majke i bojovnice. To naravno ne važi u slučaju “Turkinja”, čije erotske osobine se, naprotiv, stavljaju u prvi plan. Idealna Crna Gora Jozefa Holečeka je zemlja herojske borbe za narodnu samostalnost, u kojoj se Crnogorci ponašaju kao pravi džentlmeni. Opet, nekako na ivici te centralne slike, smještena je nje-

¹⁴⁰ Josef Holeček: *Junácké kresby černohorské, I. díl*. Praha, 1925, 69.

gova fascinacija konkretnim ispoljavanjima ratne brutalnosti. Cilj narednog dijela ovoga poglavlja je da se analiziraju tri tematska kruga iz njegova djela – orijentalizam, erotika i nasilje, koji su smješteni na marginama njegove centralne slike Crne Gore, i koji u brojnim samostalnim slučajevima predstavljaju njenu suprotnost, njenu mračnu pozadinu, na kojoj je konstruisana dominantna slika – pozitivni stereotip Crnogoraca. Kao što vidimo, ti tematski krugovi povezani su mnogim uzajamnim vezama i često se pojavljuju istovremeno. Uz Jozefa Holečeka obuzetog slovenstvom i divljenjem prema crnogorskim junacima, postoji takođe i mračni i strastveni Holeček s ambivalentnim odnosom prema orijentalnoj egzotici, postoji i Holeček fasciniran posjećenim glavama, otmicama, silovanjima i krvlju.

Njegove brojne radove, publicističke tekstove i putopise, pripovijetke o crnogorskim junacima, roman *Surogat sv. Vasilija (Surrogat sv. Vasilije)* i ep Sokolović (*Sokolovič*) u jedinstvenu cjelinu ne povezuju samo autorova ličnost i geografska jedinstvenost. Iako njegova kompleksna slika Crne Gore povremeno ima i drugačije akcente, njeno jezgro ostaje isto bez obzira na formu koju je izabrao. Tome moramo pridati i činjenicu da se njegovi tekstovi odupiru jednoznačnom mehaničkom klasifikovanju. Putopis prelazi u esejistička razmatranja, u tipičnu “junačku crticu” i u parodiju. Granica između nastojanja da se vjerno prikaže stvarnost i fabuliranja je vrlo maglovita. Holečekovu sliku Crne Gore računajući i njene orijentalističke, erotske i nasilničke elemente moguće je, dakle, najpreciznije rekonstruisati ako uzmemo u obzir sva njegova djela u kojima se pojavljuje crnogorska tematika u širem smislu te riječi.¹⁴¹

Holečekovi “Turci”, isto kao i “Turci” samih Crnogoraca, u apsolutnoj većini bili su lokalni slovenski muslimani koji su govorili istim jezikom kao i njihovi pravoslavni i katolički susjedi, i koji su imali zajedničko porijeklo. Za njih najčešće koristi termine *Turci*, *muhamedanci* i *poturice*. Manje često upotrebljava izraze *Turčini* (koji je

¹⁴¹ Tu mislimo i na oblasti koje doduše nijesu pripadale teritoriji crnogorske države prije 1878, odnosno 1912. (dio Hercegovine, Sandžaka, Zetsku ravnicu s Podgoricom itd.), ali u kojima je crnogorski uticaj bio vrlo snažan i đe je dolazilo do interakcija između Crnogoraca i lokalnoga stanovništva. Osim toga, apsolutna većina tih oblasti postepeno je bila priključena crnogorskoj monarhiji.

više pejorativno označavanje preuzeto iz južnoslovenske sredine), *crnogorski muhamedanci*, *srpski muhamedanci* ili *Srbi muhamedanske vjere*. Dakle, u svim slučajevima se radi o stanovništvu koje se primarno vjerski i kulturno može definisati, i koje se u 20. vijeku konstituisalo kao samosvojni muslimanski, odnosno bošnjački narod. On te slovenske muslimane uvijek jasno razlikuje od Albanaca, od kojih su mnogi takođe bili muslimani, isto kao i od “pravih” Turaka iz centralnih oblasti Osmanskog carstva.

Holeček je u mnogočemu svoju sliku o Crnogorcima preuzeo od samih Crnogoraca. Isto tako kao što su Holečekovi Crnogorci često samo idealna crnogorska slika samih sebe, protumačena češkoj publici, tako je i za nastanak njegove slike Turaka plaćen veliki danak tradicionalnoj slici Turaka raširenoj u crnogorskoj pravoslavnoj zajednici. Turci su, dakle, kod Holečeka suprotnost Crnogorcima, izrodi koji su primili vjeru i vrijednosti osmanskih “osvajaca”, to su “nasljedni neprijatelji” Crnogoraca, koji su u bitkama pretežno brojniji ali su zato na moralno nižem nivou od herojskih Crnogoraca. Međutim, to je samo jedna strana Holečekove slike Turaka koja ni slučajno nije crno-bijela. Isto kao i Crnogorci, tako su i ti Turci Sloveni, i Holeček ih je vidio kao jedan narod. Dakle, borbe između Crnogoraca i Turaka ne predstavljaju samo borbu Crnogoraca protiv tuđe nadvlade, već i bratoubilačko krvoproliće. Holeček u svojem djelu na mnogim mjestima ističe da se odnosi između Crnogoraca i Turaka ne mogu okarakterisati kao uzajamna fanatička mržnja, jer je pravoslavno i muslimansko stanovništvo uprkos periodičnim konfliktima spojeno brojnim međusobnim odnosima, zajedničkim interesima i patrijarhalnim mentalitetom. “Crnogorac i kod Turčina poštuje prije svega junaštvo, i ako u svom protivniku prepozna dobrog junaka, rado će se s njim pobratimiti”.¹⁴²

Jasno je da Holeček nije bio puki prijenosnik stereotipnih predstava i autostereotipa koji su bili uobičajeni u južnoslovenskoj sredini. Kao što je to s kulturnim slikama uobičajeno, njegov crnogorski diskurs služio je prije svega ciljnoj češkoj publici. Njegovi “Turci” kao “tradicionalni neprijatelji” Crnogoraca su predstavljali jasan i razumljiv simbol Njemaca, u nacionalističkoj optici označavanih “tradicional-

¹⁴² Josef Holeček: *Černá Hora*. Praha, 1876, 67.

lnim neprijateljima” Čeha. To je očigledno na primjeru iz narednog odjeljka u kojem opisuje kako se Crnogorci bore da ponovo steknu cijelu teritoriju koja je prije osmanskog osvajanja bila sastavni dio njihove srednjovjekovne države, iako je na njoj tokom vjekova došlo do markantne islamizacije: “Crnogorci nikad nijesu zaboravili da je zemlja za koju se bore prije dolaska Turaka njima pripadala. Nikad nijesu ni pomislili da se s tim pomire, da kažu: Puštimo Turcima što nam oteše, što je bilo, bilo je, suze ničemu ne vrijede. Ono što je pripadalo našim đedovima, mora biti opet naše. Nećemo odustati dok ne povratimo i posljednji oteti komadić zemlje”.¹⁴³

Raznorodnost Holečekove bogate slike o Turcima ovđe smo samo naznačili u grubim crtama.¹⁴⁴ Sad se usredsredimo na onaj njen aspekt koji predstavljaju orijentalistički stereotipi i njihova upotreba. Kao što smo videli, Holeček je isticao one crte crnogorskog mentaliteta koje je smatrao čistim, izvornim i slovenskim, iako nije prikrijavao ni ona obilježja crnogorske stvarnosti koja s tom slikom nijesu bila u skladu.¹⁴⁵ Njegova slika Crnogoraca predstavlja primjer pozitivnoga stereotipa *par excellence*. To naravno ne znači da njegovo djelo ne sadrži orijentalističke ili balkanističke stereotipe. Dok su Crnogorci od njih, uz male izuzetke, bili pošteđeni, upravo Turci su u njegovim tekstovima često konstruisani uz pomoć tih najklasičnijih sredstava iz orijentalističkog arsenala.

Do Holečekovog ključnog susreta s južnoslovenskom a time i “turskom” sredinom došlo je u vrijeme hercegovačkog ustanka i pohoda crnogorske vojske u Hercegovinu koji je uslijedio. Dakle, prirodno je da slike povezane s ratom i borbom u opisivanju “Turaka” igraju značajnu ulogu. Turci su pretežno stereotipno opisivani kao okrutni i nemilosrdni. Npr. “varvarski” se odnose prema zarobljenim i ranjenim:

¹⁴³ Josef Holeček: *Černá Hora v míru II*. Praha, 1883, 95.

¹⁴⁴ Detaljnije o tome vidi František Šístek: “Crnogorski muslimani u radovima Josefa Holečeka.” In: *Almanah* 15-16. Podgorica, 2001, 61-70.

¹⁴⁵ Ne samo u svijetlu svojih radova o Crnoj Gori, već u svom cjelokupnom djelu (npr. u tekstovima posvećenim Rusiji i južnočeškoj sredini), Jozef Holeček povremeno istupa kao tipični okcidentalista (u smislu u kojem okcidentalizam definišu Ian Buruma, Avishai Margalit: *Occidentalism: The West In The Eyes Of Its Enemies*, London, New York, 2004).

“Fantazija Turaka razjarena opijumom izmišljala je najokrutnije načine za ubijanje zarobljenih”.¹⁴⁶ Nakon toga, tobožnjom turskom okrutnošću opravdavao je nasilje koje su nad njima činili Crnogorci, kao u odjeljku o “junaku” Peku Pavloviću: “Turske glave oko njega padaju kao kukuruzni klipovi. S Turcima se ne može boriti drugačije. Budući da su sami okrutni, zahtijevaju okrutnost i od protivnika... Naravno, u brutalnosti su Turci nedostižni. Kad ne mogu izliti bijes na ratnicima, svete se na njihovim ženama, deci i starcima, nabijaju ih na kolčeve, na sitne komadiće sijeku, žive na vatri peku”.¹⁴⁷ “Oholi muhamedanci”¹⁴⁸ su uvijek spremni da započnu rat, što razumljivo s nestrpljenjem čekaju i Crnogorci: “Ali Turci se nijesu obazirali na objašnjenja, savjete, ni opomene. Počeo ih je obuzimati onaj njihov poznati fanatizam. Svrbjeli su ih dlanovi, morali su izazvati nemire, u kojima bi malo zle krvi ispuštili. A i Crnogorci su čeznuli za bitkom jer više od deset godina ne bijahu s Turcima ratovali”.¹⁴⁹ U borbi su i Turci hrabri, što je naravno u velikoj mjeri, prema Holečeku, uslovljeno njihovom vjerom u sudbinu i posmrtni život. Turci “umiru toliko spokojno, da je to strašno”,¹⁵⁰ a prema sudbini drugih ravnodušni su isto kao i prema svojoj. To ilustruje npr. pričom kapetana koji je prevezio ranjene turske vojnike. “Iz dana u dan smo ih po deset do dvanaest bacali u more. Jednom sam tokom tog sahranjivanja primijetio da se jedan još pokreće. Kažem njihovom oficiru koji je time rukovodio da ga ne bacaju u more i da pozove ljekara, da možda još može biti spašen. ‘Već je na spisku’, odgovorio je oficir, ‘bacite ga dolje!’ Drugovi su ga bacili ajkulama a da im nije ni palo na pamet da bi se s njima moglo drugačije postupati nego sa psima.”¹⁵¹ Turke, dakle, karakterišu dvije “orijentalne osobine”: fanatizam i fatalizam.

Južnoslovenski sljedbenici islama “su mu odani neograničeno, požrtvovano, fanatički, pritome nesvjesno zapostavljajući svoje narodno porijeklo, jezik, pa ako hoćete i prađedovske hrišćanske tradicije”.¹⁵²

¹⁴⁶ Holeček: *Černá Hora*, 44.

¹⁴⁷ Josef Holeček: *Za svobodu III*. Praha, 1911, 354.

¹⁴⁸ Josef Holeček: *Černohorští junáci*. Praha, 1954, 109.

¹⁴⁹ Isto, 113-4.

¹⁵⁰ Holeček: *Za svobodu III*, 32.

¹⁵¹ Isto, 32.

¹⁵² Josef Holeček: *Za svobodu II*. Praha, 1910, 350.

Identitet “poturica” istovremeno često opisuje kao nedovoljno čvrst, s brojnim tragovima pravoslavne kulture, za koju češki pisac smatra da je ne samo originalnija, već i civilizacijski na višem nivou. Nestabilnost identiteta muslimana se između ostaloga ispoljava i u njihovom odnosu prema alkoholu: “Izvaljali su burad vina i rakije: vino za hrišćane, rakiju za muhamedance. Kuran zabranjuje muslimanima da piju vino, zato utjehu traže u rakiji”.¹⁵³ Lokalni muslimani su zato kao tobože u svakom pogledu zaostalija populacija, dobra meta za humor i satiru. Turci su tom optikom opisivani kao glupi i naivni, opterećeni bezrazložnom megalomanijom koja izvire iz zabluda o nadređenosti njihove vjere i osmanske civilizacije.¹⁵⁴

Podlost i nepouzdanost su uobičajene osobine njegovih Turaka. Neki od njih se, doduše, pobratime s Crnogorcima, ali događa se da i uprkos tome Turčin u pogodnom trenutku svojega pravoslavnoga pobratima izda. Priča ratnika Luke Pustalije i njegova turskoga pobratima Muja Verizovića iz romana *Surogat sv. Vasilija* demonstrira ovu ideju vrlo ilustrativno. Mujo je kod sebe namamio pobratima Luku, đe ga je omamio opijumom koji mu je usuo u vino i pokušao ga ubiti. Međutim, drogirani Crnogorac će podmuklom muslimanskom pobratimu u dvoboju odsjeći nos. Nakon toga će ga velikodušno puštiti da pobjegne.¹⁵⁵

Jozef Holeček je više puta naglasio da na Balkan nije išao u potragu za avanturama, nego da vlastitim očima upozna “bratski, ali gotovo nepoznat narod”.¹⁵⁶ Naravno, lokalni muslimani nijesu, uprkos svojem slovenskom porijeklu i jeziku koje Holeček često ističe, bratski narod na istom nivou kao pravoslavni Crnogorci. U konfrontaciji s njima pisac se više iskazuje kao zapadnoevropski kolonizator njegovog vremena u susretu s tzv. “primitivnim narodima”, nego kao ushićeni “slovenski brat”. U oblasti koje naseljavaju slovenski muslimani Holeček odlazi nenaoružan, jer “civilizovani čovjek će uvijek varvarina lakše riječima savladati nego grubom silom”.¹⁵⁷ Kultura

¹⁵³ Josef Holeček: *Černohorské povídky II*. Praha, 1881, 198-9.

¹⁵⁴ Vidi crticu “Jak jsem zpovídal Turky.” In: Holeček: *Za svobodu III*, 395-404.

¹⁵⁵ Josef Holeček: *Surrogát sv. Vasilija*. Praha, 1894, 803-808.

¹⁵⁶ Holeček: *Za svobodu II.*, 292.

¹⁵⁷ Isto, 294.

Turaka se u svakom pogledu opisuje kao podređena, s obaveznim naglašavanjem neprijatnih orijentalnih mirisa i drugi čulnih opažaja. “Turske kuće, koje iz daljine izgledaju kao da su od šećera, izblizine su tako odvratne i prljave, s neprijatnim smradovima, nekad mi se čini da smrde na luk, a nekad na paganstvo”,¹⁵⁸ kaže Holeček preko svojega lika Marka Miljanova u pripovijeci *Bitka kod Fundine godine 1876. (Bitva u Fundiny roku 1876.)*. Naredni citat iz djela *Za slobodu (Za svobodu)* ilustruje njegov orijentalizam još vjernije: “Turska kuća je kao i Turčin sam: posmatraš li ih iz daljine, sviđaju ti se, pa mogu i da ti imponuju, ali ako im priđeš malo bliže, zaviri im iza širita, iza sjajne jakne i iznenadiće te prljavština koja tamo vlada. I ta živopisna slika, kojoj su se tvoje oči radovale, iz blizine se mijenja u puku optičku varku. ... Posjetili smo dvorane u kojima su se age naslađivale u naručju svojih milosnica. Ali toliko smo bili zaprepašćeni kakav je tamo konglomerat svih mogućih zadaha i smradova, da smo užasnuti i blijedi odvrćali pogled. Nekakvoj orijentalnoj raskoši nije bilo ni traga. Sav namještaj je bio skuckan od običnoga grubog drveta. Na njemu ni traga nećete naći od dobre hoblarice. Svaki naš seljak stanuje udobnije nego takav hercegovački aga. ... Da bi čitalac mogao zamisliti taj turski smrad, nabrojaću glavne djelove od kojih je sastavljen: ljudski znoj (pravi, istočni), bijeli luk, konjski smrad (u prizemlju turskih kuća bivaju konjušnice) i onaj zagušljivi, slatkokisjeli zapah od kojega se zavrti u glavi ako uđemo u prostoriju naseljenu brojnim prljavim ljudima koja se nikad ne provjetrava.”¹⁵⁹

U mašti (ne samo češkoj) toga vremena Crna Gora sa svojom najbližom okolinom je bila, uostalom kao i cijeli Balkan, spajana sa slikama borbe i junaštva. Tako je slika Crne Gore prije svega bila slika Crnogoraca ili Turaka, a u mnogo manjoj mjeri Crnogorki ili Turkinja.¹⁶⁰ To naravno ne znači da žene u Holečekovoj slici Crne Gore nijesu prisutne. Štaviše, razmišljao je o tome da napiše pravi pandan crticama o crnogorskim junacima, u kojem bi prikazao sudbine crnogorskih žena.

¹⁵⁸ Holeček: *Černohorští junáci*, 181.

¹⁵⁹ Holeček: *Za svobodu II*, 161-2.

¹⁶⁰ Patrijarhalna Crna Gora je, s obzirom na visoku smrtnost muškaraca u neprekidnim konfliktima, svojom populacijskom strukturom prije bila zemlja žena, što na njenu sliku u Evropi praktično nije imalo nikakvoga uticaja.

Međutim, umjesto toga zamišljenog djela na kraju je napisao istorijski ep *Sokolović (Sokolovič)*.¹⁶¹ Riječ je o najdužoj češkoj pjesmi 20. vijeka. Međutim, ženska tematika i u njoj ima potpuno sporednu ulogu. U Holečekovom djelu je i uprkos tome moguće naći kako razmišljanja o ženama, tako i brojne priče o realnim ili imaginarnim junakinjama. Dok je na Zapadu vladao “kult žene”, Holeček je crnogorski patrijarhalizam opisao terminom “kult muškarca”. I uprkos tome, po njegovom mišljenju, žene su u razvijenim djelovima Evrope bile iskorišćavane isto kao i u Crnoj Gori, u kojoj je bilo samo nešto očitije da žene obavljaju teže fizičke poslove. “Kult muškarca” objašnjavao je većom fizičkom snagom muškaraca koji su žene kao pripadnice slabijeg pola branili, kao i činjenicom da su muškarci koji su ginuli u neprekidnim borbama bili dragocjeniji, zbog čega im je bilo iskazivano poštovanje. Međutim, to poštovanje, kako tvrdi, bilo je uslovljeno. Muškarci su morali stalno i iznova dokazivati svoju hrabrost. U trenutku kad ne postoji u poređenju s društvenim idealom, njegov privilegovani položaj se gubi. “Kukavičlukom se muškarac degradira na nivo žene i u znak sramote žene mu javno prikopčavaju travezu i u ruke guraju preslice.”¹⁶² Dok muškarci između sebe komuniciraju oprezno i odmjereno, jer i zbog najmanje sitnice može izbiti dvoboj koji može dovesti do dugogodišnje krvne osvete, žene se mogu izražavati slobodno, te tako imaju ulogu “javnog mnjenja”. Uloge oba pola su prema Holečekovim zapazanjima kulturni konstrukti. U tom smislu upozorava na činjenicu da i đevojka naprotiv može “postati muško”, tj. može se odlučiti da živi kao muškarci (npr. nakon smrti oca ili brata), nakon čega joj cijela zajednica priznaje ne samo da je apsolutno ravnopravna muškarcima, već i sva prava koja iz toga proizilaze.¹⁶³ Ove Holečekove bilješke o funkcionisanju crnogorske zajednice su u mnogim pogledima precizne i suprotne površnim utiscima brojnih posjetilaca Crne Gore, čiji su kontakti s Crnogorkama po pravilu bili ograničeni na ovlaštne susrete s prenatovarenim ženama na putu iz Kotora do Cetinja.

¹⁶¹ Holeček je u epu svjesno odstupio od istorijske stvarnosti, kad je naslovnog junaka Mehmed-pašu Sokolovića, koji je porijeklom iz bosanskog Višegrada, predstavljao kao Crnogorca, porijeklom sa Grahova.

¹⁶² Josef Holeček: *Za svobodu I*. Praha, 1909, 267.

¹⁶³ Isto, 267-70.

Međutim, Holeček nije bio samo posmatrač patrijarhalnoga života, već i njegov poštovalac. Taj konzervativni nacionalista, neprijatelj ženske emancipacije i drugih liberalnih ideja, veličao je “staroslovenski porodični život” u kojem je svaki član velike porodice imao svoje jasno dato mjesto i ni na koji način to nije pokušavao promijeniti. Uzor domaćinstva, po njegovom mišljenju, predstavljala je porodica serdara Sava Jovićevića, kojeg je uvrštavao među “idealne junake”. Jednako pohvalno izjašnjavao se o njegovoj ženi, koja “o literaturi, o muzici i umjetnosti, o banjama, ženskim kongresima i emancipaciji nije govorila, a bez ikakve sumnje ni slutila nije da postoje cijele zemlje, cijele države, cijeli veliki narodi, đe ženske ni o čemu drugom govoriti ne znaju, niti žele. Ona me zato ispitivala za oca i majku, braću i sestre, i poručila je da oca pozdravim od serdara, braću od njenih sinova, majku od nje, a sestre od njenih kćerki i nevjesta.”¹⁶⁴

Dakle, po Holečekovom mišljenju, život Crnogorki je doduše bio težak, međutim, njihov položaj u društvu je ništa manje ocjenjivao kao pravedan i usklađen sa okolnostima u kojima su Crnogorci živjeli. Pravoslavna Crnogorka je u njegovom djelu predstavljena kao požrtvovana majka, supruga, sestra, zaštitnica porodičnoga ognjišta, a često i ratnica. Radi se o idealnom biću, čijoj aseksualnosti doprinosi činjenica da s obzirom na teški život brzo stari i gubi erotsku privlačnost. Naravno, osobine crnogorskih žena koje je veličao ni njemu samome nijesu bile prilično “seksi”. Naprotiv, one žene koje nemaju ulogu ni funkciju u okviru crnogorske patrijarhalne zajednice opisuje mnogo slobodnije, kao bića s vlastitom seksualnošću. Riječ je o mladim, dozrijevajućim pravoslavnim devojkama i o Turkinjama. Obično je dovoljna i najmanja veza s muslimanskom sredinom (konverzija, porijeklo iz nekad islamizirane porodice i sl), da bi kod pisca pobudila erotske predstave. Holečeka, koji se uvijek označavao kao realistički posmatrač i pisac, takoreći i najmanja asocijacija žene u vezi s islamom i orijentalnom egzotikom, pretvara u beznadežnog romantičara.

Bio je fasciniran idejom promjene identiteta, bilo da se radi o promjeni narodnosti, patrijarhalnih vrijednosti ili vjerskog preobraćenja. Klasične holečekovske zaplete predstavljaju razne vrste konflikata

¹⁶⁴ Josef Holeček: *Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*. Praha, 1899, 208.

do kojih dolazi između ličnosti s novim identitetom i njihovom prvobitnom sredinom ili eventualno između novog identiteta i ostataka prethodnog. U prvom redu radi se o problemu islamizacije, a ponekad i o primjeru obratnom, pokrštavanju. Uz već spominjanu egzotizaciju islama i konvertita, kod kojih uvijek primjećuje ostatke nekadašnjeg muslimanskog identiteta, u svojim pričama razvija i tematike incesta, otmica i silovanja.

Pripovijetka *Bitka kod Fundine godine 1876.* sadrži većinu elemenata koje su u ovom kontekstu za Holečeka karakteristične. Hajduk Mušika se zaljubio u lijepu podgoričku Turkinju Bubeu, suprugu strašnog Osman-bega. Nakon što je vidio kako se gola kupa u rijeci, otima je i skriva u pećinu. Bubea je mislila da je Mušika poznati junak Marko Miljanov, o kojem je dugo sanjarila. “Bubea me je obavila bijelom rukom oko vrata i položila mi glavu na rame. Njena naga prsa privijala su se uz moja, prekrasno se talasajući, dok je srce pod njima tuklo gotovo glasno. Uzeo sam je u krilo.”¹⁶⁵ Mušika joj u takvoj situaciji nije mogao priznati da on nije Marko Miljanov. Vođenje ljubavi s Turkinjom uzdrmalo je Mušikin crnogorski identitet: “Bilo mi je kao da sam tek u tom trenutku saznao šta je to ženstvenost. Bilo mi je kao da bih o svoja njedra okačio otjelovljenje ljubavi, ćerku božiju koja na svijetu svako stvorenje usreći, samo Crnogorca ne. Crnogorac ljubav prema ženi, kao osjećaj koji mu nije dostojan, omalovažava. A šta je to dostojno čovjeka ako nije ljubav? Nijesam znao bdijem li ili snim. Novi svijet, novi život mi se otvorio pred očima, i to takav da ga ni raj ne bi mogao zamijeniti. O, kakva je samo razlika između žene crnogorske i turske! Razborita, stidljiva, pristojna Crnogorka razbiće ti preslicu o glavu govoriš li joj o ljubavi, i za najljudskija osjećanja pokaraće te kao za zločin. A pogledaj kakva je nasuprot tome turska žena! Svojevoljna kao koza, primamljiva kao šipak, prijatna kao miris ruže! O onome što nazivamo pristojnošću, ovđe ne može biti ni riječi. Ne stidi se svoje privlačnosti premda je pažljivo pokriva pred pogledom drskog znatiželjnika. Ali ako te voli, cijela je tvoja i samo tvoja!”¹⁶⁶ Nekoliko dana nakon što je Mušika u pećini Bubeu “na slatki tren osvojio kao podli lopov i lažov”, dolazi do dvoboja između njega i Osmana. Obojica su ranjeni, ali će Danica, sestrična Marka

¹⁶⁵ Holeček: *Černohorští junáci*, 197.

¹⁶⁶ Isto, 197-8.

Miljanova, odsjeći Osmanu glavu. Izliječice Mušiku i on će je uzeti za ženu. Rodiče im se ćerka, takođe Danica, koja će se kad odraste zaljubiti u Osmanbegovića, posmrće koje se rodilo Bubei. Osmanbegović će mladu Danicu, s njenim dopuštenjem, oteti i odvesti na tursku teritoriju. Tek pred tursko-crnogorsku bitku na Fundini Mušika je priznao Marku Miljanovu da je Osmanbegović u stvari njegov sin. Danica se, zajedno s Osmanbegovićem, borila na turskoj strani “u živopisnoj nošnji albanskoj, s fesom na glavi, i s licem nepokrivenim”.¹⁶⁷ Nakon što je Osmanbegović ubio Mušiku, svoga pravog oca, Danica je preuzela očev barjak. U toku krvave bitke Crnogorci će ubiti Osmanbegovića a posljednji Turčin će u bijegu odsjeći Danici glavu. Priča dakle završava velikom iako tužnom crnogorskom pobjedom nad Turcima, nad incestom i nad svim stranim i hibridnim identitetima.

U pripovijeci *Bitka kod Fundine godine 1876.* problem identiteta je povezan s romantičnim zapletom. Likovi Bubee i mlade Danice, te Mušikine misli o nedostatku ljubavi u crnogorskoj patrijarhalnoj zajednici, daju priči veću plastičnost. Inače, ženski likovi su kod Holečeka pretežno u pozadini, tako da mu priče obično predstavljaju plitke balkanističke stereotipe ispunjene nasiljem i osvetom. Tako je i u pripovijeci *Alija i Ilija (Alija a Ilija)*, koja se odigrava tokom crnogorske anabaze u Hercegovini. Nakon što su Turci iz groba iskopali tijelo oca ustaničkog vođe Bogdana Zimonjića, on izjavljuje: “Zločin koji je tu izvršen isuviše je velik da bi ga mogao počiniti rođeni Turčin. Poturica je to bio, niko drugi”.¹⁶⁸ I to “poturica” iz njegovog sopstvenog roda, potomak “poturice” iz doba svetoga Petra,¹⁶⁹ kad je Ilija zbog nesporazuma s bratom Todorom, pretkom Bogdana Zimonjića, prihvatio islam i ime Alija. Pop Bogdan Zimonjić nije imao dece. Ženu, koju je htio uzeti, prvo je zaveo a onda i oženio njegov mladi muslimanski rođak koji je uz to oskrnavio porodične hrišćanske grobove. Ali osveta je došla sama. Prilikom uništavanja grobova mladom Turčinu pomagali su bašibozuci koji su kasnije silovali njegovu ženu. Kad ju je pokušao spasiti, bio je ubijen. I žena je kasnije takođe umrla. Pop je prvo htio da ubije dijete koje je ostalo iza njegovog turskog rođaka

¹⁶⁷ Isto, 230.

¹⁶⁸ Josef Holeček, *Černohorské povídky I.* Praha, 1880, 86.

¹⁶⁹ Sveti Petar – Sv. Petar Cetinjski, vladika Petar I Petrović Njegoš, vladar Crne Gore 1784-1830.

i žene, koju je nekad volio, ali ga je na kraju ipak usvojio. Dao mu je ime Ilija, i odlučio je, kad poraste da ga dâ u popove.

Sličnu priču, u kojoj junakinja igra nešto aktivniju ulogu, sadrži pripovijetka *Gavran*. Stari hercegovački junak Gavran spasio je pravoslavku iz ruku Arnauta, i oženio ju je. Žena je rodila ćerku i umrla. Ćerka je odrasla, sreća Turčina, zaljubila se u njega, ali on ju je silovao. Zbog toga ga je ubila, iako ga je voljela. Nakon što joj se rodilo dijete, umrla je i ona, tako da na kraju Gavran ostaje sam da odgaja unuča.¹⁷⁰

Pripovijetka *Požar u dvoru Ljubovića (Požár ve dvorech Ljubovičů)*¹⁷¹ odigrava se takođe tokom hercegovačkog ustanka. Pravoslavni Hercegovac Guzina se zaljubio u Turkinju Marjam. Ćevojka je u potaji hrišćanka, i njeno pravoslavno ime je Marica. Naime, Ćevojčina majka Ljubica bila je protiv svoje volje udana za Osmana Ljubovića i ćerku je odgajala u svojoj vjeri. Tokom rata doći će do bitke u kojoj će svi Ljubovići biti pobijeni. Čini se da je s njima nastradala i mlada Ćevojka. Slijedi romantični vrhunac priče. Guzina i pripovjedač (sâm Holeček) nakon godinu dana dolaze na mjesto bitke. Saznali su da je Osmana u borbi ubila njegova žena Ljubica koju je nakon toga hodža bacio s minareta, u kojem je njenu ćerku zatvorio i stepenice srušio. Ćevojka je u minaretu bila zatočena cijelu godinu, sve dok je Guzina i Holeček nijesu oslobodili. Nakon tog otkrića dvori Ljubovića bili su zapaljeni, hodža je skokom sa zapaljenoga minareta izvršio samoubistvo, u minaretu je pronađeno zlato koje je na kraju predato knjazu Nikoli u trenutku kad ulazi u zapaljeni dvor. Guzina i Marjam-Marica vjenčaće se u njegovom selu. Pošto crnogorska vojska nema dovoljno drva, Guzina će rastaviti svoju rodnu kuću da bi im mogao dati drvo za ogrijev. Kao i u pripovijeci *Bitka kod Fundine godine 1876*, i u ovoj priči tokom bitke dolazi do povratka islamizirane junakinje, u ovom slučaju Ljubice, prvobitnom identitetu. Muslimanski i dvojni identitet su uništeni, rodne kuće Marjam-Marice i Guzine su spaljene, a knjaz Nikola obećava mladom bračnom paru da će im nakon pobjedonosnog kraja rata izgraditi kuću.

Kao što je slučaj s junakinjama iz njegovih pripovijedaka, tako je i lik Gospave iz trotomnog djela *Za slobodu (Za svobodu)*, obdaren fizičkom privlačnošću a njenu atraktivnost umnožava uticaj muslimanske

¹⁷⁰ Isto, 73.

¹⁷¹ Holeček: *Černohorské povídky II*.

sredine. O jedinstvenosti Holečekove slike Crne Gore, bez obzira na formalnu klasifikaciju tekstova na pojedinačne žanrove, svjedoči činjenica da se s Gospavom sriječemo na kraju ovoga obimnog, trotomnog, reportažno-putopisnog djela, u kojem su opisani njegov prvi susret s Crnogorcima i anabaza crnogorske vojske u Hercegovini, u kojoj je učestvovao kao ratni izvještač. Nakon pobjedonosne bitke na Vučjem Dolu i on se, zajedno s manjom skupinom Crnogoraca predvođenih vasojevićkim poglavarom Milošem, vraća s bojišta. U jednom od noćnih tabora, Miloš koji je zaspao, u snu ga počinje grliti. Njemu prvo godi “da je raširio svoje naručje, da njega zagrlji, svog pobratima”, ali onda Miloš u snu zašapuće žensko ime Gospava. Uvrijeđenog Holečka je to “bolno razočaralo”.¹⁷² U daljoj fazi putovanja Crnogorci su zaklali tele. Miloš je svome češkom prijatelju ponudio srce od govečeta i savjetovao mu da dok ga bude jeo misli “na neku žensku glavu, pa će biti, kao da si njeno srce pojeo, bez volje i razuma biće tvoja robinja”.¹⁷³ Dok je sjekao i žvakao poluživo teleće srce Holeček je ponavljao Gospavino ime, koje je Miloš izgovarao u snu, premda ga nikad nije upitao ko je uopšte Gospava. Nakon povratka na Cetinje, đe se s obzirom na ratna događanja nalazio veliki broj ljudi iz svih crnogorskih krajeva, Holeček je primijetio lijepu, otprilike osamnaestogodišnju ženu iz plemena Vasojevića. Svaki dan ju je zagledao. Jednom je slučajno ugledao njene “otrovne crne oči” i “zlatni krug u rumenom uhu” kod zaraslog ulaza u pećinu iza grada. Odmah je bez razmišljanja krenuo unutra. “Počivam po boku krasne Vasojevke. Ne ustručava se, smije se mojoj neodlučnosti, bije me pletenicom po licu, zgrči noge i suknja joj spade preko koljena, uzima moju ruku i sama je stavlja na grudi.”¹⁷⁴ Nakon nekoliko trenutka erotskog zanosa, saznaje da se lijepa djevojka zove Gospava i da je ona žena njegovog pobratima Miloša. Međutim, Gospava ne voli Miloša za kojeg je bila prinuđena da se uda, i isto kao što je mladi novinar zavolio nju, i ona se zaljubila u njega. Ali u tom trenutku u pećinu ulazi Miloš. Holeček se brzo snašao i pozvao je pobratima na pivo. Putem je saznao da se Gospava rodila kao muslimanka, prije nego što će i posljednji ostatak Vasojevića napustiti

¹⁷² Holeček: *Za svobodu III*, 142-3.

¹⁷³ Isto, 202.

¹⁷⁴ Isto, 216.

islamsku vjeru. “Turski đavo iz nje još skroz izašao nije, još je isuviše divlja, ali to će se vremenom promijeniti. Sjutra ću je poslati kući, da mi ovđe sramotu ne čini. Ni u ruku te nije poljubila”,¹⁷⁵ srdito je govorio Miloš. Trotomna putopisna reportaža *Za slobodu*, knjiga puna opisa herojskih djela Crnogoraca, ratnog stradanja, opisivanja Holečekovih ličnih doživljaja, s odlomcima bogatim istorijskim i etnografskim detaljima, kao i razmišljanjima o slovenstvu ne završava ni patetično ni romantično, već farsom. Gospava, Holečekova femme fatale, koja je “bila dražesnija od Esmeralde”,¹⁷⁶ ostaje u pećini, dok u završnom odjeljku češki pisac i njegov crnogorski pobratim u gradskom hotelu zajedno ispijaju jedno pivo za drugim.

Pripovijetka *Ketarisa* s podnazivom *Turska avantura (Turecké dobrodružství)* se odigrava u “Staroj Srbiji”,¹⁷⁷ u oblasti koja je po Holečku opasna ali zato omogućava da se upozna “strast” koja se na Zapadu već potpuno izgubila. Glavni junak pripovijetke je sâm autor koji u pratnji crnogorskog kapetana Vuksana i u crnogorskoj nošnji kreće preko granice. Crnogorska nošnja mu je ulila samopouzdanje i “duh crnogorski”, prestaje biti intelektualac, odbacuje svoju bilježnicu i postaje čovjek od djela. Nakon što na livadi ugleda Turkinju, htio bi je oteti, no “lijepa divljakinja” mu je pobjegla na konju. Progoneći je, Holeček je upao u provaliju. Doći će svijesti tek kad mu pomoć bude pružala dotična Turkinja – Ketarisa. Na tom mjestu dolazi do druge promjene, Holečekova crnogorska odjeća je nakon pranja u banji zamijenjena turskom. Dok se Holečekova crnogorska fantazija veže za snagu i hrabrost, orijentalna fantazija mu je povezana s bogatstvom i erotikom. Autor leži na divanu pokriven tigrovom kožom, ima zlatom opšiven turban, tursku sablju ukrašenu rubinima i sma-

¹⁷⁵ Isto, 218. Slično kao i u slučaju Gospave iz ovog reportažno-putopisnog djela, asocijacijama na islam povećava erotsku privlačnost Rajke, lika iz romana *Surogat sv. Vasilija*. Majka Rajkina, hrišćanka iz Boke Kotorske u koju se zaljubio glavni lik Dominik Vondrašek, bila je Turkinja, a Rajkin otac ju je najprije morao oteti. Vidi Holeček: *Černohorské povídky I.*, 344.

¹⁷⁶ Isto, 213.

¹⁷⁷ U to doba geografski naziv za oblasti Kosova i Sandžaka, prema geografskim podacima u pripovijetci se očito radi o dijelu Sandžaka koji leži pored teritorije plemena Vasojevića.

ragdima, na tijelu zelenu, zlatom prošivenu dolamu i cipele od žutog safijana (u siromašnom Sandžaku teško zamisliv luksuz). Glavni junak, zapanjen Ketarisinom ljepotom i egzotičnim bogatstvom, odlučuje da je s blagoslovom hodže uzme za ženu. Prvo joj predlaže monogamiju, ali nakon nekog vremena postaje svjestan da bi “mogao uzeti za ženu i Ikoniju, a tako malo po malo i svih dvanaest Ketarisi-nih ropkinja”. Na svoje iznenađenje ubrzo je utvrdio da je Ketarisa, shvatajući promjenu u njegovom odnosu prema poligamiji, sama u tajnosti zavela poliandriju. U taj trenutak na scenu opet stupa kapetan Vuksan, kojeg Ketarisa želi da uzme za svoga sedmog muža. Ogorčeni Holeček želi da je ubije, ali ustanovljava da je njegova sablja drvena. Umjesto toga, Ketarisa ga je probola jataganom a Vuksan koji ga u turskoj odjeći nije prepoznao, “po crnogorski” mu je posjekao glavu. Odsječena glava (bez tijela Holeček je opet puki intelektualac) je još pomislila da to nažalost neće stići da zapiše u bilježnicu.¹⁷⁸ Tako se ova satirična, orijentalistička i erotska fantazija završava.

Za razliku od neopterećenog fantaziranja o Turkinji Ketarisi, priča *Stana iz Holečekovih Crnogorskih pripovjedaka (Černohorské povídky)*, izgleda kao realistično napisana autorova uspomena na maloljetnu služavku, iz vremena njegovog boravka na Cetinju. Na početku priče Holeček vidi Stanu kao milo i siromašno crnogorsko siročće, koje spava na zemlji s glavom oprtom o ivicu ognjišta: “Jadno dijete! Sažaljenja vrijedna Pepeljuga! Oštra ivica kamena njen je jastučić, na kojem sanja čarobne snove nevinosti! A ipak cvjeta kao ljubičica u trnju, a ipak je mila, vesela, bezbrižna kao ševa”.¹⁷⁹ Postepeno se s trinaestogodišnjom djevojkom zbližava. U trenutku kad Stani slučajno otpadne dugme, autor će konačno ugledati i nešto više. Odmah će pokušati da je poljubi ali ona će se izmaknuti. Nastoji je pridobiti poklonima i naručuje joj cipele. “Okruglo lišće, na pola dečije, na pola kao u lutke, blaženo se smiješilo i isijavalo je odanošću.” Kad joj je bio četrnaesti rođendan, odlučio je da tu priliku iskoristi, da je ponovo pokuša poljubiti. Stana se naravno branila i posjekla ga nožem. Na kraju mu je ipak popuštala i on ju je poljubio u sklopljene oči i u “tanke, poluotvorene usne”.¹⁸⁰ Više o Holečekovoj crnogorskoj Loliti nećemo saznati, a možda to ne bismo ni htjeli.

¹⁷⁸ Josef Holeček: *Rozmanité čtení II*. Praha, 1886, 124-145.

¹⁷⁹ Holeček: *Černohorské povídky I*, 100.

¹⁸⁰ Isto, 103.

“Ne zanima me junaštvo, ako je riječ o običnom koljaštvu. Nije mi zanimljivo ni ako je posljedica puke tjelesne snage i spretnosti, pa taman ako bi to bilo djelo kojim bi se i džinovi mogli ponositi”,¹⁸¹ tvrdio je Jozef Holeček. Ideja o junaštvu kao spoju snage i plemenitosti u njegovoj slici Crnogoraca kao “boraca dobra”¹⁸² ima ključnu ulogu. Mada se kao pisac proklamativno izjašnjavao kao realista, njegovo djelo sadrži neosporive romantične elemente, tako ni Holečkovu izjavu da ga “koljaštvo” ne zanima ne možemo uzeti doslovno. Na margini centralne slike junaštva kao određenog humanog nasilja, nasilja upotrijebljenog samo u nužnoj mjeri u interesu dosezanja opravdanog višeg cilja, kod njega možemo naći i čistu fascinaciju brutalnošću sâmom. Međuljudska agresija se u njegovom djelu pojavljuje kao fenomen koji je sposoban obraditi čak i s humorom. Prvi podsticaji koji su kod Holečeka pobudili interesovanje za Južne Slovene bili su literarni. Naravno, ne može se osporavati ni značaj slovenske ideologije, kojoj je konzistentno ostao vjeran cijeli svoj život. Ali pored interesovanja za južnoslovensku narodnu poeziju i ideju slovenskog bratstva, mladom Holečeku nije nedostajala ni univerzalna ljudska čežnja za pustolovinama i upoznavanjem “stvarnog” života. Takve želje su mu se ispunile boravkom u ratnoj crnogorskoj sredini u drugoj polovini 70-ih godina 19. vijeka. Crnogorski pohod u Hercegovinu za njega nije predstavljao samo zanimljiv literarni podstrek, već ključno životno iskustvo, koje je promijenilo njegova prethodna shvatanja. U knjizi *Za slobodu*, koja između ostalog reflektuje lične promjene autora, neki od njegovih doživljaja imaju čak karakter određenog polumističnog prosvjetljenja. Kao što smo već videli, takav primjer predstavlja trenutak kad je vidio knjaževu pratnju i crnogorsku vojsku na odlasku u borbu.

Sličan događaj koji na Holečekovo duševno stanje, način razmišljanja i životne stavove ostavlja trajne posljedice, bila je drama koja se odigrala dok je vojska kojoj je on bio svjedok taborovala. U gužvi kod jedinog izvora vode, nesrećnim slučajem brat je ustrijelio brata. Događaj je prvo bio procijenjen kao ubistvo i knjaz Nikola je krivca osudio na smrt. Prema tradiciji, kaznu je trebalo da izvrši najbliži rođak

¹⁸¹ Emanuel Chalupný: *Z národní a slovanské filosofie Josefa Holečka*. Praha 1923, 40.

¹⁸² Holeček: *Za slobodu I.*, 387.

ubice, što je u ovome slučaju bio njegov otac. Dakle, otac koji je upravo izgubio jednog sina trebalo je sad vlastitom rukom da ubije drugoga. Međutim, dodatna svjedočenja dokazala su da je to bio nesrećni slučaj i knjaz je na kraju krivca oslobodio. Na Holečeka je strašno dubok utisak ostavilo to kako je osuđeni Crnogorac ostao hladan i ravnodušan prema izrečenoj smrtnoj presudi. Omalovažavanje smrti je kod Holečeka “pobudilo utisak uzdizanja i uzvišenosti”. Taj utisak je ugušio bilo kakvu saosjećajnost, “i sâm sam se čudio osjećaju nekakve divlje radosti koji me obuzeo”.¹⁸³ Osim njegovih promišljanja o nadređenosti “nemodernih Evropljana”, tj. Crnogoraca nad modernim Evropljanima koji se grčevito drže života po bilo koju cijenu, došao je do novog duševnog stanja, koje je jedva uspijevao da opiše. Svoje osjećaje s vremenskom distancom opisivao je ovako: “Osjećao sam se nekako crnogorski. Tomova krv kao da je od mene napravila novog čovjeka koji je već pomalo bio formiran prema predjelu u kojem se kretao. Bio sam ponosan i klicao sam što sam se našao među ljudima koji omalovažavaju život i smrt, koji su nadahnuti velikom zajedničkom idejom, kojoj će se rado žrtvovati. Raduje me što sam došao do tako dražesnih mjesta đe se tako lako, kao u igri, može dosegnuti smrt... A kako mi je bilo? Možda sam se pomalo osjećao i varvarski. Ljudska krv me više nije plašila. Krv, krv! Žudio sam da nas napadnu Turci, da Ubelskom dolinom poteku mlazovi krvi njihove i naše”.¹⁸⁴

Odras tadašnjih Holečekovih utisaka očito predstavlja i demonski lik ciničnog izroda, ali inteligentnog i iskusnog Pantalejmona iz romana *Surogat sv. Vasilija*. Pantalejmonov monolog izražava sličnu fascinaciju krvlju i smrću. U njemu se ubistvo upoređuje s polnim odnosom: “Raskošna je opojnost u naručjima krasnih žena, ... ali više od svega cijenim opojnost ljudskom krvlju. ... Tu smjesu odvažnosti i straha, puzanja naprijed i povlačenja natrag, to mogu muškarac i žena u životu samo jednom osjetiti i doživjeti: muškarac, kad prvi put ubija, i žena, kad se prvi put podava. Ko jednom ubije, nikad ne prestaje. Krv ljudska omamljuje i razdražuje, kako svojom bojom tako i mirisom svojim, a ako si je jednom okusio, ni drugi put nećeš odoljeti izazovu njenom”.¹⁸⁵

¹⁸³ Holeček: *Za svobodu II*, 27.

¹⁸⁴ Isto, 30.

¹⁸⁵ Holeček: *Surrogat sv. Vasilije*, 734.

Praktično svi autori koji su u 19. vijeku pisali o Crnoj Gori, bez obzira na svoj odnos prema Crnogorcima, pokušavali su na neki način razumjeti i objasniti crnogorski običaj da se ranjenim i mrtvim neprijateljima sijeku glave.¹⁸⁶ Već u svojoj prvoj knjizi *Crna Gora (Černá Hora)* to će pokušati učiniti i tada dvadesetdvogodišnji Jozef Holeček. Običaj da odsijeku glavu kao trofej preuzeli su, po njemu, Crnogorci od Turaka. “Pošto je nositi cijelu glavu bilo nepraktično, kasnije se prešlo na uprošteno odsijecanje noseva kao najistaknutijih djelova glava. Analogiju tog običaja možemo primijetiti i kod nas, đe su šumarski uredi isplaćivali lugarima i lovcima nagrade za otkinute noseve vjeverica. Samo je slovenska osjećajnost spriječila Crnogorce da od Turaka ne naslijede običaje varvarskog postupanja sa zarobljenim i ranjenim.”¹⁸⁷

U pristupu prema delikatnoj temi odsijecanja glava, koja je predstavljala ključnu komponentu negativnog stereotipa Crnogoraca, od početka je zauzeo jasan stav. Predstava slovenskog porijekla Crnogoraca omogućila mu je da taj običaj identifikuje kao izvorno turski. Zahvaljujući tome običaj odsijecanja glava, iako je među Crnogorcima bio sveopšte raširen vjekovima, u biti je postajao necrnogorski, slično kao i drugi rašireni, ali “neizvorni” i “preuzeti” aspekti života crnogorske zajednice. Sâmu praksu odsijecanja glava opisivao je neopterećenim, satiričnim tonom. Zaprepašćujuće je da je Jozef Holeček u običaju koji je u Evropi izazivao užas i koji je dovodio u ponižavajuće situacije i najveće zanesenjake među montenegrofilima – pronašao vesele i smiješne strane.

Običaj odsijecanja glava u Holečekovom djelu najuvjerljivije je opisan u vezi s likom Peka Pavlovića, heroja hercegovačkog rata, oko kojeg su, kako rekosmo, “glave turske padale kao klipovi kukuruza”.¹⁸⁸ Agrarne i botaničke metafore u vezi s njegovom strašću za

¹⁸⁶ Kvalitetnu analizu ovoga običaja i poglede stranaca na njega sadrži studija Ljubice Klančić: “Spolia opima.” In: *Glasnik Etnografskog muzeja na Cetinju, knjiga III*. Cetinje, 1963, 219-276 i poglavlje “Passionate About Head-hunting.” In: Božidar Jezernik: *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London, 2004, 121-146.

¹⁸⁷ Holeček: *Černá Hora*, 44.

¹⁸⁸ Holeček: *Za svobodu III.*, 354.

odsijecanjem i skupljanjem neprijateljskih glava pojavljuju se i na drugim mjestima. Peko je “odsijecajući glave turske, pjevao kao žetelac kad žanje zrele pšenice”,¹⁸⁹ a tokom svoje emigracije u Srbiji sanjao je o novom ratu u kojem će “krv opet potocima da poteče i glave da se kotrljaju kao satresene jabuke”.¹⁹⁰ Lobanje turskih aga i paša, koje je čuvao u škrinji, i koje je pokazivao posjetiocima, na jednom mjestu opisuje kao “malo sušenog voća”.¹⁹¹

Jednu krvavu, za evropskog čitaoca bizarnu, čak grotesknu epizodu iz crnogorsko-turskog rata Holeček je napisao doslovno u tarantinovskom pripovjedačkom stilu. Članovi crnogorske patrola s kojim je autor putovao nijesu imali vatre da zapale cigarete (prema Holečkovim riječima, htjeli su zapaliti da bi se malo ugrijali i odagnali žed). Onda u daljini ugledaju vatru od turske straže. Nama već poznati Holečekov pobratim Miloš krenuo je kroz mrak prema turskom logoru. “Kradomice je došao do vatre. Nama se zatajio dah. Sagao se, zapalio cigaretu, zamahnuo handžarom i ponovo se na trenutak sagnuo. Onda je krenuo da bježi nazad, usput strašno vrišteći. Cijela družina ga je u tome pratila i pucala u zrak da bi izgledalo da je Crnogoraca toliko i da su u tako velikoj nadmoći da im se svako s puta ukloniti mora. I zaista, odmah su videli kako je oko vatre osam figura skočilo, i navrat-nanos počelo bježati. Samo je jedan ostao da leži. Noge je imao, ali noge bez glave za bijeg dovoljne nijesu.”¹⁹² Miloš se vratio sa zapaljenom cigaretom i turskom glavom nabode- nom na handžar. “Evo vatre”, rekao je, mirno mi pružajući cigaru. Ni kapucin, nakon obilne večere s kojom se oprostio od svijeta i večer- njom molitvom od Boga, ne bi mogao napraviti blaženiji izraz. Nije se uzbudio više no što bi se uzbudio da je odrezao parče hljeba. Kr- vavi trofej je ostavio na handžaru, samo što ga je okrenuo na stranu, da bi se krv slijevala na zemlju.”¹⁹³ Na nastavku putovanja njihova grupa je naišla na crnogorsku stražu, koju su činila četiri gola mu- škarca koja su pušila pored vatre i obučena žena koja je dojila dijete.

¹⁸⁹ Holeček: *Junácké kresby I.*, 42

¹⁹⁰ Isto, 124.

¹⁹¹ Isto, 292.

¹⁹² Holeček: *Za svobodu III.*, 104.

¹⁹³ Isto, 104-5.

“Miloš je do straže došao prvi. Hitro skoči s konja, pozdravi ‘Zdravo, braćo’, baci tursku glavu u vatru i poče krvavi handžar da otire o orošenu travu. Turban se zapali, kosa i brada su pucketali, strašno smrdeći. U međuvremenu smo došli i mi.”¹⁹⁴ Sljedeća scena je možda za ondašnje češke čitaoce bila još šokantnija od sâmog krvoprolića, ali ništa manje u skladu s tadašnjim crnogorskim patrijarhalnim mentalitetom i njihovim shvatanjem borbe s Turcima. Jedan od golih stražara odmah je prepoznao da se radi o glavi Halila Sahibića, kojeg je naredni dan i sâm planirao da ubije. Počeo se žaliti da je Halil bio “njegov” a da je Miloš mogao “dosta glava nasjeći na Vučjem Dolu, đe ih je bilo ko’ kukuruza u polju”. Miloš se od prigovora opet brani ratarskom metaforom: “Ko prije dođe, prije melje. Kruška je bila zrela, i stresao sam je.”¹⁹⁵ Svađa se na kraju smirila, goli stražar je opet “s mirom sjeo i gledao u Halilovu glavu, koja se s jedne strane prepekla a s druge bila lijepo ispečena – ko jagnje na ražnju”.¹⁹⁶

Jozef Holeček je neosporno, zajedno s Jaroslavom Čermakom, postao najuticajniji kreator slike o Crnoj Gori i Crnogorcima u češkoj sredini. Slika koju je predstavio u svom obimnom djelu, što je nastajalo nekoliko decenija, bila je kompleksna, ali u osnovnim crtama veoma konzistentna. Predstave o Crnogorcima koje su u češkom diskursu postojale još prije njega dalje je razvijao i obogaćivao brojnim novim elementima. Centralna slika slobodne slovenske zemlje s očuvanom autohtonom kulturom i tradicijom, koju naseljavaju ponosni i plemeniti junaci, predstavlja najklasičniji primjer pozitivnog stereotipa Crnogoraca u češkom društvu. Mnogi od daljih kreatora slike Crne Gore će se na njega nadovezati i ponavljati i razvijati njegove ideje. Ali neki će se prema njemu, naročito početkom 20. vijeka postaviti i kritički. Međutim, ključni uticaj i status najvećeg češkog poznavaoaca crnogorske problematike niko od njegovih savremenika nije mogao previdjeti. A i s današnjeg gledišta, čini se da je Holečekov doprinos razvoju slike Crne Gore bio ključni. Idealizovanje crnogorskih junaka, kao i predstava da bi oni trebalo da budu Česima uzor, u Holečekovom djelu dosegla je svoj misaoni i umjetnički vrhunac.

¹⁹⁴ Isto, 110.

¹⁹⁵ Isto, 110-111.

¹⁹⁶ Isto, 115. Holeček je, kao što se jasno vidi odmah iz narednog poglavlja, na ovoj ekspediciji permanentno i nepodnošljivo bio gladan.

Sa praške stanice *Car Franjo Josip I* je 13. aprila 1897. prema jugu krenuo specijalni luksuzni voz. Radilo se o ekskurziji Kluba čeških turista u južnoslovenske zemlje, na koju je krenula 71 osoba, “među kojima je bilo i osamnaest dama”. U svečanom govoru pred sami odlazak predsjednik kluba Vratislav Pasovski je istakao da “Češke turiste ne vodi samo želja za upoznavanjem dalekih krajeva, već je prije svega povod za ovo putovanje velika ljubav prema braći s juga”.¹⁹⁷ Demonstrativno hodočašće elitnih članova Kluba čeških turista u Dalmaciju, Crnu Goru, Hercegovinu, Bosnu i Hrvatsku ujedno je predstavljalo i propagandnu akciju koja je ove zemlje promovisala kao pogodne za češke turiste, koji su u sve većem broju putovali izvan granica svoje “uže domovine”*. Iste godine i sličnom trasom je na svoje posljednje putovanje u Crnu Goru krenuo i Jozef Holeček. Holeček, tvorac velikog broja literarnih i publicističkih radova s crnogorskom tematikom, bio je u češkoj sredini već preko dvadeset godina poznat kao kreator i čuvar romantične slike o tradicionalnoj Crnoj Gori, zemlji velikih junaka, i kao poštovalac tamošnjeg patrijarhalnog života. Međutim, Crna Gora krajem 19. vijeka više nije bila ona ista Crna Gora koju je Holeček upoznao u vrijeme Hercegovačkog ustanka i rata protiv Turaka sredinom 70-tih godina. Zemlja se otvorila prema svijetu i pomalo modernizovala. Holeček je “na svoje zaprepašćenje, ustanovio da stara Crna Gora izumire. Brojni junaci o kojima je pisao više nijesu bili živi, a ostali su bili stari i bolesni”.¹⁹⁸

U međuvremenu je i samo češko društvo doživjelo značajan kulturni, politički i privredni razvoj. To se ispoljilo i u načinu na koji su bili posmatrani Crna Gora i Crnogorci. Tradicionalistički pogled postojao je

¹⁹⁷ Jan Buchar: *První výlet klubu českých turistů do Dalmacie, Černé Hory, Hercegoviny, Bosny a Záhřebu ve dnech od 13. do 30. dubna 1897*. Praha, 1898, 7.

* Napomena prevodioca: eufemizam za tadašnje češke zemlje koje su se nalazile u državnom okviru “šire domovine” – Austro-Ugarske.

¹⁹⁸ Ivan Dorovský: *Balkán a Mediterán*. Brno, 1997, 160.

i dalje, ali pored starih slika, nekad u suprotnosti sa njima a nekad u saglasnosti, sve jasnije se ispoljavala težnja da se Crnogorci opišu sa većom mjerom realizma. Od 50-tih godina pa do kraja 19. vijeka tipičnog kreatora češke slike Crnogoraca predstavljao je “panslovenski zanesenjak” i umjetnik, obično književnik ili slikar. Na početku 20. vijeka slovenstvo je već, kao nešto što se podrazumijeva, manje uzdizano. Novi kreatori češke slike o Crnoj Gori postaju naučnici i turisti.

Ne može se tvrditi da je u češkom pogledu na Crnogorce 1897. godina predstavljala prijelom koji bi se mogao jasno definisati, ali tokom 90-tih godina 19. vijeka način na koji su Česi spoznavali Crnu Goru i kreirali sliku o Crnogorcima ulazi u novu etapu koju obilježava generacijska promjena praćena raznovrsnošću pogleda i ineterpretacija. Slike Crnogoraca, koje se pojavljuju u tadašnjim češkim tekstovima putopisnog i zemljopisnog karaktera, kod većine autora imaju i neke od opšteprihvaćenih crta. Ali uprkos tome nijesu stereotipne, već su bogato obrađene, živopisne i raznorodne.

Ličnost slikara i muzikologa Ludvika Kube (1863-1956) i njegovo djelo posvećeno Crnoj Gori je na granici između prethodne generacije slovenskih entuzijasta i nove generacije naučnika-turista. Njegov putopis o Crnoj Gori, napisan na osnovu doživljaja s putovanja 1890. i 1891. preduzetih s namjerom sakupljanja narodnih pjesama, dobro ilustruje osnovne stavove do kojih je došao prilikom susreta sa crnogorskom stvarnošću. Kuba se kao slovenofil, sakupljač narodnih pjesama i umjetnik, prije svega divio onim aspektima crnogorskog društva koje je smatrao izvornim i autentičnim. Prema ideji napretka i prihvatanja zapadnih kulturnih i civilizacijskih uzora imao je kritičan stav. Ujedno, svoje lične doživljaje i opažanja uspijevao je opisati s određenom dozom ironije, koja je na simpatičan način ublažavala neke od njegovih isuviše egzaltiranih stavova.

Prelazak državne granice kod Kotora za Kubu nije predstavljao samo prelazak iz jedne države u drugu, već mnogo više. Još dok su uplovljavali u Boku Kotorsku, za koju se nije ustručavao da kaže da je najljepši dio Austrije, Kuba je osjećao kako napušta modernu industrijsku civilizaciju, “naš odvratni prljavi, turobni svijet, ispresijecan željezničkim prugama”.¹⁹⁹ Pogled na Lovćen pokriven snijegom, koji

¹⁹⁹ Ludvík Kuba: *Na Černé Hoře*. Praha, 1892, 11.

se uzdizao iznad proljetnog pejzaža morske obale, podsjetio ga je da se u Crnoj Gori koristi istočno-pravoslavni kalendar, za dvanaest dana sporiji od gregorijanskog. Tako je putovanje u Crnu Goru na određeni način opet predstavljalo putovanje protiv vremena. “Dva kamena nam nečujno obznanjuju da smo prešli granicu civilizacije, da to kažemo riječima nadmenih zapadnjaka, da smo stupili na teritoriju varvarske Crne Gore.”²⁰⁰ Dakle, crnogorsko-austrijsku granicu vidi kao granicu dva različita svijeta, ali ustaljene predstave o suštinama tih svjetova od početka ironizira.

Pokušavajući objasniti “crnogorski karakter”, Ludvik Kuba, koji je neosporno bio slovenofil, skoncentrisao se na one prirodne i prije svega istorijske okolnosti koje su tokom nekoliko posljednjih vijekova imale najveći uticaj na njegovo formiranje, a da pri tom nije tražio vezu između mitske praslovenske zajednice i Crne Gore 19. vijeka. U formiranju crnogorskog karaktera, po njegovom mišljenju, odlučujući uticaj imala je planinska, bezvodna i teško obradiva kraška krajina. Upravo teška pristupačnost ove oblasti, koju je Kuba smatrao za estetski odbojnu, pomogla je Crnogorcima da odbrane svoju slobodu, vjeru i jezik (u slučaju jezika radi se o očitj projekciji češko-njemačkog lingvističkog antagonizma, zato što u susjednim oblastima Balkana islamizacija nije vodila gubitku jezika). Crnogorci mogu biti zahvalni planinama “i za junački, plemeniti karakter i za čeličnu otpornost svog tijela, jer samo se kroz veliku patnju odgajaju veliki ljudi”.²⁰¹

Crnogorci su potomci stanovništva stare Zete, koje je živjelo u plodnim ravničarskim krajevima. Nakon što je to područje palo pod kontrolu Osmanskog carstva povukli su se u više, nepristupačnije oblasti, đe su stvorili “slovensku Spartu”. Genezu crnogorskog karaktera upoređuje s kaljenjem metala, ponekad stakla. Dugotrajni boravak u planinama i nekoliko vjekova borbe sa Turcima (“pakleni oganj, koji je osmanlijska ruka neprestano podlagala”) pomogli su da se Crnogorci “očeliče” i danas je njihov karakter, potvrđen sjajnim pobjedama koje su ih proslavile po cijelom svijetu, “čist kao kristal”.²⁰² Poslije svih iskušenja, nekad poraženi i izgnani Zećani su se opet domogli prvobitnog

²⁰⁰ Isto, 16.

²⁰¹ Isto, 27.

²⁰² Isto, 36.

jezgra svoje nekadašnje države i u Zetu se vraćaju pobjedonosno, sad već kao Crnogorci. Iako se autor u tom kontekstu niđe ne poziva na Stari zavjet, njegovo tumačenje jako podsjeća na mit o jevrejskom egzodusu i boravku u Sinajskoj pustinji, odakle se nakon brojnih iskušenja očeličeni narod konačno vraća u svoju obećanu zemlju.

Samostalan istorijsko-politički razvoj pojačan uticajem prirodne sredine se u odnosu prema strancima, po Kubinom mišljenju, ispoljavao u samopouzdanom pristupu oslobođenom od nepovjerenja. Prije svojih putovanja u Crnu Goru, Kuba je već imao priliku da se upozna s brojnim slovenskim i neslovenskim evropskim zemljama, pa je polazio od pretpostavke da bi i crnogorska “duša mogla biti otrovana nepovjerenjem, kao pregažene mase drugih slovenskih plemena”.²⁰³ Međutim zaključuje da se crnogorski karakter, svojim zdravim samopuzdanjem i odsustvom straha, razlikuje od ostalih slovenskih naroda.

Dokaz crnogorske borbenosti u Kubino vrijeme više su predstavljale reminiscencije na nekadašnje borbe s Turcima nego stvarni konflikti. Ali borbenost, odlučnost i odvažnost ispoljavale su se i dalje, odudarajući od svojstava češkog i uopšte evropskog karaktera, kojem su navodno te osobine nedostajale. Na takav njegov način razmišljanja uticao je, na primjer, susret s Jevremom Bakićem, kapetanom u zabačenoj vasojevičkoj opštini Andrijevića, koji je po prirodi svoje funkcije morao da presuđuje u sporovima računajući i one iz osjetljive problematike krvne osvete. “Stoga je Bakićeva pozicija veoma riskantna”, piše Kuba, “ali upravo to je osobina crnogorske krvi, za razliku od naše malograđanske, da voli rizik”.²⁰⁴

Kuba primjećuje da je početkom 90-tih godina u Crnoj Gori otpočeo proces modernizacije. To se prije svega odnosilo na glavni grad, koji “skida sa sebe iznosane barokne odore i preko noći postaje savremen, na ugodan ali dosadan način, uređen grad”.²⁰⁵ Samo deset ili petnaest godina prije toga Jozef Holeček je morao u trošnom hotelu iznad kreveta držati otvoren kišobran kad god bi padala kiša. U doba Kubinih posjeta to je već nepovratno otišlo u prošlost. Crna Gora je, naravno, i dalje bila ne samo svestrano zanimljiva već istovremeno i veoma bez-

²⁰³ Isto, 172.

²⁰⁴ Isto, 316.

²⁰⁵ Isto, 45.

bjedna zemlja, prema Ludviku Kubi, možda i najbezbjednija u Evropi. Autor na tom mjestu, u duhu češke tradicije, koristi priliku da kritikuje njemačku literaturu koja je često upozoravala potencijalne putnike na navodno opasne Crnogorce i Albance, zato što su nosili revolvere i jagtagane i zato što su im izgledali strašno. Pod uticajem turističkih vodiča koji su zastrašivali turiste tobože krvoločnim domorodcima većina zapadnih posjetilaca jedva da je prošetala po gradu i uglavnom se zadržavala u svojim sobama u cetinjskom hotelu. Međutim, u tim oblastima potencijalno nasilje je bila isključivo “domaća stvar” i nikad nije bilo usmjereno protiv stranaca. Dakle, četiri decenije nakon posjete Vilema Dušana Lambla i Kuba je osjećao obavezu da brani lokalno stanovništvo od neosnovanih kritika stranaca, naravno s tom razlikom što su se u novim uslovima mira eventualna ispoljavanja nasilja odigravala prije svega u međusobnim obračunima i nijesu bila usmjerena prema Turcima kao u Lamblova vremena.

Kuba preporučuje svim svojim čitaocima da posjete Crnu Goru dok je još očuvan njen izvorni karakter. Putovanje tom zemljom bilo je, po njemu, još uvijek “ono pravo”. Bilo je naporno i bez ikakve organizacije, ali zato je kompenzaciju svim tim potencijalnim teškoćama predstavljao doživljaj nečeg što je “čisto, gotovo surovo, neiskvareno, gotovo prosto, kako u prirodi tako i među ljudima”.²⁰⁶ Zemlja se, međutim, postepeno prilagođavala novim uslovima, gradili su se putevi, razmišljalo se o izgradnji željeznice a bilo je vidljivo i širenje brojnih drugih znakova približavanja tadašnjoj evropskoj civilizaciji, prije svega na Cetinju. Kuba zato preporučuje svojim čitaocima da na putovanje požure dok se Crna Gora nije, kako sa žaljenjem ističe, previše promjenila. Dakle, i pogled Ludvika Kube sadrži tipični lajtmotiv češke slike zemlje nakon 1878. godine: predstavu raja koji iščezava, ili eventualno, prirodne oaze i “živog muzeja ljudi” čija su modernizacija i utapanje u savremenu evropsku civilizaciju samo pitanje vremena.²⁰⁷

²⁰⁶ Isto, 230.

²⁰⁷ Ovakvo viđenje, koje je po prvi put bilo jasno artikulirano u tekstovima Jozefa Holečeka, predstavlja jedan od rijetkih elemenata češke slike Crne Gore i Crnogoraca iz 19. vijeka, koji se gotovo u nepromjenjenom obliku pojavljuje i na početku 21. vijeka, prije svega u štampanim turističkim vodičima i putopisima na internetu.

Do početka 90-tih godina 19. vijeka u češkom društvu su se već nekoliko decenija ispoljavale montenegrofilske tendencije. Ludvik Kuba je, nekad sa entuzijazmom a nekad s lakom ironijom koja je tipična crta njegovih putopisa, bilježio i ispoljavanja crnogorskih simpatija prema Česima, koja su bila raširena u obrazovanim slojevima društva. Njih prvi put komentariše prilikom susreta sa kažnjenicima koji su se preko dana mogli slobodno i bez stražara kretati po Cetinju, što je fasciniralo većinu stranih posjetilaca. Po autoru, jedan od zatvorenika bio je posebno oduševljen što mu se pružila prilika da se susretne sa Čehom, Čehe je označio za najbolje od svih Slovena a njihovu političku borbu protiv Njemaca uporedio je sa crnogorskom oružanom borbom protiv Turaka (upravo takvo poređenje i pouku koja iz njega proizlazi htjeli su, naravno, mnogi od čeških kreatora slike o Crnogorcima ponuditi svojoj publici). Kuba je kroz Crnu Goru putovao s potvrdom koju mu je izdalo Ministarstvo unutrašnjih poslova, u kojoj je identifikovan kao “gospodin Ludvik Kuba, rodom Čeh”, a da ni riječju nije spomenuto njegovo austrijsko državljanstvo. Tokom putovanja se sreo sa više svojih zemljaka nastanjenih u nekim crnogorskim mjestima, na drugim mjestima je opet čuo uspomene lokalnog stanovništva na posjete prethodnih čeških posjetilaca, naročito Holečeka i Čermaka. Bio je iznenađen da su u Kolašinu, do tada izolovanom mjestu na sjeveroistoku tadašnje Crne Gore do kojeg je tek prije godinu dana počela stizati pošta, ljudi koji su bili takoreći odsječeni od svijeta, dosta dobro informisani o savremenim odnosima u Češkoj. Ipak, najviše crnogorskih čehofila bilo je u Cetinju. Neki od njih su 1891. godine posjetili jubilarnu izložbu u Pragu. Do vrhunca “ispoljavanja simpatija prema Česima”, kojima je bio svjedok, došlo je prilikom povratka knjaginje Milene u zemlju nakon uspješne operacije. Naime, iako je bila operisana u Njemačkoj, bolest je dijagnostifikovao ruski ljekar a operaciju je izvršio ljekar iz Moravske, nastanjen u Njemačkoj. Će god da su se tog dana Kuba i knjaževski kapelnik František Vimer pojavili, nailazili su na oduševljenje koje su građani ispoljavali prema Česima, čak su pisane i svečane pjesme u slavu Čeha a sveopštu radost krunisao je slogan: “Brat Rus je bolest otkrio, a brat Čeh je izliječio – živjela sloga slovenska!”²⁰⁸

²⁰⁸ Kuba: *Na Černé Hoře*, 82.

Kuba tu i tamo sarkastično komentariše crnogorsku sklonost ka “stihoklepanju”, s kojom se imao mogućnosti upoznati posebno prilikom povratka knjaginje, kad je “napaćena gospođa bila obasuta mnoštvom stihova napisanim u njenu čast, i napominjem, da je svaka državna svečanost u Crnoj Gori slična razvučenoj bujici riječi, i prilika pjesnicima zanesenjacima da izliju svoja uzburkana osjećanja”.²⁰⁹ Naravno, narodna poezija i prije svega muzičko stvaralaštvo bili su u centru njegovog interesovanja i na svojim putovanjima posvećivao se prije svega njihovom zapisivanju.²¹⁰ U crnogorskoj muzici, koja je bila sastavni dio šire tradicionalne kulture čiji su mnogi elementi bili zajednički sa kulturama susjednih oblasti (Dalmacije, Bosne, Srbije, Albanije itd.), češki muzikolog je vidio “jasne elemente starogrčke muzike”. Doduše, vijesti o antičkoj muzici nije bilo mnogo ali Kuba je smatrao da bi se njen karakter mogao rekonstruisati pomoću istraživanja muzičkih formi koje postoje u zabačenim oblastima Balkana. Upravo je Crna Gora, po njegovom mišljenju, bila “arhiv i muzej starina u etnografskom pogledu”, što je bilo uslovljeno “izolovanošću” i “konzervativnošću” crnogorske zajednice.²¹¹ Kao što vidimo, i kod Ludvika Kube se pojavljuje namjera da u jugoistočnoj Evropi traži ostatke antičke kulturne tradicije ili paralele s njom.²¹²

U završnoj apoteozni stare Crne Gore i njenih tradicionalnih vrijednosti Ludvik Kuba formuliše svoje stavove, ne samo prema ovoj zemlji već i prema modernoj civilizaciji uopšte. Iako je, kao što to svjedoči ne samo putopis o Crnoj Gori već i niz njegovih drugih tekstova, bio često fasciniran pojavama koje su važile za egzotične, Kuba je imao i distancu prema sopstvenoj, “višoj” kulturi. Ističe da ljudske kulture

²⁰⁹ Isto, 105.

²¹⁰ Rezultat njegovog rada predstavlja zbirka od sedamdeset narodnih pjesama koja je dopunjena češkim prijevodima, vidi Ludvík Kuba: *Album černohorské*. Poděbrady, 1890.

²¹¹ Kuba, *Na Černé Hoře*, 87.

²¹² U tom smislu Kuba ni slučajno ne predstavlja izuzetak. Najobimnije istraživanje u cilju objašnjavanja nastanka homerske epike na osnovu paralela s južnoslovenskim usmenim narodnim stvaralaštvom obavili su naučnici s Harvardskog univerziteta Milman Peri i Albert Bejts Lord u 30-im godinama 20. vijeka (između ostalog i u crnogorskom dijelu Sandžaka).

imaju relativnu vrijednost i upozorava na neosnovanost predstave o nadređenosti vlastite kulture. Sebe je vidio kao pripadnika one kulture koja je označavana za “zapadnu”, “modernu”, odnosno “industrijsku”. Međutim, s obzirom da je bio pristalica slovenofilske ideje osjećao je simpatije prema Slovenima. Stanovnike raznih istočnoevropskih oblasti koji su živjeli potpuno drugačijim načinom života od stanovništva Srednje Evrope, smatrao je mnogo bližim Česima nego pripadnike zapadnoevropskih naroda, uprkos tome što su životni stil i mentalitet njemačkog ili britanskog turista na Balkanu bili Česima očito bliži od mentaliteta bosanskih Muslimana, Crnogoraca ili Makedonaca. To poistovjećivanje sa Slovenima kao cjelinom predstavljalo je pokušaj mentalnog približavanja društvima koje je on, uostalom kao i neki drugi pripadnici češke intelektualne elite koji su pokušavali realizovati slovenofilsku ideju, smatrao ne samo za bliske već takođe i za ugnjetavane. Takav način razmišljanja je u Kubinom slučaju doveo do šire utemeljene kritike razvoja moderne evropske civilizacije i njenih negativnih posljedica, a naročito destrukcije “izvornosti” kako prirodne (uništavanje životne sredine) tako i ljudske (kolonizacija, likvidiranja prirodnih kultura). Upravo je Crna Gora bila simbol autohtonosti koja se očuvala čak do kraja 19. vijeka, međutim njenu originalnost i tradicionalni način života sada je ugrožavalo otvaranje ka novim trendovima. Kao ilustraciju Kubinih nazora navodimo opširniji citat iz zaključka njegovog putopisa u kojem se autor pri povratku na teritoriju tada austrijske Dalmacije, ali sad već obogaćen iskustvom iz Crne Gore još jednom zamišlja nad karakterom prelaska granica: “Stajao sam na razmeđu dva svijeta. U jednom od njih pozivaju se na slobodu, dok postaju robovi zlata i komfora, izopačujući borbu za slobodu u odvratnu borbu za metale, luksuz, vladavinu brata nad bratom; ovđe, naprotiv, nemaju ni polja ni njiva; nemaju ni modernih mašina; jednostavni i ustrajni žive u prostodušnosti i siromaštvu – ali su slobodni, mirni i sretni. Ovđe vidimo šta je to prava sloboda: nezavisnost od komfora, luksuza i sladostrasničkog života kojeg naš svijet sve više ‘usavršava’ i ujedno poskupljuje da bi se u ljudskom društvu što više izoštrila razlika i borba između gotovana i radnika. Doduše, sve ono što je stvorila naša ‘kultura’ jeste vrijedno poštovanja, ali nikad nije blagoslovljeno. Još nikad niđe nije nikog

naša 'kultura' usrećila, ni u Americi, ni u Africi, ni u Australiji – đe nikad nije znala, a ni sada ne zna ništa drugo nego istrijebiti domoroce. Nije usrećila ni Aziju za čije predvorje, po želji neke evropske 'gospode', Crnu Goru računaju. ... Kakva je to kultura koja ne samo da podnosi, nego štaviše traži da cijela polovina čovječanstva strada pod zemljom i u fabričkim brlozima u oblacima otrovnih dimova? Kakva je to kultura čiji temelj predstavlja žandarmerija? To nije kultura! To je puka rafinerija duha na račun duše!"²¹³

S ogleđom na ovakve stavove Kuba je pozivao Crnogorce koji su, kako naglašava, zajedno sa Rusima jedini Sloveni koji su uspjeli odbraniti svoju nezavisnost, da u prihvatanju savremenih zapadnih kulturnih dostignuća budu krajnje oprezni. Knjaza Nikolu, s kojim se lično sreo, u svom putopisu doduše opisuje kao u svakom pogledu idealnog vladara, ali ipak mu prigovara da je u prihvatanju stranih tekovina prilično popustljiv. Nasuprot tome, hvalio je politiku njegovog prethodnika vladike Petra I Petrovića Njegoša, s preloma 18. i 19. vijeka, koji je odbio ponudu za izgradnju puta od Kotora do Crne Gore, iako je francuska vlada cara Napoleona nudila da ga izgradi besplatno. Slična izolacionistička politika, prema Kubinom mišljenju, ne bi štetila Crnoj Gori ni na kraju 19. vijeka. Konačno, češki putopisac i kritičar kolonijalizma, Crnu Goru naziva "jugoslovenskim stubom". Taj stub je do sada preživio sve "bure" tj. sve ratove, međutim, sada će se morati suočiti sa podmuklijim neprijateljem – s "crvotočinom", tj. prodiranjem lažnog zapadnjačkog progressa koji može uništiti autohtonu tradicionalnu kulturu.

"Sigurno su se i drugi osjećali kao i ja, širila su im se pluća, jer se na tom planinskom vazduhu slobodno diše, slobodno u slobodnoj zemlji."²¹⁴ Tvrđnja Vratislava Černog, jednog od vodećih čeških montenegrofila, odslikava simpatije koje je prema Crnogorcima i njihovoj zemlji osjećala većina čeških putopisaca. Bez obzira na djelimičnu i često oštru kritiku nekih aspekata crnogorskog društva, autori ovđe analiziranih putopisa s preloma 19. i 20. vijeka smatrali su Crnogorce bliskim slovenskim narodom. Crnogorci su naseljavali krajeve koji su za Čeha bili veoma egzotični. Ideologija slovenstva koja je tada bila

²¹³ Isto, 453.

²¹⁴ Vratislav Černý: *Od Kotoru přes Něguše a Cetyni do Baru*. Praha, 1899, 3.

aktuelna, omogućavala je češkim posjetiocima da ovu zemlju koja ih je fascinirala, doživljavaju pomalo kao svoju. O tome ilustrativno svjedoči sljedeći opis pogleda s vidikovca Belveder nadomak Cetinja: "...teško bi u Evropi bilo naći neko drugo mjesto koje bi u posmatrača budilo takvu potrebu da se krene prema kraju gledanog obzora. Iza maglovitih isparenja koja se uzdižu sa jezera, pripadnik srednjoevropskog kulturnog kruga nazire i pozornicu drugačijeg života, drugačijih običaja, vidi siluete velikih planina, tajnom obavijene Prokletije, do kojih je do sada malo koji stranac došao. ... Onaj ko voli Crnu Goru, a nju vole valjda svi Česi, osjetiće ovđe ponos, što se ova mala zemlja uspjela toliko raširiti pored obala Skadarskog jezera, čime je u ovim predjelima tako lijepim i divljim, obezbijedila svojim slovenskim prijateljima i posjetiocima domaće pravo."²¹⁵

Simpatije Čeha prema Crnogorcima bile su često od strane Crnogoraca uzvraćane, naročito u onim mjestima u koja su češki posjetioci češće dolazili. Naravno, primat je držao glavni grad Cetinje, sjedište crnogorskog vladara, državnih institucija i stranih diplomatskih misija, kao što je o tome svjedočio još putopis Ludvika Kube. Nekoliko Čeha koji su se tu trajno naselili često su imali ulogu posrednika između čeških turista i crnogorskog dvora, političke elite i mjesne inteligencije. Vratislav Černi je u informativnom predavanju koje je održao pred sami polazak ekskurzije Kluba čeških turista na jug rekao istinu, kad je buduće posjetioce Crne Gore uvjeravao "da će u društvu Crnogoraca, uz pohar šampanjca, na Cetinju proživjeti blažene trenutke, i da će mnoge flaše šampanjca biti ispijene u čast slovenskog poleta!"²¹⁶ I zaista, gosti iz "slavne i ponosite domovine vojvode Žiške"^{*} sreli su se na večernjoj proslavi sa crnogorskom društvenom elitom, bez ikakvih odugovlačenja bili su primljeni kod knjaza Nikole, praćeni velikom pažnjom stanovništva.²¹⁷ Međutim, kao što su to shvatili oni češki autori koji su dospjeli dublje u unutrašnjost

²¹⁵ Viktor Dvorský, Jan Čermák: *Albánské a Černohorské obrázky*. Praha, (cca 1913-14), 7-8.

²¹⁶ Černý: *Od Kotoru přes Něguše a Cetyni do Baru*, 9.

* Napomena prevodioca: Jan Žižka (rođ. oko 1360 - umro 1424), čuveni ratnik i vojskovođa češkog husitskog pokreta.

²¹⁷ Buchar: *První výlet klubu českých turistů*, 46-52.

zemlje, slovenska ideologija i pozitivan odnos prema Česima ni izbliza nijesu bili jednako prisutni u svim slojevima crnogorskog društva. Zato je Viktor Dvorski u savjetima “našoj mlađoj planinarskoj generaciji”, koja je htjela osvojiti “slovenske vrhove Balkanskog poluostrva”, morao konstatovati da “samo neki inteligentniji ljudi na sve moguće načine izlaze Česima u susret i da se njima bez strijepnji uvijek može obratiti. Drugačije je sa prostim ljudima, moramo biti svjesni da obični Crnogorac stranca prije svega želi prevariti.”²¹⁸ Jozef Jan Svátek je zabilježio drugu crtu crnogorskog mentaliteta: ravnodušnost prema strancima, koja se, međutim, može promijeniti u svoju potpunu suprotnost – prijateljstvo. “Ako dođu zanimljivije kočije, pridignu glavu i pogledaju, ali malo kad dopuste da ih u njihovom miru nešto poremeti. Niko im ne imponuje, niko ne može kod njih pobuditi znatiželju. Niko im nije potreban, dovoljni su sami sebi. Otuda proističe ono samopouzdanje Crnogoraca, za koje bi se moglo pomisliti da je uobraženost, da nije prirodni izraz ljudi, koji ni od koga ništa ne očekuju, prema tome ni od koga im ništa nije potrebno jer su dovoljno jaki da se pobrinu sami za sebe. Pogriješio bi onaj ko bi u odmjerenosti i zatvorenosti Crnogoraca vidio omalovažavanje ili nadmenost. To nije tako. Nikome se ne nameću, niko im nije potreban. Međutim, čim se sa nekim sprijatelje ili vide da je prijatelj njihovog roda, odmah će ustati, požuriti prema kočiji, sješće sa njim za sto, a itekako znaju biti zabavni, susretljivi i ljubazni u društvu.”²¹⁹

Početak 20. vijeka u Crnoj Gori je već dvije decenije vladao mir, što se u njenoj novijoj istoriji dugo nije dogodilo. Slika Crnogoraca je bila tradicionalno, prije svega, ako ne i u potpunosti, slika junaka i ratnika. Inostrani posjetioci su posljednjih godina 19. i prvih godina 20. vijeka tu sliku uglavnom snažno reflektovali i dalje nalazili brojne reminiscencije na nekadašnje, praktično stalne crnogorsko-turske sukobe. Neki češki autori su još stigli da vide žive stare crnogorske “junake”, većinom heroje tzv. Veljeg rata iz 70-tih godina. Međutim, na svojim putovanjima susretali su se prije svega sa savremenim Crnogorcima, koji su živjeli u uslovima mira. Pogledi na to kakvi su u če-

²¹⁸ Viktor Dvorský, Bohuslav Franta, Vladislav Růžička: *Ze slovanských hor*. Praha, 1907, 29.

²¹⁹ Josef Jan Svátek: *Černá Hora a Skadar*. Praha, 1914, 33.

škimi putopisima iz tog perioda u stvari Crnogorci koji su odložili nekad neizbježne handžare, često se dijametralno razlikuju. Već su i neki od starijih autora, na primjer Vitjeslav Halek koji je Crnu Goru posjetio u kratkom periodu relativnog mira polovinom 60-tih godina, pružali dokaze o tome da Crnogorci nijesu samo odvažni ratnici, već takođe i vrijedni zemljoradnici.²²⁰ Takvo mišljenje krajem 19. vijeka imao je i Vratislav Černi, po čijem putopisu su Crnogorci jednako dobri na bojnopolju kao i na “njivicama koje obično nijesu veće od plesnih sala naših seoskih kafana, ali su obrađene kako treba i sa svih strana kamenom ogradom od vjetra zaštićene. Tu se stranac može naučiti poštovati Crnogorca ne samo kao junaka i ratnika, već i kao marljivog zemljoradnika. Koliko znoja i rada je trebalo da se ta oskudna zemlja, sakupljana po pukotinama stijena, ‘nanese u kapama’, da bi porodicu mogla prehraniti i kuću održati. Svaki klas kukuruza, svaki krompir ovđe je predstavljao bogatstvo i poslasticu, koju sebi može malo ko dozvoliti. Postoje i takve njivice na kojima nema više od dvadesetak klasova kukuruza, i koje liče na cvjetne leje u našim baštama.”²²¹ Na sličan način Crnogorce je opisao krajem vijeka i Jozef Holeček. Kao što je bilo tipično za njega, crnogorsko ratarstvo na neplodnom kraškom terenu povezao je sa slovenstvom: “Mučan je to posao, ali slovenska ljubav prema zemlji, podstaknuta prijekom potrebom, ga savlada.”²²² Mišljenje geografa Viktora Dvorskog se od oba prethodna autora potpuno razlikuje i s njima indirektno polemizuje kad konstatuje: “U cjelini gledajući u Crnoj Gori nema volje za radom, samo stranac koji ne poznaje situaciju tokom svoje površne posjete govori o marljivosti ljudi, domaća inteligencija govori nešto potpuno suprotno.”²²³

Viktor Dvorski analizuje crnogorsku situaciju kritično, bez romantičarskih tendencija i nadovezivanja na idealizovanu sliku slovenskih junaka. Iako je i njegov pogled na Crnogorce i Crnu Goru pretežno pozitivan, neke aspekte crnogorskog društva opisao je potpuno dru-

²²⁰ Vidi Vítězslav Hálek: *Cestopisy. Články z let 1861-1874*. Praha, 1925.

²²¹ Vratislav Černý: *Z Nikšiče do monastýru Morače. Horská cesta přes planinu Lukavicu a hory Rovačské*. Praha, 1896, 5.

²²² Josef Holeček: *Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*. Praha, 1899, 175.

²²³ Viktor Dvorský: *Ekonomickogeografické studie z Černé Hory*. Praha, 1907, 34.

gačije od do tada dominantnog češkog diskursa. Po njegovom mišljenju Crnogorci su pretežno lijeni, ili su se eventualno prolijenili u uslovima mira. Dvorski takođe ruši stereotip o crnogorskom puritanstvu i seksualnoj suzdržljivosti toliko istican, prije svega od strane Jozefa Holečeka.²²⁴

Opširniji citat iz djela *Ekonomskogeografske studije iz Crne Gore (Ekonomickogeografické studie z Černé Hory)* nam može najbolje poslužiti kao ilustracija nazora Viktora Dvorskog: “Strast za borbom, osim na pograničnoj crnogorsko-turskoj teritoriji, se pod uticajem promjenjenih odnosa svuđ smanjila a posebno na zapadu. Užitek do kojeg je sad najviše stalo običnom Crnogorcu je zadovoljavanje spolne potrebe. S obzirom na slobodnije nazore o spolnim odnosima i na niski položaj žena svako se može zadovoljiti na taj način bez mnogo truda, a onaj podsticaj da se nešto poduzme, koji kod nas tako dobro djeluje, tj. težnja da se osnuje porodica, ovđe nedostaje. I gostoljubivost, koja ne dozvoljava da se iko odbije sa svog kućnog praga a da se ne počasti, neizmjereno stimuliše lijenost pojedinaca koji se pouzdaju u to da ni bez posla neće umrijeti od gladi. Lijenost se ispoljava i trudom da se što lakše dođe do novca, a žrtve takvih pokušaja obično budu stranci koji su prinuđeni da za iste usluge plaćaju četiri do pet puta više nego mještani. U onim krajevima koje stranci posjećuju češće na vrlo ružan način se raširilo prosjačenje (Njeguši, Rijeka). Značajno je i to što su Crnogorci i pored teškog planinskog terena postali konjanički narod, korištenje konja je toliko rašireno da Crnogorac obično ne voli ići pješke. Tražiti od njega da nešto ponese znači spušati ga na nivo samara ili žene. Sve mane koje postoje kod konjaničkih naroda, ako imaju bilo kakav uticaj na posao, tu su toliko raširene da ih nije moguće iskorijeniti.”²²⁵ Po mišljenju Dvorskog, jedino efikasno rješenje koje bi vodilo dugoročnim promjenama bila bi prinudna sredstva u formi sistematskog pritiska od strane države.

²²⁴ Holeček je “asketsku uzdržljivost” smatrao za jedan od ključnih elemenata crnogorskog karaktera i tvrdio je da “sve do sada, kod pravih Crnogoraca, neumjerenost pojedinca može negirati sve njegove zasluge i izložiti ga sveopštem preziru”. Umjerenost je pripisivao navodnom uticaju bogumila na “filozofske nazore Crnogoraca”. Josef Holeček: *Bosna a Hercegovina za okupace*. Praha, 1901, 211.

²²⁵ Isti, 34.

Konkretno, predlagao je sprovođenje prinudnog uzgajanja korisnih plodova, što je crnogorska vlada u ograničenoj mjeri već praktikovala. Dalje, zavođenje neselektivnog poreza na glavu, što bi onaj dio društva koji besposličari natjeralo da radi. Porez na prihod bi u takvoj situaciji bio kontraproduktivan jer bi oštetiio upravo one koji su pripadali manjem broju radnih ljudi.

Za ono što je opažao kao lijenost Dvorski je imao istorijsko objašnjenje. U crnogorskom mentalitetu se, po njemu, ispoljavala izrazita sklonost prema romantizmu, koja je nekad mogla biti dobro zadovoljena ratovanjem. Ratovi su pružali mogućnost da se izvršavaju velika i herojska djela. “Narod, koji je uspio što nijedan drugi u Evropi, da odoli svim napadima Turaka, odjednom se morao okrenuti privrednom i naučnom radu, u čemu se nikako ne može nadmetati sa narodima čija je materijalna kultura razvijenija. Prirodno, njegovom romantičnom duhu se protivilo da bude tako osuđen na prosječnost, kad je shvatio da mu ništa drugo nije preostalo obuzela ga je mrzovolja, izgubio je volju za radom zbog čega je njegov narodni karakter pretrpio veliki gubitak.”²²⁶

Apeli da se požrtvovanije radi i uopšte aktivnije živi bili su u češkom diskursu tog doba znatno rašireni a bili su upućivani prije svega sopstvenom narodu. Slično kao što je od Crnogoraca zahtijevao da budu marljiviji, Dvorski je svoje zemljake podsticao da idu na južnoslovenske planine da bi tamo očeličili ne samo svoje zdravlje, već i karakter. Po mišljenju nekih drugih autora, kao uzor Crnogorcima su mogli poslužiti neki od aktivnijih a pri tome nacionalno osvješćenijih Čeha. Među takve je spadao, na primjer, František Vimer, kapelnik dvorskog orkestra. Osim vršenja te službe, Vimer je bio aktivna ličnost u crnogorskom društvenom životu, vlasnik dvije kuće i bašte, bavio se prodajom drveta na veliko a uz sve to, u slobodno vrijeme, uvijek je spremno pratio češke posjetioce po Cetinju i okolini. “On bi mogao poslužiti Crnogorcima kao dobar primjer kako i u slobodno vrijeme treba neumorno raditi, čime se mogu obezbjediti bolji prihodi i sigurnija egzistencija”,²²⁷ mislio je Vratislav Černi.

²²⁶ Viktor Dvorský: *Černohorskoturecká hranice od ústí Bojany k Taře*. Praha, 1909, 24.

²²⁷ Vratislav Černý: *V hlavním městě Černé Hory*. Praha, 1902, 72.

Za razliku od romantičarskog perioda 60-tih i 70-tih godina, na prelomu 19. i 20. vijeka se gubi ideja o tome da bi i Crnogorci u nečemu mogli biti primjer Česima. Ideja o tome da bi Česi time što bi shvatili Crnogorce mogli bolje razumjeti i sami sebe, i eventualno pojačati narodni karakter prihvatanjem izabranih crnogorskih patrijarhalnih vrijednosti (junaštva, časti i sl.), sve manje je izražena. Međutim, fascinacija Crnogorcima i njihovom zemljom ostaje, samo što bi se po autorima nove generacije Crnogorci u mnogo čemu mogli poučiti ne samo od Čeha, već i uopšte od evropskog zapada. Ideja slovenstva se, doduše, ne gubi, ali više nije u suprotnosti sa idejom kulturnog i privrednog napretka u zapadnom stilu. Slika Crne Gore kao "slovenske Sparte", zapadnom civilizacijom još netaknute zemlje, postepeno je obogaćivana novim alternativnim pogledima i procjenama. Autentičnost i originalnost crnogorske sredine i dalje je isticana, međutim, autori mlađe generacije već počinju naglašavati da strani uticaji ne moraju nužno voditi deformaciji narodnog karaktera. Tako se, na primjer, u reprezentativnom kolektivnom djelu o slovenskim narodima objavljenom prije Prvog svjetskog rata, u čijem stvaranju je učestvovalo i nekoliko poznavalaca crnogorske problematike, pozitivno ocjenjuju crnogorski odnosi s Italijom, "s kojom naročito Crnu Goru vežu prastare kulturne veze, posebno iz vremena Mletačke republike. Italijanski narod je od davnina bio Crnogorcima najbliži posrednik zapadne kulture. Simptomatično je da je u stranim jezicima prihvaćen italijanski naziv za Crnu Goru."²²⁸

U tekstovima iz tog vremena karakterističan je i način na koji tokom putovanja po Crnoj Gori Česi identifikuju sami sebe. O sebi najčešće govore kao o pripadnicima češkog naroda, nekad sa naznakama lojalnosti prema habzburškom carstvu, dalje, o sebi govore kao o zapadnim Slovenima, pripadnicima srednjoevropskog kulturnog kruga ili direktno kao o Evropljanima. Evropski identitet je istican naročito tamo đe je okolna sredina opažana kao neevropska, bilo s obzirom na vidljive orijentalne i muslimanske uticaje bilo iz higijenskih razloga. Upravo su na higijenu, u svojim putopisima s preloma 19. i 20. vijeka,

²²⁸ Jaroslav Bidlo a kol.: *Slovanstvo. Obraz jeho minulosti a přítomnosti*. Praha, 1912, 110-111.

češki autori obraćali veliku pažnju. Dok se u opisima iz klasičnih djela o Crnoj Gori iz pera Vitjese Haleka, Ludvika Kube ili Jozefa Holečeka na higijenu uglavnom nije obraćala pažnja, nova generacija pokretača i propagatora turizma o njoj piše objektivno i bez bojazni da time može oštetiti ime “naše braće na jugu”. “Noćivanje na crnogorskim salašima i u običnim kućama nije ni toliko neprijatno (zbog nečistoće, insekata, gnjavatorske radoznalosti domorodaca itd.), koliko je, zbog raširenog sifilisa i tuberkuloze a nedostatka čak i najprimitivnije zaštite protiv ovih zaraza, u pravom značenju te riječi opasno. Između ostalog nije uvijek moguće izbjeći zajedničko jelo s domaćinima, pri kojem obično jedna posuda s pićem kruži od usta do usta.”²²⁹ Autori s početka 20. vijeka već su računali s tim da će njihovim stopama krenuti i drugi češki putnici, i trudili su se da ih na jedan realan način upoznaju sa eventualnim problemima ovog, još u mnogim pogledima, egzotičnog putovanja.

Primanje vrijednosti koje su važile za zapadne uticalo je ne samo na način na koji su ocjenjivani Crnogorci kao cjelina, nego i na ocjenjivanje pojedinačnih oblasti male, ali u svakom pogledu raznolike crnogorske države. Kao primjer tradicionalističkog pogleda opet nam može poslužiti nazor Jozefa Holečeka s početka 80-tih godina 19. vijeka. Holeček na jednom mjestu upoređuje Crnu Goru s prašumom, čije simbolično drveće ne predstavljaju hrastovi, bukve i smreke, već ljudska bića – Crnogorci. Ova “ljudska prašuma” predstavlja ljude u izvornom stanju, koji još nijesu bili izloženi “djelovanju zapadne civilizacije”. Na zapadu Crne Gore, u okolini Cetinja, po Holečeku, ta prašuma je već bila pustošena, “dok dalje na istoku za sada nije”.²³⁰ Naime, u zapadnom dijelu Crne Gore dolazilo je do češćih kontakata s modernom civilizacijom i kopiranja zapada, dok su se na istoku i dalje održavali tradicionalni običaji i način života, i kontakti sa okolnim svijetom nijesu bili tako česti. Ti krajevi su po njegovom mišljenju predstavljali “najočuvaniji i najizvorniji dio slovenstva”.²³¹

²²⁹ *Ze slovanských hor*, 28-29.

²³⁰ Josef Holeček: *Černá Hora v míru II*. Praha, 1883, 9.

²³¹ Isto, 22. Za razliku od čeških autora s preloma 19. i 20. vijeka, koji su Crnu Goru geografski dijelili na “zapad” i “istok”, danas se za iste oblasti koriste termini “jug” i “sjever”.

Velike razlike između pojedinačnih crnogorskih krajeva i njihovog stanovništva primjećivali su i reflektovali gotovo svi posjetioci Crne Gore. Ove različitosti su bile uslovljene neviđenom geografskom raznorodnošću²³² i specifičnim istorijskim razvojem crnogorske državnosti, koja se iz nevelikog jezgra oko Cetinja postepeno, tokom 18. i 19. vijeka, teritorijalno širila. Udaljeniji krajevi naseljeni pravoslavnim plemenima, slovenskim muslimanima, eventualno albanskim muslimanima ili katolicima, često su imali bitno drugačiji istorijski razvoj i bili izloženi uticajima drugih kultura, nego jezgro crnogorske države. Iz tog pogleda Viktor Dvorski ocjenjuje Crnogorce potpuno drugačije od Jozefa Holečeka. Dvorski je dijelio Crnu Goru na tri glavne oblasti: prvu je činila zapadna kraška oblast, drugu su predstavljali “krajevi vinorodni”, u koje je uvrštavao ravničarske predjele, oblast Crmnice i jadransku obalu, dok su treću oblast predstavljali “istočni planinski predjeli”. Ekonomski uslovi su po mišljenju Dvorskog bili najteži u zapadnim, brdovitim i neplodnim krajevima. Ali upravo ta oblast je činila prvobitno jezgro države i prijanjala je uz morsku obalu. Zahvaljujući tome tu je nastao politički centar Crne Gore, u kojem su se koncentrisali službenici, inteligencija, trgovci, turisti i diplomate. Dvorski takođe pozitivno ocjenjuje “uticaje nekadašnje mletačke kulture” u kraškoj oblasti. S obzirom na navedene činjenice tu je u okviru crnogorske države postojala najveća briga o zdravlju, bolji odnos prema ženama i uopšte viši kulturni nivo.²³³ Ravničarski vinogradarski kraj i obala su doduše imali znatan potencijal i perspektivu za razvoj, međutim kao veliki minus Dvorski je smatrao to što je tu živjelo nehomogeno stanovništvo. Primijetio je “veliku mješavinu srednjoevropske kulture sa patrijarhalnom, i sa osmanskom” i tvrdio je da na crnogorskoj obali i u ravničarskim krajevima možemo “pratiti sve loše uticaje koje takvo miješanje može donijeti”.²³⁴ Češki geograf je evidentno bio

²³² “Teško bi se našla neka druga zemlja koja bi na tako malom prostoru imala toliko uočljivih razlika: pored neplodnog kraškog terena najplodnija aluvijalna ravnica, ispod visokih predjela bogatih pašnjacima primorski pojas pokriven gustom makijom i maslinjacima, s jedne strane isušeni i ispucali zapad s druge istočni predjeli s visokim procentom vlage.” Dvorský: *Ekonomickogeografické studie*, 3.

²³³ Dvorský: *Ekonomickogeografické studie*, 12.

²³⁴ Dvorský, Isto, 13.

pod uticajem tadašnjih teza o postojanju brojnih ljudskih rasa i tobožnjim lošim posljedicama njihovog miješanja.²³⁵ S civilizacijskog aspekta negativno je ocjenjivao prije svega zabačenije krajeve crnogorske unutrašnjosti, teško dostupnog i planinskog istoka: “Snižavanje standarda i srozavanje potrošačkih navika nastalo u ratnim vremenima tu i dalje traje. Ljudi nemaju primjer boljeg privređivanja, ne znaju za prefinjenija zadovoljstva. Oni još uvijek žive u lažnoj predstavi da je zadatak Crne Gore da i dalje ratuje protiv Turaka, i zato je kod njih teško naći potrebu za oplemenjivanjem života. Nedostatak intenzivnijih komunikacija onemogućava da naprednije oblasti Crne Gore imaju značajniji uticaj na planinski istok; stranci tamo skoro nikad ne idu a ako do tamo slučajno i stignu, nailaze na otvoreni otpor prema svemu što je strano, koji toliko podsjeća na poznatu kinesku odbojnost prema svemu što je tuđe. Tako da istok, iako ima bogatiju prirodu od zapadnih kraških predjela, još uvijek tapka u zadovoljavanju egzistencijalnih potreba.”²³⁶

Značajna je i sljedeća primjedba Dvorskog, koja potpuno odudara od tadašnjih čeških shvatanja. Naime, ostali autori bez obzira na to kako ocjenjuju kulturnu zrelost stanovnika sjeveroistočnih oblasti koje su sami Crnogorci nazivali Brda, ne sumnjaju u “crnogorstvo” tamošnjeg stanovništva već ga naprotiv često smatraju i za izvornije od “crnogorstva” iz okoline Cetinja. Dvorski, naprotiv, upozorava na niži stepen lojalnosti prema crnogorskoj državi koji su ispoljavali tokom istorije i konstatuje da “plemena tu naseljena nijesu nikad primala s velikim oduševljenjem ideju crnogorske državnosti. Naprotiv, oni su bili poznati po svojoj nepouzdanosti, tako da se o njihovim barjaktarima pričalo, da svaki ima po dva barjaka, jedan muhamedanski i jedan crnogorski, pa da su ih prema potrebi mijenjali.”²³⁷ Dvorski takođe piše, da neka plemena iz istočne Crne Gore, a najviše Kući i Vasojevići “do

²³⁵ U prilog ove tvrdnje ide činjenica da je Dvorski opisujući crnogorsko-tursku granicu između ostalog tvrdio da “na zemlji ne postoji jedan te isti ljudski tip, nego samo pripadnici rasa, tjelesno i duševno međusobno različiti”, Dvorský: *Černohorskoturecká hranice*, 3.

²³⁶ Dvorský: *Ekonomickogeografické studie*, 14.

²³⁷ Dvorský: *Černohorskoturecká hranice*, 24.

polovine devetnaestog vijeka nimalo nijesu bili nadahnuti idejama na kojima je građena crnogorska država. Za njih je sloboda prije svega bila sloboda privređivanja, drugačije rečeno: da ne moraju plaćati poreze i da mogu četovati, što u stvari predstavlja određeni oblik pljačkanja tolerisanog narodnim moralom. Plaćanju poreza su se odupirali žilavo, bilo da su ga zahtijevali Turci ili Crna Gora a u savezništvo su redovno stupali sa onim od koga su očekivali nekakvu materijalnu korist.”²³⁸ Ova, u češkim izvorima jedinstvena analiza o nižem stepenu identifikacije stanovništva tih oblasti s crnogorskom državom, tokom 20. vijeka će se pokazati kao opravdana. Nakon nastanka jugoslovenske države, odnosno u kriznim trenucima njenog (ne)postojanja, često se pokazivalo da su ideje crnogorske državnosti i crnogorske etničke pripadnosti upravo u tim oblastima mnogo manje ukorijenjene nego u jugozapadnim oblastima.

Uprkos kritici Dvorskog, u češkoj sredini postojao je pozitivan stav prema oblasti Brda još i neposredno prije Prvog svjetskog rata. Tako putopisac Svátek 1913. opisuje put iz Morače do Lijeve Rijeke slično kao klasik Holeček: “Prolazimo krajem koji je svojom kulturom daleko za jugozapadnim krajevima Crne Gore, ali koji je zato svoju originalnost sačuvao takoreći netaknutu. Ovđe žive ona neobična plemena, koja su najosobitija među Crnogorcima. Ovđe je oblast Bratonožića a malo dalje kraj Vasojevića, plemena iz kojih potiču junaci koje pjesme crnogorske posebno strasno opjevavaju. Naročito su Vasojevići rod junaka, ponosnih i samopouzdanih poput surih orlova!”²³⁹ To samo potvrđuje činjenicu da tradicionalni češki diskurs o Crnogorcima prije Prvog svjetskog rata još nije bio potisnut kritičnijim i naučnijim viđenjima, nego je s njima i dalje koegzistirao.

Za neupućenu publiku tvrdnje brojnih putopisaca o vjerskoj i nacionalnoj toleranciji Crnogoraca bi vjerovatno predstavljale iznenađenje. To se uopšte nije uklapalo u tradicionalnu sliku Crnogoraca kao nemilosrdnih ratnika protiv Turaka i hrabrih branitelja hrišćanske vjere od agresivnog islama. Tolerancija crnogorskog pravoslavnog stanovništva prema susjednom stanovništvu druge vjeroispovijesti,

²³⁸ Isto, 23.

²³⁹ Svátek: *Černá Hora a Skadar*, 103.

jezika i narodnosti, još je i u 70-im godinama 19. vijeka iznenadila Jozefa Holečeka, koji o tome piše na više mjesta. Do sličnih zaključaka dolaze i češki putnici početkom 20. vijeka. Na često nemirnoj crnogorsko-osmanskoj granici živjeli su jedni pored drugih pravoslavni Crnogorci i Albanci islamske ili katoličke vjeroispovjesti. No, ljudi sa obje strane granice dijelili su gotovo istu patrijarhalnu kulturu i plemensko društveno uređenje, a miješani brakovi su bili više pravilo nego što su predstavljali izuzetak. Češki autori, naviknuti na duboki i obostrani češko-njemački animozitet u svojoj domovini, najednom se u dubokoj unutrašnjosti Balkana susrijeću s vjerskom i nacionalnom tolerancijom. Kao što je to primjetio Viktor Dvorski, za nastanak sličnih antagonizama nedostajao je detonator – impuls odozgo: “neorganizovana masa stanovništva nije pridavala nikakav značaj ni vjeri, ni nacionalnosti a ne pridaje ga ni danas. Ta dva pojma dobijaju značaj tek kad ih politički organizatori počnu upotrebljavati kao političko oružje.”²⁴⁰

Položaj žene u patrijarhalnom crnogorskom društvu tradicionalno je privlačio pažnju putopisaca. I oni izletnici koji su se zadovoljili kratkom posjetom crnogorskom glavnom gradu brzo se vraćajući natrag na austrijsku teritoriju, imali su priliku da ugledaju karakteristični prizor: figuru Crnogorke koja na leđima nosi tovar na primorsku pijacu ili se vraća kući noseći drva za grijanje. U predavanju za Klub čeških turista Vratislav Černi opisuje tipičnu scenu sljedećim riječima: “Crnogorka goni ispred sebe desetak ili i više ovaca, plete čarape, na leđima nosi veliki tovar drveta ili vune i pri tome veselo pjevuši idući prema Kotoru, ne bi li tamo što prodala, pazarila 2-3 zlatnika i vratila se dugim putem natrag svojoj kući. Boga mi, težak je život crnogorske žene.”²⁴¹ Slika Crnogorke u kamenitom predjelu, pogurene pod teškim tovarom, pojavljuje se praktično u svim opisima Crne Gore iz 19. i s početka 20. vijeka, isto kao i u brojnim likovnim djelima. Neki od autora su pokušavali ublažiti dojam koji je izazivao taj prizor pišući o poštovanju koje žena-majka ima u crnogorskom domaćinstvu ili o sličnom, iako manje napadnom, podređenom položaju žena u zapadnom društvu. Crnogorske žene su za neke

²⁴⁰ Dvorský: *Černohorskoturecká hranice*, 45.

²⁴¹ Černý: *Od Kotoru přes Něguše a Cetyni do Baru*, 3.

od autora u poređenju sa tadašnjim emancipovanijim ženama sa zapada predstavljale simbol prirodnosti, iskrenosti i čistote. “Kako je lijepa crnogorska đevojka u svojoj prostoti i nevinosti, s tim ponosnim čelom, jasnim i iskrenim pogledom – ne zna za vještačke ukrase za uljepšavanje onog što je prirodno, svu ljupkost svog bića pronalazi u neizvještačenosti i jednostavnosti. Koliko daleko za njom zaostaju ljepotice moderne Evrope sa svojom šminkom, drangulijama, drsko uzdignutim čelom i cijelim nanosima nakita i ukrasa!”²⁴² Drugi su u neravnopravnom položaju žena videli ne samo moralni problem, već i ekonomski i apelovali su da se za njega nađe rješenje: “Žena radi mnogo a muškarac malo ili nimalo. Ne samo da je tužno gledati zdrave, snažne muškarce kako dangube po kafanama, dok njihove žene na poljima rintaju do iznemoglosti, ili posmatrati kako muž jaše na konju i puši, dok se za njim vuku žena i kćerka s teškim tovarima na leđima; već takva podjela posla direktno paralizuje crnogorsku privredu. Žena, i kad bi imala volju, za najteže poslove nije dovoljno jaka, a pak besposličarenje muškaraca košta mnogo rakije i duhana, kojim prekraćuju vrijeme. Jedino bi strogi i beskompromisno sproveden zakon za zaštitu žena mogao napraviti preokret.”²⁴³

Češki putnici se u Crnoj Gori susrijeću s drugačijim shvatanjem vremena od onog na koje su navikli u Srednjoj Evropi. Takvo shvatanje vremena, navodno, je bilo povezano s neodgovornim odnosom prema poslu. Češki putopisci su takve pojave pokušavali analizirati i opisivali su ih s većom ili manjom mjerom kritičnosti, a ponekad i s humorom. Do kontakta s različitim pristupom poslu, vremenu i životu uopšte dolazili su putujući po raznim krajevima Crne Gore. U češkim putopisima iz tog razdoblja pojavljuju se brojne primjedbe o nepouzdanim vodičima, o njihovim nepotrebnim otezanjima priprema za polazak na put ili o raširenoj navici da se svrati praktično u svaku kafanu ili han pored puta. Tim tendencijama odolijevao je samo mali broj pouzdanih vodiča, uglavnom onih koji su već imali iskustva sa praćenjem stranih putnika, najčešće naučnika. I crnogorska državna vlast bila je svjesna ozbiljnosti situacije. “Budući da veliki broj hanova nije imao nikakvog ekonomskog značaja i da je ljude samo

²⁴² Vratislav Černý: *Crmnica. Kus černohorského ráje*. Praha, 1898, 6.

²⁴³ Dvorský: *Ekonomickogeografické studie*, 36.

navodio na neumjerenost i lijenost, crnogorska vlada je zabranila da se otvaraju novi objekti takvog tipa a brojne starije hanove je pozatvarala.”²⁴⁴ Međutim, borba crnogorske političke elite sa lijenošću znatnog dijela stanovništva imala je samo djelimičan uspjeh. Tako su putnici umjesto na putovanje više vremena trošili na razna odlaganja i čekanja. Neki od čeških putnika su se na ovakav životni tempo, prije ili kasnije, uspješno navikli. “U Crnoj Gori se čeka rado i strpljivo, zato što je s tim spojeno sjedenje ispred jednostavnih kafana, neizbježno ispijanje kafa i još neizbježnije pušenje cigareta. A čekati se mora vrlo često, jer u Crnoj Gori već počinje Orijent, đe se, kao što je poznato, vrijeme prilično ne cijeni i đe se drage volje čeka, ako se pri tome može odmarati. Uostalom, većina ljudi u Crnoj Gori nema đe zakasniti niti šta propustiti, a i mi smo se konačno tome naučili i strpljivo smo čekali, pušeći cigarete i ispijajući crnu kafu.”²⁴⁵

S drugačijim shvatanjem vremena je povezano i drugačije shvatanje udaljenosti, kako svjedoči isti autor, opisujući putovanje na planinu Kom, slabo razvijenu oblast na crnogorsko-albanskom pograničju: “Nemamo ni pojma koliko još dug put imamo pred sobom. A od onih koji nas prate ne možemo saznati koliko još ima do najbliže stanice, jer od tih primitivnih ljudi niko ne mjeri vrijeme na sate. Često se događa da Crnogorac iz tih planina na pitanje koliko je daleko od jednog mjesta do drugog, odgovori brojem cigareta: ‘Toliko i toliko cigareta ispušiš’. To je podatak, naravno, vrlo apstraktan, jer ne puši svako svoju cigaretu jednako dugo, poglavito ne stranac koji puši mnogo brže od Crnogorca koji se pušenju prepušta potpuno predano, i svoju cigaretu puši polako i do posljednje mrvice duvana. Mnogo cigareta je palo dok smo stigli do Mateševa.”²⁴⁶

²⁴⁴ Dvorský: *Černohorskoturecká hranice*, 84.

²⁴⁵ Svátek: *Černá Hora a Skadar*, 127.

²⁴⁶ Isto, 104. Radi se o pojavi koja je bila karakteristična za mnogo širu geografsku oblast a ponegdje je sačuvana i do danas, kao što nam to svjedoči, na primjer, naredni citat, posvećen savremenom Srednjem Istoku: “Nije neobično, ako upitam nekog zemljoradnika, koliko je udaljeno susjedno selo, da dobijemo odgovor ‘jednu cigaretu’, što znači ako je odmah zapalite u trenutku kad je budete ispušili bićete u tom selu.” Bernard Lewis: *Kde se stala chyba? Vliv Západu na Střední východ a jeho následná odpověď*. Praha, 2003, 140.

Već u tom razdoblju Crnogorci nijesu morali nužno izgledati kao junaci sa romantičnih slika Jaroslava Čermaka. Narodna nošnja je i dalje bila rasprostranjena ali na mnogim mjestima prednost se već počinjala davati uobičajenom zapadnoevropskom načinu oblačenja, dok su se u razvijenijim južnim dijelovima zemlje mogli čak primjetiti i uticaji najnovijih modnih trendova. Znači, Crnogorca je već bilo moguće zamisliti i bez gunja, džamadana, fustadžana, bjelače, kolana, pa i bez tradicionalne ravne kape ukrašene crnogorskim grbom ili inicijalima vladara ili vlasnika, ali zato sada njegova slika više nije mogla biti bez duvana i cigarete. Crnogorci u češkim putopisima uvijek puše, o duvanu često govore a neki od njih ga i švercuju preko tursko-crnogorske granice. Na početku 20. vijeka Crnogorci razlikuju dvije vrste duvana. Prvi zvani *kontraband*, poticao je iz Osmanskog carstva, odnosno iz okoline sjevernoalbanskog Skadra odakle je bio, kao što mu ime govori, švercovan preko granice i Crnogorci su smatrali da je bolji. Drugi je bio domaći, poznat pod imenom *monopol*, prodavao se legalno, ali je bio manje kvalitetan. Domaći duvan je proizvodila italijanska firma koja je za njegovo uzgajanje, proizvodnju i prodaju dobila monopol od crnogorske vlade.²⁴⁷ Crnogorsko stanovništvo je prema tom monopolu imalo vrlo kritičan i odbojan stav. Viktor Dvorski navodi da i Crnogorci u udaljenijim oblastima pošteno plaćaju poreze, ali da monopol nad duvanom ne priznaju i aktivno podržavaju švercovanje i pušenje kvalitetnijeg *kontrabanda* iz Turske.²⁴⁸

Kao što smo vidjeli na osnovu pisanja raznih autora crnogorski narod, odnosno neki njegovi pripadnici, imali su neke negativne osobine. Zato su crnogorsku vladu i dvor, odnosno crnogorsku državu češki autori bez izuzetka ocjenjivali pozitivno. U razdoblju o kojem smo govorili, naročito nakon 1905. kad je bio prihvaćen prvi crnogorski ustav i kad je došlo do razvoja parlamentarnog života, na crnogorskoj sceni došlo je do rapidne kristalizacije i fragmentacije političkog spektra. S tim u vezi pojavljuju se ranije nezamislive pojave, npr. otpor prema politici knjaza Nikole i njemu lojalnih krugova, što je izazivalo krize i promjene vlada, zatvaranje političkih

²⁴⁷ Dvorský, Čermák: *Albánské a Černohorské obrázky*, 85.

²⁴⁸ Dvorský: *Černohorskoturecká hranice*, 118.

oponenata ili otkrivanje pripreme atentata na crnogorskog vladara. Takav razvoj događaja je u češkoj štampi, naročito od strane liberalno orijentisanih publicista, bio komentarisani vrlo negativno. Na sličan način kao što je to bio slučaj s Rusijom, i Crna Gora je mogla biti viđena klasičnom optikom, po kojoj je narod u suštini dobar ali ugnjetavan, dok su vlada, država ili vladar loši, odnosno odgovorni za probleme u zemlji. Neki češki publicisti su svoju sliku o Crnoj Gori evidentno konstruisali kao projekciju vlastitih političkih predstava, zasnovanih na sopstvenom životnom iskustvu u okviru Habsburške monarhije. Snažan uticaj imala je i analogna situacija u Rusiji (dobar, iako prosti ruski / crnogorski narod protiv apsolutističkog cara Nikolaja / knjaza Nikole, borba protiv “reakcije” i sl). Međutim, svjedočanstva putnika koji su imali priliku da se s Crnom Gorom upoznaju lično, često su pružala potpuno suprotnu sliku. Razumljivo, i među njima su postojale razlike, neki su se zadovoljili kraćom posjetom i opisom utisaka, drugi su pokušali napraviti dublju analizu. Uprkos tome možemo konstatovati da je, generalno govoreći, njihova procjena Crne Gore kao države, crnogorske vlade i vladara bila veoma pozitivna. Svoju ulogu u tome su odigrale i raširene simpatije prema ličnosti knjaza, nakon 1910. kralja Nikole, kao i vidljivi, iako ne uvijek uspješni pokušaji države da se u teškoj ekonomskoj situaciji obezbijede napredak i modernizacija.

Oni posjetioci koji su Crnu Goru posjetili ponovo, pa čak i nakon kratkog vremena, obično su s divljenjem konstatovali da je od njihove prethodne posjete došlo do mnogih promjena. “Sve je tu nekako bolje i bogatije nego što je bilo, kućice su sređenije i urednije nego ranije ...Niđe ne možete opaziti čovjeka u poderanoj odjeći, prljavog ili bosog”,²⁴⁹ tako je 1897. godine Jozef Holeček opisao razvoj zemlje od njegove prethodne posjete 1882. godine. Vratislav Černi je zaključio da je za osam godina otkako nije bio u Crnoj Gori, u Cetinju izgrađeno dva puta više kuća nego što je bilo.²⁵⁰ I u narednim godinama će češki autori zapaziti veliki razvoj građevinarstva, saobraćaja, telegrafskih i poštanskih veza, armije, školstva i turizma.

²⁴⁹ Holeček: *Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*, 175.

²⁵⁰ Černý: *V hlavním městě Černé Hory*, 25.

Sjećajući se svoje prve posjete iz 1906. godine, Viktor Dvorski je oko 1912. zabilježio: “...da je situacija bila na znatno nižem nivou nego danas. Na putevima još nijesu trubili autobusi Klement-Laurin, o željeznici se znalo tek toliko da su pod Sutormanom počeli kopati tunel. Ko je htio putovati morao je na konju ili pješke, malo će su bile kočije.”²⁵¹ Još i prije balkanskih ratova klasični put iz habzburškog Kotora za Crnu Goru postao je vrlo prometan. Turisti su do crnogorske prijestonice, uprkos teškom terenu i velikoj visinskoj razlici, “automobilima crnogorske poštanske uprave (Laurin i Klement, šoferi Česi)” mogli stići za samo tri sata.²⁵² I u jednom od prvih čeških turističkih vodiča po jadranskoj obali skreće se pažnja na to da se osim prirodnih ljepota, historijskih spomenika i očuvanog folklora mogu primijetiti i modernizacija i tehnički napredak. Glavni grad je već 1912. godine imao električno osvjetljenje i vodovod koji ga je snabdijevao vodom iz planinskih izvora, u Nikšiću se u dvije pivare pravilo pivo, u većim mjestima otvorene su banke, štedionice i hoteli. Osim što se turistima predlažu izleti na kojima se mogu susresti s orijentalnom egzotikom (Podgorica: “stari turski grad s krivudavim uličicama, haremima, džamijama ... zanimljivo cigansko naselje podignuto na stubovima u rijeci Ribnici”, Ulcinj: “lijepa predvečernja šetnja po pazaru i posjeta neke od turskih kafana ... Velika živost i prijatno šarenilo: tu se mogu vidjeti od davnina naseljeni Crnci, albanska đeca, turske žene u ružnim smeđim kaputima.”), vodič preporučuje i izlet na rt Volujica u blizini luke Bar, gdje se mogla vidjeti “Markonijeva radio-telegrafska stanica i crnogorska obalska artiljerijska baterija.”²⁵³ I Viktor Dvorski koji je prilično kritičan, ovđe nedvosmisleno hvali trud crnogorske države uložen u modernizaciju, spominjući zavođenje parobrodskih linija, razgranatu telegrafsku mrežu dostupnu i u udaljenim krajevima, poštu koja dobro radi i kočije koje voze tačno prema voznom redu. Dalji razvoj crnogorskog društva, po njegovom mišljenju, nijesu kočili država i vladajuća po-

²⁵¹ Dvorský, Čermák: *Albánské a Černohorské obrázky*, 8.

²⁵² *Moře Adriatické. Průvodce po Istrii, Dalmacii, chorvatském Přimoří, Černé Hoře, Benátkách s východním pobřežím italským a Korfu*. Praha, 1911, 134.

²⁵³ Isto, 141-149.

litička elita, već neki segmenti stanovništva i njihov kolektivni mentalitet, što je ilustrovao sljedećom pričom: “Država se zaista trudi da poboljša proizvodnju, ali ljudi to ne žele. Kad je ministarstvo unutrašnjih poslova poslalo na Bjelasicu stručnjaka, absolventa mljekarske škole iz Plznja, gospodina Broža, gorštaci su ga dočekali s prezirom i šalama tipa da li umije napraviti mlijeko od trave i vode, javno ispoljavajući nezadovoljstvo što država nepotrebno razbacuje novac, jer oni će i tako nastaviti da rade kao što su navikli.”²⁵⁴ Međutim, uprkos svim primjedbama koje je imao, Crna Gora je, po njemu, predstavljala “stabilno uređenu modernu državu”, čija vlada “u okviru svojih mogućnosti nastoji da svoj narod privredno uzdigne”, dok je seljačko stanovništvo iz susjednih oblasti koje su bile pod osmanskom vlašću ostalo “na gotovo istom stepenu, na kojem je bilo i prije četiri ili pet stotina godina”.²⁵⁵

Modernizaciju, koju su češki posjetioci hvalili, često je pratilo ništenje nekadašnje osebnosti Crne Gore i Crnogoraca. Ta popratna pojava modernizacije je izazivala kritiku i budila nostalgiju. Kao i drugi autori koji su Crnu Goru posjetili više puta, i Jan Josef Svatek je 1913. godine zabilježio značajne promjene do kojih je došlo za tih nekoliko godina od njegove prethodne posjete. Tokom njegovog prvog boravka Cetinje mu je izgledalo kao selo, dok je “danas sve to mnogo ozbiljnije, uredi su smješteni u velikoj palači, ulice su popravljene i osvijetljene električnom rasvjetom”.²⁵⁶ Međutim, Svatek dalje piše, da mu je “srce krvarilo”, jer je isto tako radikalno bila izbrisana nekadašnja autentičnost mjesta. “Najgore je to s narodnom nošnjom, a loše je prošao i nekoć osebniji izgled ulica. Danas se već svuđ može vidjeti evropska odjeća, viši službenici hodaju po gradu u svečanim redengotima, čak se i cilindri mogu vidjeti. Mlađi Crnogorci koji su bili u inostranstvu, nadmeću se u ekstravagantnostima evropske mode, pa čak se i đevojke koje su se školovale izvan svoje domovine, oblače u evropskom stilu, zaboravljajući na skladni izgled svojih baba i majki, koje su bile vjerne narodnoj nošnji, u kojoj su ostavljale snažan utisak kao da su starorimske matrone. A i vojnici

²⁵⁴ Dvorský: *Černohorskoturecká hranice*, 141.

²⁵⁵ Isto, 143, 152.

²⁵⁶ Svátek: *Černá Hora a Skadar*, 45.

već imaju vrlo neupadljive uniforme – to sve me je zaboljelo kad sam šetao Cetinjem, i to najviše žalim, jer tako se glavni grad Crne Gore lišava onog najljepšeg što je imao. Sjećam se lijepe i nezaboravne grupe starih junaka na čelu sa skoro stogodišnjim vojvodom Plamencom, kako je poslije praznične bogoslužbe koračala glavnom cetinjskom ulicom, svaki obučen u prekrasnu nošnju skladnih boja, dok je sa njih sve svjetlucalo i treperilo! Bili su to istinski junaci koji su izazivali strahopoštovanje. Kakav može biti, u poređenju s pogledom na njih, pogled na njihove nasljednike u evropskoj odjeći ne baš posljednje mode?! A kako su nam imponovali oni naši dragi prijatelji koji su nam dolazili u posjete u svojim bijelim gunjinama, zlatnim dušankama, nijesmo mogli od njih pogled odlijepiti. Sad nam odjednom isti dragi prijatelj dolazi s niskim panama šeširom, u žaketu, s visokim okovratnikom – ne, ne, to više nijesu oni, to je samo loša imitacija zapada koja bi mogla otrovati ono najbolje što, uz hrabrost svojih sinova, Crna Gora ima, ono čemu bi se cijeli svijet divio i zbog čega tu i dolazi – da to vidi!”²⁵⁷

Češki autori nijesu pronašli recept kako da se uspješno uskladi modernizacija zemlje s očuvanjem crnogorskih specifičnosti. Njihova razmišljanja o tome da bi modernizaciju trebalo sprovoditi “u narodnom duhu” nijesu donijela nikakva konkretna rješenja. Uopšteno govoreći, oni su tvrdili da bi Crnogorci trebalo da razvijaju svoje pozitivne osobine a negativne da potiskuju. Međutim, iz njihovih tekstova, osim pritiska od strane države koji bi stanovništvo trebao primorati na rad, nije bilo jasno kako bi se u stvari takav program mogao realizovati. Za razliku od toga, njihova vizija ekonomskog razvoja je imala nešto jasnije konture. U tom smislu nas ne iznenađuje, s obzirom da su češki posjetioci među prvima počeli otkrivati i upozoravati na prirodne i istorijske ljepote Crne Gore, da su preporučivali razvijanje turizma. U tome su pokazali veliku dalekovidnost, turizam je u toku 20. vijeka zaista postao jedna od najperspektivnijih grana crnogorske ekonomije. Na sličan način još uvijek je aktuelan i stav Viktora Dvorskog, koji je isticao značaj razvijanja racionalnog šumarstva, proizvodnje sira i mljekarstva.

²⁵⁷ Isto, 46.

Češki autori su uglavnom pretpostavljali da teritorijalno širenje još nije definitivno završeno poglavlje u razvoju crnogorske države, što su potvrdili balkanski ratovi. Međutim, ono što nijesu ni slutili je da će globalni politički razvoj ubrzo u potpunosti promijeniti crnogorsku i evropsku situaciju toliko da će putopisi i razmatranja o Crnoj Gori iz predratnih godina, već nakon završetka Prvog svjetskog rata, postati neaktuelno i nostalgično štivo, svjedočanstvo o završenoj epohi, iščezlom svijetu i jednoj nestaloj zemlji.

VI

Strgavanje romantične maske

Kritički pogled na crnogorsku političku scenu (1905-1914)

Početak 20. vijeka u češkoj sredini se pojavio alternativni i kritičkiji pogled na crnogorsku stvarnost koji je doveo u pitanje istinitost tradicionalističkih predstava o Crnoj Gori kao siromašnoj, ali zemlji ponositih i srećnih slovenskih junaka koji pod vođstvom mudrog patrijarhalnog vladara stalno postižu nove uspjehe. Jedan od glavnih uzroka toga negiranja, prije svega od strane liberalno orijentisane češke publicistike, bio je početak crnogorskog parlamentarnog života i njegova brza politička diverzifikacija nakon objavljivanja Ustava 1905. godine. U tom smislu su ključnu ulogu odigrale dnevne novine *Čas* i časopis *Slovanský přehled*, čija su uredništva postepeno došla do zaključka da je režim knjaza Nikole anahrono apsolutističko uređenje koje sprečava demokratski razvoj i slovensku uzajamnost u širem južnoslovenskom prostoru. Publikovanje takvih nazora dovelo je do polemika s konzervativnije orijentisanim krilom češke žurnalistike okupljenim oko dnevnih novina *Národní listy*.

Istorija polemika oko tumačenja crnogorskoga političkoga života predstavlja specifičnu i zanimljivu temu kojoj se u okviru ovoga rada ne možemo posvetiti dovoljno široko. Način nastanka, formiranja i funkcionisanja tih alternativnih pogleda prvenstveno na tadašnju crnogorsku političku stvarnost ćemo pokušati objasniti na osnovu analize ključnog časopisa *Slovanský přehled*, koji je spomenutu polemiku izazvao i u kojem je negativni pogled na situaciju u Crnoj Gori u periodu od 1905. do izbijanja Prvog svjetskog rata bio konstantno prisutan. Iako ovo neće biti iscrpan popis ni detaljna analiza polemike koja je u češkoj štampi s raznim intenzitetom vođena praktično cijelu deceniju prije izbijanja Prvog svjetskog rata – glavne karakteristike kritičkih pogleda na Crnu Goru i njihov razvoj biće rekonstruisani relativno precizno.

Časopis *Slovanský přehled* izlazio je jednom mjesečno, od 1898. do 1914. godine. Časopis je posebnu pažnju posvećivao većim narodima i gorućim problemima “slovenskog svijeta”, npr. Rusima i Po-

ljacima, kao i njihovom međusobnom odnosu. Dosta prostora se posvećivalo i slovenskim narodima koji su po mišljenju uredništva bili pod velikim pritiskom i gubili svoj narodni i kulturni identitet, npr. Lužičkim Srbima ili Slovencima. Iako je Crna Gora zajedno s Rusijom i Srbijom, a nakon 1908. godine i Bugarskom, bila jedna od slovenskih zemalja koja je imala status nezavisne i međunarodno priznate države, časopis joj nije, naročito u prvim godinama svog postojanja, posvećivao veću pažnju. Tri su glavna razloga kojima bi se ta činjenica mogla objasniti. Prije svega, *Slovanský přehled* u toj zemlji nije imao svoga vlastitog saradnika ili dopisnika koji bi redovno referisao o tamošnjoj situaciji. Drugo, politička događanja u Crnoj Gori od osnivanja časopisa 1898. godine pa do uspostavljanja ustavnog sistema 1905. godine za češke čitaoce nijesu bila prilično atraktivna. I konačno, mala i nerazvijena crnogorska kulturna scena nije mogla da konkuriše većim slovenskim kulturama.

Dakle, iako Crna Gora nije bila jedna od stalnih i glavnih tema, način njenog predstavljanja u tom časopisu od početka 20. vijeka do izbivanja Prvog svjetskog rata doživio je veliku promjenu – od vrlo pozitivne, gotovo idealne, pa do negativne slike. Analiza tih materijala objašnjava kad i kako je došlo do promjene u načinu razmišljanja jednog dijela češke elite i do demontaže klasične, cijeli niz decenija razvijane pozitivne predstave o Crnoj Gori – ili prema riječima iz samog časopisa “do strgavanja romantične maske s Crne Gore i njenog knjaza”.²⁵⁸

U periodu između 1898. i 1905. godine, dakle prije nego što će *Slovanský přehled* početi da posvećuje veću pažnju događanjima na crnogorskoj političkoj sceni, u časopisu se pojavio samo mali broj tekstova s crnogorskom tematikom. Cijeli članci posvećeni Crnoj Gori su predstavljali izuzetke, ona se uglavnom pojavljivala u referatima sa širom regionalnom (južnoslovenskom) tematikom.

Jedan dio tadašnjih refleksija odnosio se na kulturu. U tekstu *Srpska literatura 1899. godine (Srbská literatura roku 1899.)*²⁵⁹ Ljubomir Jovanović kratko spominje i crnogorski književni život. Jovanović opi-

²⁵⁸ *Slovanský přehled*, XI., 1908-1909, 450.

²⁵⁹ Ljubomir Jovanović: “Srbská literatura roku 1899.” In: *Slovanský přehled*, II., 1899-1900, 336.

suje Cetinje kao jedan od centara srpske literature iako njegova literarna produkcija nije velika. Istovremeno primjećuje da je tamošnja književnost specifična, i da se razlikuje od ostalih srpskih književnih centara (Mostar, Novi Sad, Sremski Karlovci), među kojima praktično ne postoje značajnije stilske ili tematske razlike. Nekoliko godina nakon toga beogradski saradnik časopisa Jovan Skerlić, u prvom dijelu serije tekstova koje je posvetio srpskoj književnosti, konstatuje da su uslovi za književni život u Crnoj Gori tradicionalno veoma teški. Ni početkom 20. vijeka se, po Skerliću, ta situacija nije popravila.²⁶⁰ U narednim studijama u kojima je Skerlić u rečenome časopisa analizirao srpsku književnu scenu – Crnu Goru više nikad nije spomenuo.

U tom periodu se u časopisu *Slovanský přehled* crnogorskoj problematici najviše posvećivao Vratislav Černi, koji je na nju imao sličan pogled kao Jozef Holeček, iako se za razliku od njega izražavao nešto manje egzaltirano. I on je bio poklonik tradicionalne Crne Gore, zemlje velikih junaka, herojske filozofije i načina života. Iako se biološko vrijeme legendarnih junaka iz posljednjega velikog rata u to doba već završavalo, po njegovom mišljenju, oni su stigli da uspješno predaju svoje ideale potomcima. Istina je da se današnja Crna Gora mora suočiti s velikim problemima. Međutim, u političkom i nacionalnom smislu ona je “bastion slovenstva”, dovoljno jaka da bi ih riješila, i to prije svega zahvaljujući svom idealnom vladaru knjazu Nikoli – konstatuje Černi. Kao što vidimo, knjaza je predstavljao u izrazito romantičarskom svijetlu i oštro je kritikovao “kvarenje” Crnogoraca savremenim filozofskim, socijalnim i političkim uticajima evropskog Zapada.

Vratislav Černi je u svojim člancima češkoj publici predstavljao neke od najpoznatijih Crnogoraca toga doba na način koji se graničio s apsolutnim idealiziranjem i glorifikovanjem. Njegova romantična vizija Crnogoraca je u tim opisima dosegla svoj vrhunac. Jedna od ličnosti o kojoj je pisao bio je i Marko Miljanov, koji je u češkoj javnosti na prijelomu 19. i 20. vijeka bio valjda najpoznatiji Crnogorac poslije knjaza Nikole. Černi je nakon smrti Marka Miljanova napisao opširni nekrolog, jedan od najdužih koji je u časopisu *Slovanský přehled* ikad ob-

²⁶⁰ Jovan Skerlić: “Srbské literární poměry.” In: *Slovanský přehled*, VII., 1904-1905, 63-66.

javljen.²⁶¹ U njemu piše da je preminuli vojvoda bio “najveći junak i vojskovođa”, ističe njegovo zalaganje za slovenstvo i upoređuje ga s mitskim junacima antičke Grčke. Marko Miljanov je simbolizirao cijelu jednu generaciju koja je u to vrijeme odlazila s istorijske scene. U stara vremena u Crnoj Gori se stalno čuo zveket oružja, a grubi profili crnogorskih junaka isticali su divlji izgled zemlje. Međutim, “danas je na Cetinju tiho”, konstatovao je nostalgичno Černi.²⁶² Onda na nekoliko stranica detaljno opisuje život poglavara plemena Kuča, naglašavajući njegove ratničke uspjehe, tipične osobine i zasluge (prirodnu inteligenciju, autoritet, smisao za pravdu, njegovu omiljenost i kod Albanaca i Turaka, doprinos da se njegovo pleme integriše s crnogorskom državom). Černi citira i svjedočanstva drugih o ličnosti Marka Miljanova, a prije svih ruskog etnografa Pavla Apolonoviča Rovinskog i Jozefa Holečeka. U fizičkom opisu Marka Miljanova i sredine u kojoj je živio, Černi prije svega naglašava one elemente koji su isticali vojvodinu skromnost – jednostavan namještaj u kući i činjenicu da Marko Miljanov za razliku od većine ostalih Crnogoraca nije demonstrativno nosio ni svoja odlikovanja ni vojvodski grb na kapi. Nakon toga Černi upoređuje Miljanova sa srpskim emigrantom Rankom Tajsicem kojeg opisuje kao hrabroga ali gojaznog čovjeka – pravoga srpskog seljaka. Černi je upravo s Tajsicem posljednji put posjetio Miljanova. “I kad govori o običnim stvarima, vojvoda Marko govori s junačkim žarom. Pokretan je, živahan i srdačan. Zna se i našaliti. To je istinski junak slovenski. Pored njega Ranko Tajsic izgleda kao seljački tribun. I on govori vatreno, ali ne s takvim ushitom i čarom. Kao da je napamet naučio dugi politički govor koji želi održati pred beogradskom skupštinom. Za razliku od njega, Marko Miljanov govori jednostavno, ali živo i zanosno, kao da svojim Kučima drži govor pred bitku.”²⁶³

Slična zapažanja se pojavljuju i u portretu vojvode Ilije Plamenca,²⁶⁴ koji je objavljen u časopisu *Slovanský přehled* povodom proslave pe-

²⁶¹ Vratislav Černý: “Vojvoda Marko Miljanov.” In: *Slovanský přehled*, III., 1900-1901, 362-371.

²⁶² Isto, 362.

²⁶³ Isto, 371.

²⁶⁴ Ilija Plamenac (1821-1916), vojvoda, senator, od 1879. do 1905. ministr rata, jedan od najbližih saradnika knjaza Nikole.

desetogodišnjice njegovog aktivnog rada u javnom životu. Černi u svom članku za Iliju Plamenca kaže: “iako osamdesetogodišnjak, čovjek je snažnog tijela i duha, koji pripada onoj, danas više ne tako brojnoj, legiji starih Crnogoraca koji su s oružjem u ruci Crnu Goru stvarali i koji su obdareni takvim talentom da, iako su bez višeg obrazovanja, i u današnjim okolnostima znaju voditi crnogorsku omladinu kojoj nijesu samo primjer u junaštvu, već je podstiču i na kulturni rad”.²⁶⁵ Na kraju dodaje da je vojvoda Plamenac i veliki prijatelj češkog naroda.

Osim tekstova koje je posvetio svojim savremenicima, Vratislav Černi je na stranicama ovoga časopisa pisao i o vladici Petru II Petroviću Njegošu, i to u studiji *Književno stvaralaštvo u Crnoj Gori u XIX vijeku*,²⁶⁶ kao i povodom pedesete godišnjice njegove smrti.²⁶⁷ Černi je vrlo visoko ocijenio kvalitet Njegoševih književnih djela, kao i njegov kulturni i politički rad u Crnoj Gori i u inostranstvu. I u Njegošovom slučaju ističe da se vladika bez obzira na zaostalu sredinu odlikovao svojim talentom i obrazovanjem. Opisuje ga kao mladoga čovjeka koji je živio usamljen u nepristupačnim planinama okružen “ratničkim i neobrazovanim narodom”.²⁶⁸

Po mišljenju Černog, Njegoš je svojim književnim stilom i izborom tematike usmjerio cijelu crnogorsku književnost, u čemu ga je slijedio i knjaz Nikola. I književno djelo knjaza Nikole ocjenjuje veoma pozitivno, prije svega zato što autor koristi motive iz crnogorskog života, kao i zbog njegove “prave slovenske duše”, koju bliže ne specifikuje, a koju Černi vidi u svakom djelu knjaza-pjesnika, koji je za njega predstavljao idealnu kombinaciju pjesnika, vladara i junaka: “Knjaz Nikola je slovenski vladar u onom prvobitnom, krasnom patrijarhalnom smislu”. Crnogorcima je knjaz Nikola značio mnogo, “ne samo kao pjesnik već i kao pobornik velike ideje srpske i slovenske – pravi učitelj svog naroda”.²⁶⁹ Ljudi su ga poštovali kao

²⁶⁵ Vratislav Černý, In: *Slovanský přehled*, IV., 1901-1902, 104.

²⁶⁶ V. Černý: “Literární produkce na Černé Hoře v XIX. věku.” In: *Slovanský přehled*, III., 1900-1901, 25-30.

²⁶⁷ *Slovanský přehled*, IV., 1901-1902, 105.

²⁶⁸ Isto.

²⁶⁹ *Slovanský přehled*, III., 1900-1901, 30.

“voljenog gospodara”. U njegove glavne zasluge računao je udvostručavanje državne teritorije, podizanje značaja koji je Crna Gora imala kao “središte slovenskog političkog života na Balkanu”, razvoj infrastrukture i diplomatije, konkordat s Vatikanom, “rijetku toleranciju u crkvenim pitanjima” i činjenicu, da je knjaz “razumnom i očinskom politikom pridobio i vezao za zemlju i osjećaje pokorenih muhamedanaca”. Černi je u knjazu Nikoli vidio personifikaciju Crne Gore, garanta njezina međunarodnoga položaja i budućeg razvoja. Godine 1900. o Crnoj Gori piše kao o zemlji koju respektuju svi Sloveni i koja se “pretvorila u modernu državu, a da pri tome nije ništa izgubila od svoje narodne originalnosti, i koja stoji kao bastion slovenstva, spremna da samostalno odlučuje o svojoj sudbini”.²⁷⁰

U članku *Crna Gora na pragu XX vijeka*,²⁷¹ koji je objavljen početkom 1903, Vratislav Černi ponavlja svoju optimističku viziju Crne Gore kao značajne države, koja uspješno savladava razne probleme. Otvoreno priznaje činjenicu da zemlja mora proći duboku transformaciju da bi se iz još napola patrijarhalnog društva mogla formirati zaista moderna država, ali po njegovom mišljenju se u tom procesu mora očuvati “karakter naroda i pojedinca”.²⁷² Takođe je konstatovao da će se zemlja morati suočiti sa ozbiljnim privrednim problemima, što bi moglo izazvati povećavanje uticaja stranog kapitala, a što bi opet moglo imati loš uticaj na karakter crnogorskog društva, koje je cijenio veoma visoko. Ličnost knjaza Nikole je za njega predstavljala garanciju uspješnog razvoja zemlje i ujedno čuvara crnogorskog identiteta: “to što su se tako čvrsto držali tradicionalnih čisto slovenskih principa zasluga je knjaza Nikole. Omladina obrazovana u tuđini, na zapadu, nema tako čist slovenski osjećaj, i da nije naroda kao i protivteže inteligencije obrazovane u Rusiji, Češkoj i Srbiji – zapadnjaštvo bi uskoro ovladalo ispod Lovćena.” Černi sa žaljenjem konstatuje da većinu crnogorske inteligencije predstavljaju “nesavršeni, nedovršeni ljudi”.²⁷³

²⁷⁰ Isto, 49.

²⁷¹ V. Černý: “Černá Hora na prahu XX. století.” In: *Slovanský přehled*, V., 1902-1903, 265-268.

²⁷² Po ovom članku je dakle modernizacija Crne Gore tek stvar bliske budućnosti, iako je *Slovanský přehled* već dva puta prije toga (*Slovanský přehled*, III., 1900-1901, 49 i 502) opisao Crnu Goru kao “modernu državu”.

²⁷³ *Slovanský přehled*, V., 265.

U prvim godinama izlaženja revije *Slovanský přehled* crnogorskoj problematici se povremeno posvećivao i stalni dopisnik Stjepan Radić, jedan od najznačajnijih hrvatskih političara prve polovine 20. vijeka. Radić je svoje analize i vijesti pisao na češkom i čak se potpisivao češkom varijantom svog imena, tj. kao Štěpán. U središtu njegove pažnje stajali su prije svega događaji iz Hrvatske ili takva problematika koja se na neki način odnosila i na Hrvate, mada se ponekad posvećivao i opštim temama cijeloga južnoslovenskog prostora.

Ako rekonstruišemo tadašnji Radićev pogled na Crnu Goru na osnovu članaka namijenjenih češkoj publici, doći ćemo do zaključka da je prema njoj i njenom vladaru bio dosta kritičan. Takav stav je kod Radića prije svega izazvala politika knjaza Nikole prema Hrvatima, odnosno katolicima u Dalmaciji. Spoljnu politiku knjaza Nikole kritikovao je u časopisu *Slovanský přehled* nepotpisani glosator (mogao je to biti i sâm Radić ili neko pod njegovim uticajem) prvi put polovinom 1901. godine, kad je naveo da crnogorski knjaz nema dobar odnos prema Dalmaciji i uopšte prema Hrvatima, jer svojom politikom produbljuje ponor između Hrvata i Srba. Srbe u Dalmaciji je navodno prisiljavao da sarađuju sa “šačicom dalmatinskih Italijana”.²⁷⁴ Kritike napisane u sličnom duhu možemo naći i u broju koji je uslijedio iza toga, i u kojem se pojavilo čak nekoliko Radićevih članaka, vijesti i prikaza. U članku *Neizbježnost nacionalne federacije Južnih Slovena* Radić je kritikovao preveliku crnogorsku otvorenost prema talijanskim uticajima na Balkanu i navodnu mržnju prema Austro-Ugarskoj. Upozorio je na negativne aspekte talijanskih pretenzija na Balkan i tvrdio je da Habzburška monarhija već odavno nije nekadašnja Meternihova Austrija, već “savez pretežno slovenskih država”.²⁷⁵ U pregledu vijesti iz istog broja Radić je osudio politiku knjaza Nikole u Dalmaciji i zajedničku talijansko-crnogorsku protivhrvatsku akciju koju nije bliže specifikovao. Knjaza Nikolu je kritikovao i zbog navodne neiskrenosti prema Srbiji, rekavši da su njegove javne izjave o prijateljstvu (npr. nekadašnja nastojanja da se potpiše srpsko-crnogorska vojna konvencija) samo deklarativnog karaktera. U stvarnosti je crnogorski knjaz, prema Radiću, pokušavao kontrolisati

²⁷⁴ *Slovanský přehled*, III., 1900-1901, 502.

²⁷⁵ Stjepan Radić: “Z Chorvatska (Nevyhnutelnost národnostní federace již. Slovanův).” In: *Slovanský přehled*, IV., 1901-1902, 40.

srpsku elitu i štampu izvan Srbije, što mu je navodno dosta dobro polazilo za rukom. Takođe, ironično komentariše visoke lične troškove knjaza Nikole, koji su po njegovim informacijama bili dva puta viši od zbira troškova za crnogorsko školstvo, sudstvo, zdravstvo i političke institucije.²⁷⁶

Kritika Crne Gore u kontekstu Radićevih tekstova napisanih za ovaj časopis nije ni po čemu iznimka. Autor je bio vrlo kritičan i prema brojnim drugim pojavama kod drugih slovenskih naroda uključujući i svoj sopstveni. Crnogorske probleme je uvrstio u kontekst negativnih tendencija, koje proizilaze iz slovenskog političkog mentaliteta, o čemu svjedoči njegov članak *Najveća opasnost za neruske Slovene (Největší nebezpečí pro neruské Slovany)*. U njemu polemíše s tvrdnjom da najveća opasnost Slovenima prijete spolja. Za razliku od takvog stava, Radić najveću opasnost vidi u internalizaciji spoljnih pritisaka. Dugotrajni pritisci spolja formiraju mentalitet Slovena, za koje je karakterističan otpor prema svim političkim organizacijama i sistemima, pa i u slučaju da se radi o vlastitom sistemu i administraciji nezavisnih slovenskih država. Takve tendencije vode ka konstantnoj političkoj slabosti.²⁷⁷ Kao drugi značajan problem je isticao da kad neka od slovenskih zemalja i stekne nezavisnost (kao Srbija ili Crna Gora), eventualno određenu autonomiju (Hrvatska, Galicija), uspostavlja uređenje koje u stvari predstavlja običnu kopiju prethodnog, tuđeg i represivnog političkoga sistema, a to na kraju krajeva dovodi do nastanka centralističkih tiranija.²⁷⁸

Glavni urednik časopisa Adolf Černi je s euforijom pozdravio promjenu Crne Gore u parlamentarnu monarhiju krajem 1905. godine. Tom prilikom upoređuje crnogorsku situaciju s ruskom: “Najveća i najmanja slovenska država, koje su obje do sada bile apsolutne monarhije, istovremeno se mijenjaju u konstitucionalnu državu – ali to se događa na potpuno različit način! Knjaz Nikola, koji je svojoj zemlji ustav darovao na osnovu vlastite volje, po mom mišljenju je mnogo razumniji nego ruski car, kojeg su na taj korak prinudili tek kr-

²⁷⁶ Isti, IV, 1901-1902, 53.

²⁷⁷ Stjepan Radić: “Největší nebezpečí pro neruské Slovany.” In: *Slovanský přehled*, III., 1900-1901, 137.

²⁷⁸ Isto, 139.

vavi događaji i izbijanje opšteg haosa u cijelom carstvu.” Adolf Černi je bio mišljenja da transformacija Crne Gore u modernu državu mora biti provedena postepeno, s obzirom na to da su u njenom društvenom uređenju još uvijek preživljavali brojni patrijarhalni elementi. Pozitivno je ocijenio i činjenicu što je knjaz Nikola ne samo javno iznio svoju odluku da objavi ustav i osnuje parlament, već da ju je i ostvario, za razliku od drugih vladara koji svoja obećanja ne ispunjavaju.²⁷⁹ Tako je indirektno crnogorski knjaz bio predstavljen kao iskreniji i idealniji vladar od moćnog habzburškog cara Franja Josipa I, koji se uprkos svojim obećanjima nikada nije krunisao za češkog kralja.

Reforme je u posebnom tekstu komentarisao i Vratislav Černi, svestrano aktivni poštovalac Crne Gore. I on s respektom govori o “starom knjazu Nikoli” koji se “pred kraj svoje vladavine” po sopstvenoj volji odlučio da vlast podijeli sa svojim narodom. “To je dalekosežan politički i državnički potez”.²⁸⁰ Dalje, s velikom dozom optimizma rezimira diplomatske uspjehe i političke promjene u zemlji.

O situaciji u Crnoj Gori *Slovanský přehled* je pisao s euforijom i u nekoliko narednih brojeva. S velikim zadovoljstvom je objavio vijest o oslobođenju crnogorskih studenata koji su bili optuženi zbog objavljivanja brošure *Riječ crnogorske univerzitetske omladine o prilikama u Crnoj Gori*. Navodi da su studenti nakon što je iznesena oslobađajuća presuda “ispred dvora s ovacijama pozdravili knjaza koji im se zbog toga zahvalio”.²⁸¹ Osim toga *Slovanský přehled* je pozitivno ocijenio imenovanje Radulovićeve vlade, čime je, prema časopisu, “knjaz dokazao izvrsnu državničku dalekovidost”.²⁸² Glavni urednik Adolf Černi je u svom komentaru pozdravio “preokret u Crnoj Gori”, obećavajući da će od toga trenutka časopis posvećivati više pažnje crnogorskoj problematici.²⁸³ To je obećao zanesen političkim odlukama koje je smatrao potrebni i naprednim. Obećanje je održano i praktično u svakom narednom broju časopisa pojavile su se vijesti i komentari o situaciji u toj zemlji.

²⁷⁹ *Slovanský přehled*, VIII., 1905-1906, 193.

²⁸⁰ Vratislav Černý: *Černá Hora v roce 1905*, Isto, 206.

²⁸¹ *Slovanský přehled*, IX., 1906-1907, 104.

²⁸² Isto, 188.

²⁸³ Isto, 189.

Međutim, politička situacija u Crnoj Gori se nakon tog njegovog obećanja razvijala na način koji je uredništvo smatralo nepoželjnim, a kasnije i doslovno “reakcionarskim”. U broju od 1. marta 1907. pojavila se prva kritika knjaza Nikole. Adolf Černi u njoj tvrdi da je knjaz pod negativnim uticajem “intriganata” i da će njegovo proklamovanje reformi najvjerovatnije ostati samo na riječima. Adolf Černi je izrazio uvjerenje da “u Crnoj Gori neće biti istinskog mira ... dok ne budu odstranjeni svi ostaci bivšeg režima, dok vlada Crne Gore s vladarom na čelu ne krene novim putem, iskreno i istinski a ne samo riječima kao do sada”. Na kraju je izrazio nadu, da će se “knjaz-pjesnik” osloboditi od uticaja “fatalnih savjetnika”. U suprotnom, “njegove aktivnosti koje su do sada izgledale kao ispoljavanja državničke mudrosti pokazale bi se kao puko lukavstvo”.²⁸⁴

U prvim mjesecima 1907. godine uredništvo časopisa nije još bilo potpuno kritično prema političkoj situaciji u Crnoj Gori. Sa simpatijama je izvještavalo o događanjima koja su smatrali pozitivnim. Među takva su spadali npr. vijest o osnivanju opozicione *Narodne stranke* i inicijativa knjaza Nikole za ukidanje smrtne kazne – “po našem mišljenju ta odluka ide u čast gospodaru Crne Gore i samoj Crnoj Gori, jer tim daje Evropi sjajan primjer ... Crna Gora trajno korača putem napretka, na kojem je srdačno pozdravljamo.”²⁸⁵ Nakon pada vlade Andrije Radovića i imenovanja novog kabineta Lazara Tomanovića, Adolf Černi – koji je u to vrijeme bio autor i komentator većine vijesti iz Crne Gore – ispoljavao je još uvijek nadu da je pobjeda pristalica “starog režima” samo privremena.²⁸⁶ Iako su kritikovali knjaza Nikolu, te kritike još uvijek nijesu bile tvrde. Riječ je bila o specifičnim i po mišljenju redakcije dobronamjernim savjetima crnogorskom knjazu i optuživanju ljudi iz njegove okoline (npr. spominjanih “fatalnih savjetnika”). Uz to, sve kritike su bile ublažavane i primjedbama o knjaževom doprinosu zemlji. Međutim, nakon određenog vremena uredništvo časopisa je izgubilo strpljenje.

Polovinom 1907. godine *Slovanský přehled* je počeo kritikovati crnogorski politički režim i knjaza Nikolu sve otvorenije i oštrije, i sa

²⁸⁴ Isto, 79.

²⁸⁵ *Slovanský přehled*, IX., 1906-1907, 335.

²⁸⁶ Isto, 382.

sve manjom dozom diplomatskog takta. *U Crnoj Gori je došlo vrijeme najsramotnije reakcije* – glasi naslov teksta iz broja objavljenog 7. juna 1907. Nazivanje crnogorskog režima reakcionarnim obrazlagano je podacima o kršenju zakona o štampi, Vladinom preuzimanju kontrole nad opozicionim listom *Slobodna riječ*, uništavanjem štamparije lista *Narodna misao*, velikim personalnim promjenama u državnom aparatu i proganjanju opozicije, ukratko o “nečuvenom reakcionarizmu i represijama”.²⁸⁷ Po Adolfu Černom, sad je bilo evidentno da knjaz Nikola nije proglasio ustav na osnovu svog vlastitog uvjerenja, već samo formalno, da bi sačuvao svoj dobar renome u Evropi. Pred Evropom je samo “glumio konstitucionalnog vladara” i računao je s tim da neće biti prinuđen da pravi bilo kakve veće promjene u svojoj unutrašnjoj politici. U početku nije kršio parlamentarnu slobodu ni aktivnosti opozicije, ali je kasnije podlegao pritisku svoje “kamarile”, prije svega Lazara Mijuškovića i knjaza Mirka. Za razliku od najmlađeg od Nikolinih potomaka, Černi prijestolonasljednika Danila opisuje kao čovjeka “inteligentnog i naprednog” i tvrdi da njegovu vilu u Baru sada čuva vojska. Na kraju, kao i obično, završava izražavanjem nade da “će pobijediti ona strana koja se bori za pravedno oslobođenje crnogorskog naroda – i da će im se na kraju priključiti i knjaz-pjesnik, ali ovaj put iskreno i zauvijek. Ne bismo željeli da ga istorija zapamti u današnjem svijetlu.”²⁸⁸

Međutim, crnogorski politički život nije se razvijao onako kako se nadalo uredništvo časopisa, kao što svjedoči refleksija na jedan aktuelni događaj: “Nad Crnom Gorom crni mrak. Reakcionarizam u punom toku.”²⁸⁹ *Slovanský přehled* upoređuje situaciju u Crnoj Gori sa situacijom u Rusiji. U slučaju Rusije kritikovanje reakcionara i autokratskog načina vladanja trajalo je već nekoliko godina. Knjaz Nikola navodno “potpuno oponaša Nikolaja II i njegovu vladu”. Crnogorska vlada po ruskom uzoru proganja poslanike Narodne stranke: “poštene ljudi sada iz Crne Gore bježe u Tursku!”. *Slovanský přehled* je u svojoj interpretaciji situacije u Crnoj Gori prihvatio objašnjenje pomoću plemenskih i teritorijalnih razlika. Po toj interpre-

²⁸⁷ Isto, 428.

²⁸⁸ Isto, 429.

²⁸⁹ Isto, 477.

taciji, postoje dobre/napredne i loše/reakcionarne oblasti i plemena. Među “naprednima” *Slovanský přehled* je računao “Nikšić, Drob-njake, Pivu, Grahovo, Pipere, Kuče i dr.” Vladu Lazara Tomanovića časopis je klasifikovao kao tiraniju.²⁹⁰ U članku u kojem opisuje ukupan položaj Slovena u savremenom svijetu, Adolf Černi je imenovanje po njegovom mišljenju veoma reakcionarne Tomanovićove vlade uvrstio među negativna pitanja i goruće probleme slovenskog svijeta, među koje su spadali npr. spor među Rusinima (Ukrajincima) i Poljacima u Galiciji, problem srpsko-hrvatske koalicije u Hrvatskoj, napeti rusko-poljski odnosi i žalosna politička situacija u Rusiji.²⁹¹

Opširno pismo od 5. novembra 1907, koje je *Slovanský přehled* publikovao pod nazivom *Pravo stanje stvari u Crnoj Gori*, s potpisom “Crnogorac”²⁹², privuklo je veliku pažnju češke i strane štampe. Nekoliko novina i časopisa ga je čak i preuzelo i objavilo. Način na koji je u pismu tumačena crnogorska politička stvarnost izazvao je oštre polemike. Autor pisma je vjerovatno bio Crnogorac koji je imao vezu sa češkom sredinom ili Čeh koji je dugo živio u Crnoj Gori. Situaciju u zemlji je ilustrirao pomoću brojnih u inostranstvu praktično nepoznatih detalja. “Crnogorac” je prvo rezimirao glavne političke događaje koji su uslijedili nakon proglašavanja ustava. Iako je autor pisma stajao na strani opozicije režimu knjaza Nikole, priznao je da su Narodna stranka i njen predsjednik Šako Petrović²⁹³ napravili brojne greške koje su dovele do pada njihove vlade. Knjaz Nikola je vremenom u predstavnicima opozicije sve više vidio svoje lične neprijatelje i nije vjerovao da su njegovi podanici zreli za punu političku slobodu. Na kraju je knjaz podlegao “zlim demonima koji su ga podgovarali a koji su otjelovljeni u plemenu pješivačkom, u Mijuškovićima, s Lazarom Mijuškovićem na čelu.”²⁹⁴ Vlada je prvo uvela kontrolu nad podgoričkim listom *Slobodna riječ* i to uz pomoć Čeha koji je već duže vrijeme živio u Podgorici i čiji glas je u izboru savjeta

²⁹⁰ *Slovanský přehled*, X., 1907-1908, 44-45.

²⁹¹ Adolf Černý: *Nejnovější úvahy o slovanské otázce*, isto, 114.

²⁹² Černohorec: *Z Černé Hory (Pravý stav věci na Černé Hoře)*, isto, 117-123.

²⁹³ Šako Petrović (1854-1914), vojvoda, vojskovođa i političar, prvi predsjednik crnogorskog parlamenta.

²⁹⁴ Isto, 118.

redakcije bio odlučujući. Onda je uslijedila represija protiv lista *Narodna misao*, koji je izlazio u Nikšiću. “Crnogorac” je detaljno i ironično opisao kako je masa od pet stotina pijanih vojnika, kojima su vojni komandanti Janko i Đuro Vukotić²⁹⁵ prije početka akcije davali da piju alkohol da bi se ohrabрили, pokrala i uništila štampariju lista, jer je to bila “volja gospodarova”. “Crnogorac” navodi da je nakon toga bilo vrlo teško obuzdati stotine pijanih vojnika da ne pokradu i ostale objekte u mjestu, na primjer zgradu Osiguravajućeg društva. Knjaz Nikola se navodno bojavao da bi Nikšićani mogli prijestolonasljednika Danila proglasiti za knjaza te ga je internirao u njegov dvor u Baru. Poslije toga je knjaz bez prethodne najave posjetio Nikšić, ali se obratio samo svojim najvjernijim plemenima, “Pješivcima i Čevljanima, koji su stajali na moralno niskom nivou”,²⁹⁶ konstatuje “Crnogorac”. U skladu sa stajalištem časopisa označio je vladu Lazara Tomanovića reakcionarnom, a njene aktivnosti za “sramotu, kakvu valjda nije moguće viđeti ni u Turskoj”. Kao jednu od najvažnijih posljedica takve situacije navodi porast emigracije: “Ako se u Crnoj Gori i dalje bude tako vladalo ... može se dogoditi da u njoj ostanu sami knjaz, njegovi ministri i podli savjetnici”.²⁹⁷ Na kraju svojega pisma opisuje predizbornu agitaciju u Nikšiću. Piše da su pod zaštitom samog knjaza “bande pijanih seljaka s glavešinama na čelu slate u mjesta da provociraju, a u slučaju potrebe i pucaju. Sa sličnim zadatkom u gradove su ušli i vojnici ... za jednu noć su uništili dvije kafane ..., pa i usred bijela dana su radili slične pa čak i još sramotnije stvari, na primjer javno su silovali djevojke”. Na kraju autor pisma

²⁹⁵ Janko Vukotić (1866-1927), vojvoda, serdar, ministar rata, crnogorski premijer 1913-1915, poznati komandant iz oba balkanska rata i za Prvog svjetskog (bitka kod Mojkovca), poslije general jugoslovenske armije.

²⁹⁶ Isto, 120.

²⁹⁷ Isto, 121. Ekonomska emigracija je predstavljala jedan od najvećih problema Crne Gore, slično slučaju ostalih “privredno pasivnih” oblasti dinarskog pojasa. Najbolju monografiju o toj temi predstavlja rad Đorđija-Đoka D. Pejovića: *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Podgorica 2003. (prvo izd. Titograd, 1962). Sličnu problematiku s pogledom na muslimansko stanovništvo obradio je Safet Bandžović: *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX stoljeća*, Sarajevo 1998; Isti: *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006.

tvrdi da za aktivnosti Tomanovićeve vlade i njene posljedice nosi ličnu odgovornost sâm knjaz Nikola.²⁹⁸

Ovo pismo, zajedno sa ostalim vijestima i komentarima o situaciji u Crnoj Gori koji su u to vrijeme redovno izlazili u časopisu *Slovanský přehled*, izazvalo je oštru polemiku s uticajnim dnevnim novinama *Národní listy*. *Slovanský přehled* je tako indirektno stupio u konflikt s najznačajnijim kreatorom i zaštitnikom idealizirane predstave Crne Gore, Jozefom Holečekem, koji je u to doba u novinama *Národní listy* vodio spoljnopolitičku rubriku o slovenskim zemljama. *Slovanský přehled* je kritikovao *Národní listy* zbog njegovog pozitivnog odnosa prema vladi Lazara Tomanovića, koju je Adolf Černi nakon objavljivanja “Crnogorčevog” pisma osudio kao “najcrnje reakcionare”. Pozitivni odnos koji su zauzeli prema Tomanovićevoj vladi je *Národní Listy*, kako je tvrdio A. Černi u komentaru kojim je propratio pismo, postavio na stranu “reakcionara protiv napretka, na stranu bespravnosti protiv prava i pravednosti, na stranu grube sile i brutalnog nasilja protiv silovane istine, na stranu apsolutizma, birokratizma i klerikalizma protiv prava na slobodu čovjeka i duha, protiv prava demokratije ... to je list, za čiju ‘slovensku politiku’ se pred slovenstvom zaista stidimo...”.²⁹⁹ Polemike su nastavljene i nakon izbijanja tzv. Bombaške afere, kad je *Národní Listy* optužio *Slovanský přehled* da podržava one koji su pokušali ubiti knjaza i namjerno ignoriše informacije iz službenog lista *Glas Crnogorca*.³⁰⁰ Slične polemike oko informacija o događajima u Crnoj Gori vodile su se još nekoliko puta i svjedoče nam da su tamošnji događaji i njihova tumačenja uticali na političke debate i političko profilisanje češkog društva i njegove intelektualne elite. Ali isto tako, nekad je to očito bio samo povod za medijalna čarkanja, koja su imala drugu, unutrašnjo-političku motivaciju.³⁰¹

²⁹⁸ Isto, 123.

²⁹⁹ Isto, 123.

³⁰⁰ Bombaška afera, zavjera s ciljem ubijanja knjaza Nikole, otkrivena u oktobru 1907.

Iza nje su stajali protivnici knjaza Nikole iz redova crnogorske emigracije u Srbiji.

³⁰¹ Adolf Černi je osim u časopisu *Slovanský přehled* redovno objavljivao članke o političkoj situaciji u Crnoj Gori takođe u dnevnim novinama *Čas*, koje su u pravilu imale drugačija stajališta od konzervativno-nacionalnih novina *Národní listy*.

Bombašku aferu i njene posljedice opširno je komentarisao Adolf Černi, nakon završetka sudskog procesa u jesen 1908. godine. Černi uopšte nije vjerovao u realnu zasnovanost cijele afere i tvrdio je da se radi o “političkom procesu” i “političkoj osveti pobjedničke nad poraženom strankom”. Korijeni afere su navodno bez obzira na sudski proces ostali neobjašnjeni. U Crnoj Gori je počeo izlaziti novi list, *Cetinjski vjesnik*,³⁰² koji po mišljenju Černog funkcionise kao reakcionarni organ koji je trebao opravdati rezultate sudskog procesa, razvijati negativan odnos prema Srbiji i njegovati “vizantijski” kult knjaza Nikole. Reakcionari su se nakon završetka sudskog procesa osjećali jačima, što po Černom dokazuje i telegram koji je premijer Tomanović poslao praškoj Slovenskoj konferenciji. U telegramu crnogorski premijer govori o “paklenom planu”, čiji je cilj bio “uništavanje žarišta balkanske slobode” i pozvao je učesnike da posjete Crnu Goru i na licu mjesta se uvjere kakva je situacija. Černi je Tomanovićev telegram označio “sentimentalnim” i izjavio da učesnici Slovenske konferencije na njega uopšte ne bi trebalo da odgovore. Adolf Černi je na stranicama svoga časopisao reagovao na telegram: “Neka gospodin Tomanović i njegova stranka znaju da cijeli napredni slovenski svijet stoji na strani one Crne Gore koja je htjela istinsku slobodu, ali koju su reakcionari uništili i pozatvarali. Neka takođe zna i knjaz-pjesnik da su simpatije koje je imao kod cijelog slovenskog svijeta zbog njegovog ponašanja od pada vlade Radovića kod svih naprednih Slovena dovedene u pitanje. Sadašnja vlada u Crnoj Gori sa svim onim što je uradila za posljednjih godina i po dana predstavlja crnu mrlju na slovenskoj stvari.”³⁰³ Nakon nekoliko mjeseci Tomanovićeve vlade i Bombaške afere, crnogorskog knjaza u časopisu već otvoreno predstavljaju kao autokratu i patrona reakcije. S obzirom na mnoge decenije njegove vladavine koja je uprkos tome bila predstavljana u pozitivnom svijetlu, Adolf Černi je crnogorskom vladaru ostavio mogućnost da se oslobodi od svoje nove,

³⁰² List *Cetinjski vjesnik*, čiji prvi broj je izašao 28. juna 1908, izdavala je crnogorska vlada u cilju reagovanja na napade beogradske štampe, koja je dovodila u pitanje vjerodostojnost knjaza i njegove politike. Od 1913. do 1915. izlazio je pod nazivom *Vjesnik*.

³⁰³ *Slovanský přehled*, XI., 1908-1909, 46-47.

veoma negativne slike i da se vrati svom nekadašnjem, dugo njegovanom imidžu. Černi ga je pozvao da “Crnoj Gori opet vrati slobodu i očisti je od svega onoga čime je dozvolio da je zaprljaju – pa će tako opet steći simpatije Slovenstva”.³⁰⁴

Nakon aneksije Bosne i Hercegovine i u toku međunarodne (tzv. Aneksione) krize, koja je uslijedila, tj. od oktobra 1908. do proljeća 1909. godine, *Slovanský přehled* se crnogorskoj tematici posvećivao mnogo manje nego u prethodnom razdoblju. Osim nekoliko napomena o Crnoj Gori u širem kontekstu međunarodne krize, u časopisu je objavljena samo kratka vijest o izborima i sastavu novog parlamenta: “izuzev pet-šest obrazovanijih ljudi u skupštinu su izabrani sve sami popovi i zaostali seljaci ... to je usitinu jedini takav parlament na svijetu: parlament bez opozicije.”³⁰⁵

Zagrebački proces sa Adamom Pribičevićem i drugim srpskim i hrvatskim aktivistima, optuženim za izdaju,³⁰⁶ crnogorsko učešće u aferi i uloga Tomaša G. Masarika, koji je proces demaskirao i dokazao da je iskonstruisan, izazvali su opet veći interes časopisa za situaciju u Crnoj Gori. Po Masariku, crnogorski knjaz i vlada su saradivali s vlastima u Beču i ponudili su Austro-Ugarskoj neke materijale koji su poslužili kao ključni dokazi protiv optuženih. Tako je crnogorski režim opet iznevjerio ideju slovenske sloge, jer je saradivao sa neslovenskim elementima protiv drugih Slovena. A da stvar bude gora, u ovom slučaju se radilo o austro-ugarskoj konzervativnoj eliti koju su češki liberali videli kao “ugnjetača” kako Južnih Slovena tako i Čeha. Radilo se o izmanipulisanom procesu u kojem je država na nedemokratski način pokušala kazniti pokret i brojne pojedince koji su se zalagali za političku demokratizaciju i podizanje nivoa zaštite nacionalnih prava. U toj aferi zvanična Crna Gora je stajala na strani “reakcionara” protiv “naprednih snaga”, što je s obzirom na političke orijentacije uredništva časopisa moralo izazvati negativne reakcije. Negativna slika Crne Gore, koju je taj almanah predstavljao od 1907. godine, tako se 1909. još više pokvarila. Zagrebački proces i Masarikove izjave predstavljale su katalizator toga još negativnijeg pogleda.

³⁰⁴ Isto.

³⁰⁵ *Slovanský přehled*, XI., 1908-1909, 188-189.

³⁰⁶ Sudski proces je trajao od 3. marta do 5. oktobra 1909, i završio je osuđivanjem trideset i trojice optuženih.

Prije detaljne analize Zagrebačkog procesa glavni urednik Černi je štampao komentar u kojem je rezimirao dosadašnji odnos koji je časopis zauzimao prema crnogorskoj problematici. Taj je, kako mu se činilo, u svijetlu informacija o crnogorskoj ulozi u iskonstruisanom procesu – bio potpuno ispravan. Potvrdilo se ono “što smo posljednjih godina o žalosnom stanju u toj slovenskoj zemlji pisali – stanje u njoj je zaista onakvo kakvim smo ga i predstavljali. *Slovanský přehled* je bio prvi češki list koji se usudio da strgne romantičnu masku s Crne Gore i njenog knjaza – i da pokaže njihovo pravo lice”. Nakon likvidacije “mladog naprednog pokreta”, čiji početak su s radošću pozdravili, časopis je po mišljenju Černog počeo otvoreno opisivati događaje u Crnoj Gori, a takođe i imenovati krivce takvog stanja – knjaza i Tomanovićeovu “reakcionarnu” vladu. Zbog toga je *Národní listy* – koji se “bez dvoumljenja stavio na stranu knjaza a protiv slobodnog razvoja zemlje, koji je knjaževa vlada sramotno gušila”³⁰⁷ – napadao Adolfa Černog. S ulogom koju je imala crnogorska vlada sad je bila upoznata cijela Evropa, zahvaljujući profesoru Masariku koji je kao poslanik u austrijskom parlamentu 18. maja 1909. u govoru posvećenom Zagrebačkom procesu rekao da je knjaz Nikola znao za tzv. Revolucionarni statut, ključni dokument, koji je u procesu upotrijebljen protiv optuženih, kao i da je taj dokument dao na raspolaganje Austriji.³⁰⁸ Tu činjenicu nije mogao demantovati ni oficijelni list crnogorske vlade *Glas Crnogorca*. Iza toga (falsifikovanog) statuta stajao je agent Đorđe Nastić, koji je između ostaloga bio i na platnom spisku crnogorske vlade. Masarik je 15. juna 1909. za novine *Neue Wiener Tagblatt* ponovio tvrdnju, koju je preuzeo i *Slovanský přehled*, da knjaz Nikola nosi dio odgovornosti za Zagrebački proces. Dalje je rekao: “Svaki razumni Južni Sloven trebao bi da se zapita zašto je knjaz platio objelodanjivanje statuta kad je cetinjski proces već bio završen? To objelodanjivanje nije ništa bolje od poricanog privatnog prijavljivanja Austriji. Naprotiv, upravo ono pruža stravičan pogled u ponore crnogorske politike.”³⁰⁹

³⁰⁷ *Slovanský přehled*, XI., 1908-1909, 450.

³⁰⁸ Tzv. Revolucionarni statut, čiji autor je bio srpski oficir Milan Pribićević, pozivao je na borbu za oslobođenje svih Južnih Slovena kako od Osmanskog tako i od Habzburškog carstva.

³⁰⁹ Isto, 451.

U broju koji je uslijedio iza toga objavljena je opširna analiza procesa. Autor analize, V. Švihovski, konstatovao je da je profesor Masarik u austrijskom parlamentu “na briljantan način raskrinkao proces koji je država nastojala falsifikovati”. Agent Nastić je prema tom članku bio angažovan od strane austro-ugarske države da bi produbljivao nesuglasice između Srbije i Crne Gore. Nastić je u Beogradu djelovao u društvu crnogorskih emigranata “od kojih su mnogi mrzjeli despotskog crnogorskog vladara knjaza Nikolu i samo čekali na povoljnu priliku da se osvete za proganjanje liberala”. Nastić je ubjeđivao crnogorske emigrante da pripreme atentat i dao im je na raspolaganje eksploziv, “ali je onda svojim svjedočenjem omogućio crnogorskim reakcionarima da osude niz najboljih Crnogoraca na duge godine teškog zatvora”. Kasnije je crnogorski premijer priznao cetinjskom dopisniku novina *Národní listy*,³¹⁰ da je Nastić za svoje obavještajne službe od crnogorske vlade dobijao platu.³¹¹ Nastić je optužio nekoliko značajnih ličnosti iz srpskoga političkog života (tadašnjega prijestolonasljednika Đorđa, pa čak i samoga kralja Petra I) da su podržavali nastojanja da se ubije crnogorski knjaz, što je dovelo do prekidanja odnosa između te dvije dinastije. Nakon toga je Nastić prodao knjazu Nikoli Statut jugoslovenske revolucionarne organizacije, a Nikola ga je, kako je objasnio Masarik, predao bečkoj vladi. Nastić je svoj postupak opravdavao time što “nije htio dozvoliti da najbolji Jugosloven – junački knjaz crnogorski bude ubijen.”³¹²

U istom broju Adolf Černi je ponovo komentarisao optužbe koje su protiv njihovog časopisa iznosile novine *Národní listy*. Dok su dnevne novine *Čas* (koje su bile bliske Masariku, a za koje je o crnogorskoj problematici pisao i sâm A. Černi) analize crnogorske političke situacije objavljivane u časopisu *Slovenský přehled* označile kao izvanredne, *Národní listy* ih je oštro kritikovao, tvrdeći da su pisane tako “kao da ih čitaju samo idioti”. Klerikalni katolički list *Čech* je podržao stajalište koje su zastupali *Národní listy*, ali je očito da je o cijeloj polemici

³¹⁰ Kao dopisnik *Národních listů* iz Crne Gore u to doba je radio kapelnik dvorskog orkestra František Vimer.

³¹¹ V. Švihovský: “Historie záhřebského procesu (proces proti Adamu Pribičevićovi a jeho 52 soudruhům, obviněných z vlastizrady).” In: *Slovanský přehled*, XII., 1909-1910, 19.

³¹² Isto, 20.

bio slabo informisan. Umjesto glavnog urednika Adolfa Černog, za pisanje laži o Crnoj Gori su optužili njegovog prezimenjaka Vratislava Černog koji u tom časopisu već godinama ništa nije publikovao, a osim toga njegov stav ka crnogorskoj stvarnosti je bio puno bliži holečkovačkom pogledu iz novina *Národní listy*.³¹³

Nakon raskrinkavanja događaja u vezi sa Zagrebačkim procesom *Slovanský přehled* će se crnogorskoj problematici ponovo posvetiti tek povodom proglašavanja Crne Gore za kraljevinu 28. avgusta 1910. godine. Uredništvo to nije videlo kao pozitivan korak, već naprotiv: “oni koji veličaju Nikolu u tome vide pobjedu knjaževne nacionalne politike i korist za Crnu Goru. To nije istina. To je samo vrhunac monarhističke politike knjaza Nikole, to je samo zadovoljavanje njegovog nekontrolisanog častoljublja, to je samo njegovo vlastito ‘veličanje’ koje će Crna Gora skupo platiti. Crnogorski narod od toga neće imati ništa osim novih izdataka za bespotreban sjaj kraljevskog dvora.” Iako je Crna Gora formalno postala kraljevina, *Slovanský přehled* nije u tome vidio nikakav stvarni uticaj na socijalnu i političku situaciju u zemlji, koje opisuje najcrnjim bojama: “osiromašena zemlja, čije stanovništvo bježi u Ameriku, čiji su obrazovani i napredni sinovi koji cijene slobodu, ili u izgnanstvu ili trunu u zatvoru – neće biti nimalo srećnija. Sve ostaje kao što je i bilo: bijeda u narodu, a gore halapljivost, grabežljivost i nadmenost, apsolutizam, postavljen na grbaču ustavotvornosti, vlada kamarila i potkupljivih nazadnjačkih kreatura.” Međutim, u pozitivnom svijetlu je bio predstavljen premijer Andrija Radović, “jedan od najboljih, najplemenitijih i najnaprednijih Crnogoraca”, koji se u to vrijeme još uvijek nalazio u zatvoru.³¹⁴

Simpatije časopisa *Slovanský přehled* bile su na strani klubaša,³¹⁵ poput Andrije Radovića. Negativano nijesu bili ocjenjivani samo formalni politički protivnici klubaša – kralj Nikola i drugi predstavnici konzervativnog političkog establišmenta, već i široke narodne mase, za koje ideje klubaša nijesu bile privlačne. *Slovanský přehled* je kra-

³¹³ Isto, 45.

³¹⁴ *Slovanský přehled*, XIII., 1910-1911, 48-49.

³¹⁵ Klubaši – predstavnici opozicione Narodne stranke iz 1907, koja je faktički postojala samo pola godine, prije nego što je knjaz uspio razbiti i eliminisati.

jem 1911. godine konstatovao da je režim uspješno likvidirao opoziciju, na crnogorsko-albanskoj granici se ugasio Malisorski ustanak i u Crnoj Gori sada vlada mir, tako da se “mogu slaviti plemenske svečanosti u kojim kralj Nikola lično učestvuje, i na kojim ga veliča prosti, uvijek ponizni i odani crnogorski narod.”³¹⁶

Nakon što je Crna Gora proglašena za kraljevinu u časopisu se pojavljuju pretežno kratki članci koji po pravilu ne donose nikakve nove informacije i koji su u skladu s već formiranim negativnim pogledom na stanje u crnogorskom političkom životu. I u to doba se povremeno pojavljuju neke kratke vijesti pozitivnog karaktera, prije svega o razvoju infrastrukture (osnivanje luke Novi Bar) ili školstva. Uredništvo je uz njih ponekad pridavalo kratke komentare tipa: “kakva šteta što je kralj Nikola dozvolio da izgubi svoje dobro ime, stečeno raznorodnim aktivnostima.”³¹⁷

Vrhunac negativne percepcije Crne Gore u časopisu *Slovanský přehled* pred Prvi svjetski rat nije predstavljala reakcija na neki “veliki” politički događaj, kao što su bili npr. Bombaška afera ili Zagrebački proces. Crno-bijelo viđenje situacije i oštra retorika gotovo u stilu bulevarske štampe, najsnažnije su se ispoljile u reakciji na ubistvo 22-godišnjeg Pavla Vukčevića, do kojeg je došlo 8. marta 1912. u Baru. *Slovanský přehled* je o događaju informisao u pismu nazvanom *Političko ubistvo u Crnoj Gori*.³¹⁸

Autor pisma koji se potpisao inicijalima K.B.H. je konstatovao da u pozadini ubistva stoji politička motivacija, jer je navodno ubica bio agent cetinjske policije. Ubistvo je prema K.B.H. šokiralo svojim cinizmom i brutalnošću, iako se, po njemu, u to vrijeme u zemlji dogodilo još nekoliko političkih ubistava. To ubistvo je za češku publiku bilo zanimljivo i zbog toga što je pružalo veću mogućnost identifikacije sa žrtvom. Naime, ubijeni Pavle Vukčević tri godine je u Pragu o trošku praškog gradskog vijeća išao u trgovačku školu đe je stekao brojne prijatelje. Vukčević se u svoju domovinu vratio “očišćen od neplodnog romantizma i avanturističke nadmenosti odnjegovane na

³¹⁶ *Slovanský přehled*, XIV., 1911-1912, 139.

³¹⁷ *Slovanský přehled*, XIII., 1910-1911, 274.

³¹⁸ K.B.H.: “Politická vražda na Černé Hoře.” In: *Slovanský přehled*, XIV., 1911-1912, 369-371.

legendama o junačkoj prošlosti. Mladi napredni čovjek se vratio u Crnu Goru s jasnim ciljem da svoj život posveti plodnom radu. U svojoj duši punoj poleta jasno je vidio stvarne probleme svoga malog naroda. Obrazovan, plemenit i kulturni čovjek – a tamo ga u ime kralja ubiše. Njega, ‘strašnog klubaša’ ubio je slijepi strah od ljudi su-trašnjice.” U ovom opisu se pojavljuju neke vrijednosti i ideali koje je cijenio patriotski, liberalni i kritički dio češkog društva, čija pozicija je bila bliska poziciji uredništva časopisa. Radilo se prije svega o otklonu od političkog “romantizma” i historicizma, te njihovom zamjenjivanju “realizmom” i idejom poštenog i racionalnog rada. Najpoznatiji predstavnik takvih ideja bio je Tomaš G. Masarik. Osim toga, Vukčević je po mišljenju autora, skrivenog iza pseudonima K.B.H., razmišljao o problemima svojega malog naroda, čime se približio češkom diskursu u kojem je premišljanje o problemima malog naroda, naravno, češkog, bilo vrlo rašireno. Tako je Vukčevićev opis dopunjen nizom univerzalnih vrijednosti kao što su obrazovanje, plemenitost i kultura, koje se u modernim društvima takoreći automatski shvataju kao pozitivne – Crnogorac (Vukčević) je opisan kao idealni produkt češkog liberalnog građanskog društva. Dakle, ubistvo tako bliskog i simpatičnog čovjeka, “čovjeka budućnosti”, moralo je izazvati ogorčenje, tim prije što je izvršeno hladnokrvno i usred bijela dana na ulici. Ubica je nakon izvršenog zločina tobože uzviknuo: “Jedan klubaš i izdajica gospodara manje. Živio gospodar!” Dakle, nakon ogavnog čina se iz “zakulisa” pojavljuje mračni lik crnogorskog vladara.³¹⁹

Uz opis samog ubistva autor članka je posvetio pažnju porodicama obojice aktera. Porodica žrtve je opisana u najljepšem svijetlu. Nasuprot tome, porodica ubice je u svakom pogledu dostojna prezira. Pripadnici porodice Vukčevića su predstavljeni isključivo kao žrtve režima. Brat ubijenog je pobjegao u Beograd zbog učestvovanja u Bombaškoj aferi, jedan rođak je zatvoren u podgoričkim kazamatima, drugi je umro u rukama vlasti, ostali članovi porodice su bili pretežno proćerani iz zemlje i oduzeta su im građanska prava. Porodica ubice, Stevana Jovičevića je za razliku od porodice Vukčevića u potpunosti povezana s režimom. Ubica je sin starog knjaževog per-

³¹⁹ Isto, 369-370.

janika koji je “kao poslušni sluga, za svog gospodara obavljao i krvave poslove”. Dakle, otac ubice je i sam bio plaćeni ubica. Jedan drugi član te “zločinačke porodice izdao je vojvodu Lazara Sočicu³²⁰ ... drugi je uhoda, treći član krvoločnog suda u Kolašinu.³²¹ ... U odmjenu za svoje krvave usluge ti pokvareni ljudi su uvijek dobijali najbolja mjesta u dvoru i vladi. Takva čudovišta vaspitava današnji režim na Cetinju – to je tako demoralizirajuće.”

Slično kao i u nekim prethodnim slučajevima, i to ubistvo je izazvalo oštru polemiku između časopisa *Slovanský přehled* i dnevnih novina *Národní listy*. *Národní listy* su prvo tvrdili da se ubistvo uopšte nije ni dogodilo. Poslije je uredništvo priznalo da se to zaista desilo, ali je odbacivalo bilo kakvu političku pozadinu toga čina tvrdeći da je riječ o čisto privatnim razlozima. Na to je uredništvo časopisa *Slovanský přehled* reagovalo izjavom da je klasifikovanje politički motivisanih ubistava kao ubistava iz ličnih razloga “stara smicalica plaćenih ubica iz kruga kralja Nikole”. Autor toga komentara polemike (najvjerojatnije je to bio Adolf Černi) je nakon toga iznio najmračniju sliku Crne Gore koja je u ovom časopisu do tada bila objavljena: “Zemlja, kojom ovladava čopor parazita željnih krvi i pustolovina, zemlja čiji najbolji sinovi su pogubljeni, pate u studenim tamnicama ili su u prinudnom ili dobrovoljnom izgnanstvu, zemlja u kojoj su sav politički život i bilo kakvo ispoljavanje slobode umrtvljeni stravično razgranatom špijunažom, zemlja u kojoj se nekažnjeno i usred bijela dana u ime kralja ubijaju najveće uzdanice i najbolji mladi ljudi, zemlja čija inteligencija bježi u inostranstvo i očajava nad beznadežnom budućnošću, dok u međuvremenu despotske nakaze kraljeve osiromašuju i demorališu narod – to je današnja Crna Gora! Onaj ko to ne vidi ili ne želi da vidi i svojim vijestima dovodi javnost u zabludu, ili nastoji da pravo stanje stvari prikrije i utaji, jeste saučesnik i snosi dio odgovornosti za bijedu i zlo u kojima živi

³²⁰ Lazar Sočica (1838-1910), vojvoda, brigadir, glavnik plemena Pivljana.

³²¹ Policija je 1909. godine u Andrijevići otkrila tajnu političku organizaciju koja je planirala državni udar. Njihov glavni cilj je bio da se svrgne knjaz. Vojni sud u Kolašinu je jedanaest optuženih osudio na smrtnu kaznu, petorica su bili pogubljeni, ostali su bili van crnogorske teritorije. Po mjestu u kojem je održano suđenje, događaj je postao poznat kao Kolašinska afera.

ta slovenska zemljica, i neprijatelj je njezina naroda kojemu je potrebno oslobođenje, a ne lažna legendarna prošlost.”³²²

Slika Crne Gore kao siromašne, male ali junačke zemlje, u kojoj manje-više harmonično živi njeno stanovništvo koje ispoljava brojne idealne osobine duha i naravi, koja se pojavljivala u prvim godinama postojanja časopisa *Slovanský přehled*, postepeno je nestajala. Međutim, još više od pogleda na Crnu Goru se u toku tih nekoliko godina na stranicama ovoga časopisa promijenio pogled na njenog kralja. Od slike mudrog vladara-pjesnika, zaštitnika narodnog karaktera i garanta svestranog razvoja crnogorske države – nije ostalo doslovno ništa.

Isto kao nekoliko godina ranije Aneksiona kriza, tako su i balkanski ratovi iz 1912. i 1913. sa stranica ovoga časopisa potisnuli pitanja crnogorske unutrašnje politike u pozadinu. Crna Gora se naravno pojavljivala u tekstovima u vezi s ratnim događanjima, ali bez nekih značajnijih komentara.³²³ Tek nakon završetka rata se pojavilo nekoliko kraćih članaka koji su ponovo komentarisali događanja unutar crnogorske političke scene. *Slovanský přehled* je konstatovao da kralj Nikola svojom poratnom politikom i javnim izjavama “potvrđuje istovjetnost svojih interesa sa interesima srpskim”,³²⁴ da je krvavi rat iscrpio Crnu Goru u “kojoj vlada zatišje pred oluju”³²⁵ i da je “apsolutistički vladar Crne Gore” bio prinuđen da zamijeni “nazadnjački kabinet generala Martinovića³²⁶ neutralnim kabinetom generala Vukotića”. *Slovanský přehled* se nije dvoumio da Vukotićev program opiše izrazito pozitivnim terminima, kakvi se na njegovim stranicama u vezi s crnogorskom problematikom nijesu dugo pojavili, i to koristeći takoreći magični i u ideologiji lista centralni termin – “napredni” program.³²⁷

U periodu od izbijanja balkanskih ratova pa do početka Prvog svjetskog rata, u kojem je dalje izdavanje časopisa *Slovanský přehled* bilo

³²² Isto, 371.

³²³ Po tome se *Slovanský přehled* razlikovao od ostalih čeških periodika, koje su crnogorske vojne uspjehe, zajedno s pobjedama ostalih slovenskih država tzv. Balkanskog saveza, s oduševljenjem veličali.

³²⁴ *Slovanský přehled*, XVI., 1913-1914, 93.

³²⁵ Isto, 134.

³²⁶ Mitar Martinović (1870-1954), general, premijer 1912-1913.

³²⁷ Isto, 372.

onemogućeno, negativna slika Crne Gore koju je taj časopis predstavljao od 1907. nije se mijenjala. Tokom svih tih godina u časopisu je bilo objavljeno i nekoliko članaka posvećenih literarnom djelu i životu Jozefa Holečeka. To olakšava shvatanje odnosa koji je *Slovanský přehled* imao kako prema ličnosti, tako i prema klasičnom načinu predstavljanja Crne Gore, koje je taj autor u svojim tekstovima kreirao. U prikazu Holečekovih sabranih djela navodi se da je Holeček jedan od najznačajnijih poznavalaca Crne Gore u češkim zemljama, ali da je “njegov značaj specijaliste za crnogorska pitanja opao krivicom glavnog junaka njegovih crnogorskih uspomena, knjaza i sadašnjeg kralja Nikole. Ko je pažljivo i nepristrasno pratio život u Crnoj Gori tokom posljednjih trideset godina, mogao je primijetiti kako je knjaz, pjesnik i junak gubio ugled, i kako se na kraju svojim despotskim djelima posljednjih godina svoje vladavine predstavio u sasvim novom licu od onog koje je imao u Holečekovim crticama. Samo je u Holečekovim očima ostao isti, onakav kakvoga ga je upoznao za vrijeme pohoda na Hercegovinu. “...Mučno je uzimati u ruku Holečekove crtice iz Crne Gore, u vrijeme kad iz Crne Gore dolaze vijesti kao iz istinske ‘Crne zemlje’. A one su dolazile neprekidno sve do izbijanja Balkanskog rata.”³²⁸

Ali rat je ponovo oživio uspomene na nekadašnju utopijsku idealnu Crnu Goru i takođe pobudio interesovanje za Holečekove tekstove, u kojima su opisivani slični događaji što su se odigrali tri decenije ranije. Autor prikaza (šifra N) u *Slovanském přehledu* izražava stalno ponavljajuću nadu da će se nakon rata kralj Nikola početi ponašati tako da ponovo pridobije nekadašnje simpatije. Vrijedi primijetiti i to da autor iz svoga ugla pokušava rekonstruisati kako je crnogorski vladar postepeno gubio ugled, i u tom kontekstu govori o njegovih posljednjih trideset godina vladavine. Ta primjedba u češkom slučaju nije tačna. Kao što smo videli iz analize časopisa *Slovanský přehled*, koji je u to doba od čeških periodika bio najkritičniji prema crnogorskoj političkoj sceni, čak i u njemu je knjaz Nikola bio predstavljan u potpuno pozitivnom svijetlu sve do 1906. i 1907. godine.

U članku koji je povodom šezdesetog rođendana Jozefa Holečeka (27. februara 1913.) objavio *Slovanský přehled* visoko su ocijenjeni

³²⁸ *Slovanský přehled*, XV., 1912.1913, 100.

njegovo djelo i zasluge, s napomenom da se u nekim pitanjima, na primjer s njegovim pogledom na Rusiju i Crnu Goru, uredništvo ne može uvijek složiti.³²⁹ Prikaz knjige Jana Vobornika koja je posvećena ključnim idejama Holečekovog djela³³⁰ objašnjava njegov pogled na Crnu Goru iz ugla časopisa *Slovanský přehled*. Holeček u Crnogorcima vidi “narodnu dušu praslovensku, dušu krasnu, jaku i zdravu”. Holeček je pokušao da češkom društvu ponudi crnogorske osobine kao uzor u procesu izgradnje modernog nacionalnog identiteta. U stvari, on je te osobine u obliku u kojem ih je vidio i predstavljao pokušavao usaditi u češki nacionalni karakter tako što je o njima intenzivno pisao. Kako je vrijeme prolazilo Holeček se sve više počinjao pribojavati da bi te autentične vrijednosti koje je najviše cijenio kod Crnogoraca mogle podleći progresivnom uticaju Zapada. Slične strijepnje izražavao je i u slučaju Rusije, u kojoj je čvrsto podržavao one snage koje su se borile protiv prodiranja stranih (zapadnih) uticaja. U prikazu koji je inače napisan u pozitivnom tonu, *Slovanský přehled* konstatuje da se ne mora nužno slagati sa svim nijansama Holečekove slovenske ideologije (npr. upravo u konkretnim slučajevima Rusije i Crne Gore), ali da se s njegovim ukupnim pogledom mora složiti. Rezime Holečekova razmišljanja o slovenskim pitanjima, s kojim se uredništvo časopisa slaže uprkos razlikama u određenim pitanjima, bio je jasno izražen u Holečekovom nazoru koji evidentno sadrži elemente defanzivnog slovenofilstva i nacionalizma: “Visoke bedeme treba podignuti! Bedeme oko duše češke i slovenske protiv prodora zapadnjaštva, kosmopolitizma, pseudohumanizma, prijeteće njemačke i ulizivačke jevrejske politike.”³³¹ Dakle, uprkos često konfliktnim nazorima i nekompatibilnim slikama Crne Gore, i grupa liberalnije orijentisanih autora okupljenih oko časopisa *Slovanský přehled* stajala je zajedno sa konzervativnijim slovenofilskim intelektualcima (kakve je predstavljao Holeček) na zajedničkoj platformi češkog nacionalizma i ideologije slovenske kulturno-političke uzajamnosti.

Nesumnjivo je da se u kritičkim pogledima uredništva časopisa *Slovanský přehled* i u polemikama u vezi s interpretacijama crnogorskog političkog razvoja u godinama prije Prvog svjetskog rata odražava

³²⁹ Isto, 430.

³³⁰ Jan Voborník: *Josef Holeček*, Praha 1913.

³³¹ *Slovanský přehled*, XVI., 1913-1914, 141.

svestrani ekonomski, politički i kulturni razvoj češkog društva u tom razdoblju. Tradicionalistička slika Crnogoraca za dio liberalno orijentisane češke elite više nije predstavljala uzor kojim bi bilo neophodno pojačavati nacionalno samopouzdanje. Slika Crne Gore kao zaostale zemlje s anahronim političkim uređenjem, koju smo pokušavali rekonstruisati analizom tekstova s crnogorskom tematikom u časopisu *Slovanský přehled*, nagovijestila je brzo raspadanje i marginalizovanje klasične slike Crnogoraca, do koga će doći u radikalno novim uslovima nakon nastanka Čehoslovačke Republike i Kraljevine SHS. Međutim, kritičke predstave o Crnogorcima prije Prvog svjetskog rata nijesu uspjele potisnuti i zamijeniti tradicionalističku sliku o njima, koja je i dalje bila reprodukovana u putopisima, književnim tekstovima i značajnom dijelu češke žurnalistike, nego su koegzistirale s njom.

VII

Što Crnogorac, to vojnik

Slika Crne Gore za vrijeme balkanskih ratova

Balkanski ratovi vođeni 1912. i 1913. godine izazvali su novi talas interesovanja za Balkan i Južne Slovene. Crna Gora je u Prvom balkanskom ratu učestvovala na strani Srbije, Bugarske i Grčke (tzv. Balkanskog saveza) protiv Turske, dok se u Drugi, rat između saveznika, uključila samo simbolično na strani Srbije protiv Bugarske. Reakcije na te događaje vodile su reprodukciju tradicionalnih slika Crnogoraca kao hrabrih slovenskih junaka. Kritičniji pogled na crnogorsku stvarnost koji smo rekonstruisali u prethodnom poglavlju, u to vrijeme je bio potisnut. Za razliku od ratnih događaja iz druge polovine 70-tih godina 19. vijeka, u predvečerje Prvog svjetskog rata će se pojaviti i antimilitaristički stav, proizašao iz socijalističkih pozicija. Međutim, ipak je veći dio češkog društva oduševljeno podržavao vojne akcije balkanskih hrišćanskih, a naročito slovenskih država, Bugarske, Srbije i Crne Gore. U češkom kontekstu vrijeme balkanskih ratova predstavlja dalju, ali istorijski i posljednju aktuelizaciju tradicionalnih slika o Crnogorcima, koje su formirane u trećoj četvrtini 19. vijeka.

Politički razvoj u jugoistočnoj Evropi, kako u južnoslovenskim zemljama habzburškog carstva, tako i u samostalnim balkanskim državama i oblastima pod osmanskom kontrolom, u godinama prije izbijanja Prvog svjetskog rata privlačio je veliku pažnju češkog društva. S obzirom na latentna slovenofilska osjećanja velikog dijela češkog naroda, kao i na eksponiranu ulogu Austro-Ugarske u toj oblasti, koja je imala neposredan uticaj na unutrašnji razvoj cijelog carstva uključujući i češke zemlje, to interesovanje je bilo sasvim razumljivo. Mogućnost da na Balkanu izbije konflikt većih razmjera, naročito nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, se već smatrala realnom. Ujedno je bilo sve očitije, naročito po pitanju granica Osmanskog carstva, da se postojeće stanje neće moći održati duži vremenski period. Konkretno u slučaju Crne Gore veliki broj čeških autora je još od kraja 70-tih godina 19. vijeka pretpostavljao da će se njeno teritorijalno širenje na račun Turske, nakon nekog vremena opet nastaviti.

Malo prije izbijanja Prvog balkanskog rata Jaroslav Bradač je, prije svega s vojnog aspekta, u reprezentativnoj i kvalitetno ilustrovanoj knjizi opisao Crnu Goru. U toj publikaciji ona je prikazana kao ogromno prirodno utvrđenje, u okviru kojeg svako brdo predstavlja manju tvrđavu, a sva zajedno tu kraljevinu čine praktično neosvojivom. Istina, prema Bradaču, Crna Gora se svojim terenom ne razlikuje mnogo od susjedne Hercegovine,³³² ali zato između Crnogoraca i stanovnika susjednih oblasti postoji velika razlika. I on vidi Crnogorce kao ponosne, nacionalno osviješćene, prostodušne i čvrsto ukorijenjene u tradiciji junaštva i državne nezavisnosti. Karakter susjednih Hercegovaca, koji su vjekovima živjeli pod turskom a onda pod austrijskom nadvladom, po njegovom mišljenju, bio je dugotrajnim tlačenjem izopačen, i odlikovao se znatnom dozom servilnosti. Dalje tvrdi da Crnogorci, slično kao i Kinezi, strasno vole svoju zemlju, po čemu se razlikuju od Čeha, čiji je odnos prema vlastitoj domovini mnogo suzdržaniji. Crnogorci su takođe emotivniji od Čeha, i to često u mjeri koja je prema srednjoevropskim normama đetinjasta: “Ako je radostan, htio bi da se svako s njim raduje, ako je žalostan, htio bi da svako s njim tuguje. I intelektualac će se zaustaviti i sa oduševljenjem slušati pjesmu guslara, muzičara-prosjaka, koji sviraju na jednostrunom instrumentu i opjevavaju junake i branitelje zavičaja. Nama, ljudima sa sjevera, to se može činiti naivnim, ali kao što Mađar razumije svoje ciganske čardaše, tako i Crnogorac ima sluha za svoju narodnu muziku.”³³³ Sljedeće specifičnosti crnogorskog društva koje ističe su činjenica da se skoro uopšte ne krađe, kao i visoka mjera bezbjednosti koja iz toga proizilazi. “Veća je mogućnost da se dogodi ubistvo zbog krvne osvete ili zbog žene. Crnogorac se gnuša krađe, jer je to ispod njegovog nivoa.”³³⁴

Glavnu pažnju Bradač posvećuje ratnoj vještini. Crna Gora ima vojsku milicionerskog tipa, čime podsjeća na staru Spartu. “Što Crnogorac, to vojnik. Svaki mladić, svaki muškarac je vojnik.”³³⁵ Crnogorci

³³² Autor je ovdje evidentno prosuđivao cijelu zemlju na osnovu poznavanja kraškog regiona u okolini Cetinja.

³³³ Jaroslav Bradač: *Černohorská armáda*. Praha, 1912, 5.

³³⁴ Isto, 5-6.

³³⁵ Isto, 6.

se ispunjavanju vojnih obaveza raduju i ni na koji način ih ne pokušavaju izbjeći. Sistem obuke, kako primjećuje, sličan je švajcarskom, nastavni propisi austrijskim, komandni sistem preuzet je od hrvatskih domobrana, umjesto uniforme Crnogorci nose narodnu nošnju. Vojska i Crna Gora kao cjelina ostavljaju “utisak kao da su filijala ruskog carstva”.³³⁶ Nakon vojne obuke, svaki Crnogorac dobija oružje koje odnosi kući. “U Crnoj Gori gotovo svako, pa i intelektualci, nosi narodnu nošnju i kod svakog, bez razlike, za pojasom ćete prije naći pištolj nego sat. Handžar ili nož za pojasom nose još samo na selima, prije svega planinskim, i na granicama.”³³⁷

Neki aspekti funkcionisanja crnogorske vojske, za češke čitaoce su očito bili pomalo neobični, ali autor je takođe isticao i elemente koji su svjedočili o modernizaciji te vojske. Tvrdi da su Crnogorci prolazili sistematsku obuku u pucanju i da većina njih svojim streljačkim sposobnostima daleko prevazilazi vojnike Habzburške monarhije. Uz sveopštu nepokolebljivost u borbi Bradač naglašava da crnogorska armija raspolaže topovima i da je sposobna da organizuje brzu i efektivnu mobilizaciju praktično za nekoliko sati. Zemlja je dobro pripremljena protiv eventualnog napada nekog od svojih susjeda, u ovom slučaju konkretno Habzburškog carstava: “Ako pređemo crnogorske granice, često možemo u tom groznom planinskom terenu vidjeti kod provalija, jama i sličnih mjesta žicom ograničeni istureni dio zemlje, s natpisom ‘Zabranjen prolaz!’. Tu je za slučaj rata sve već pripremljeno. Odatle bi strašno tukli topovi.”³³⁸

U predvečerje ratnog konflikta Bradačeva knjiga predstavlja crnogorsku vojsku u vrlo povoljnom svjetlu. “Ovakvi odnosi na Balkanu se ne mogu dugo održati. Prije ili kasnije tu će izbiti veliki međunarodni požar, a moguće je da taj trenutak više nije daleko. Tek tada će u Evropi shvatiti snagu Crne Gore ...”³³⁹ Nesumnjivo je da bi taj rat, čiji brzi dolazak prorokuje, trebalo da predstavlja novi crnogorski vojni konflikt sa Turskom. Međutim, evidentno je da su njegova nastojanja da dokaže kako je crnogorska vojska pripremljena za rat, kao

³³⁶ Isto, 30.

³³⁷ Isto, 6.

³³⁸ Isto, 30.

³³⁹ Isto, 31.

i upozoravanja na opasnosti koje prijete od potcjenjivanja vojne snage malog kraljevstva, prije svega bila upućena domaćoj, češkoj, a u širem smislu i austrougarskoj publici. U podtekstu knjige pojavljuju se nikad u potpunosti izrečene strepnje od mogućeg konflikta između Austro-Ugarske i Crne Gore, koji se, u slučaju zaoštavanja međunarodne situacije kao posljedice novog razvoja na Balkanu, vrlo lako mogao zamisliti. Dvije godine nakon toga, do njega je zaista i došlo. Dakle, vrlo pozitivna slika crnogorske armije u ovoj reprezentativno obrađenoj publikaciji trebalo je između ostalog da ispunjava zastrašujuću ulogu i odvraća prijetnju od mogućeg austro-ugarskog sukoba s Crnom Gorom, u koji bi naravno bili uvučeni i Česi, frustrirani i rastrzani svojim složenim kompleksom lojalnosti prema “široj domovini”, slovenofilskim simpatijama i nezadovoljenim političkim i nacionalnim aspiracijama.

Sam tok Prvog balkanskog rata i njegovo mjesto u međunarodnom kontekstu u historiografiji su dobro dokumentovani. Crna Gora je nakon dogovora sa ostalim saveznicima 8. oktobra 1912. godine kao prva objavila rat Turskoj. U okviru ukupnog razvoja rata, crnogorsko-osmanski sukobi su bili od manjeg značaja. Za pobjedu Balkanskog saveza kao cjeline odlučujući su prije svega bili pohod srpske armije na jug do Kosova i Makedonije, i bugarske operacije u pravcu Makedonije i Carigrada. Crnogorska armija je relativno lako dosegla uspjeh na sjeveroistočnom ratištu, đe je tokom nekoliko dana osvojila dio Novopazarskog sandžaka i Metohije, te se tako susrela sa srpskom vojskom, koja je na osmansku teritoriju napredovala iz suprotnog pravca. Međutim, situacija na južnom ratištu je bila mnogo komplikovanija. Na njemu crnogorska vojska nije uspjela da osvoji Skadar, koji je predstavljao ključnu tursku tvrđavu u toj oblasti a ujedno i najveće mjesto u sjevernoj Albaniji, za koje su Crnogorci tvrdili da polažu istorijsko, ekonomsko i takođe potpuno neopravdano etničko pravo. Opsjedanje Skadra koje je trajalo sve do primirja objavljenog u januaru 1912. godine, bilo je neuspješno. U februaru 1913. crnogorska vojska je uz pomoć srpskih odreda opet neuspješno pokušala osvojiti isto mjesto. U međuvremenu, velike sile su odlučile da Skadar pripadne novonastaloj albanskoj državi. Uprkos tome, Crna Gora je nastavila s opsadom. Zapovjednik turske vojske, sjeveroalbanski plemenski poglavar Esad-paša Toptani 23. aprila je predao

grad u crnogorske ruke. Međutim, pod pritiskom velikih sila kralj Nikola je bio prinuđen da 14. maja 1913. preda Skadar jedinicama međunarodnih sila.

Crna Gora je u Prvom balkanskom ratu izgubila oko tri hiljade vojnika, od kojih je većina pala upravo tokom opsade Skadra. Iako je učestvovanje u ratu zemlju ekonomski znatno iscrpilo, njena teritorija se značajno proširila. Zajedno s teritorijom povećao se i broj stanovnika. Međutim, veliki dio novostečenih podanika kralja Nikole prema svojoj novoj državi nije osjećao preveliku lojalnost, bilo da je riječ o slovenskim muslimanima, Albancima ili dijelu pravoslavnog stanovništva koje nije imalo nikakav odnos prema crnogorskoj državnosti i dinastiji. Crnogorska vojska se u ljeto 1913. godine, po boku srpskih a protiv bugarskih jedinica, uključila i u borbe u Drugom balkanskom ratu. Međutim, ishod rata se za Crnu Goru nije promijenio.

Angažovani procrnogorski aktivista i predsjednik Slovenskog kluba³⁴⁰ Vratislav Černi prvi je u Pragu, posredstvom privatnog telegrama upućenog sa Cetinja 8. oktobra 1912, saznao da je izbio rat. Odmah sljedećeg dana, uz veliku pažnju građana Praga prema jugu odlazi voz u kojem je bilo i nekoliko crnogorskih studenata. "U Pragu je zavladała ratna euforija. Ispred redakcija novina po cijeli dan su se skupljale gomile ljudi, na Vaclavskom trgu su na informacionim platinama prikazivane vijesti s Balkana, tiraž novina se udvostručio, čak utrostručio."³⁴¹ Većina najznačajnijih novina i časopisa šalje na balkanska ratišta specijalne dopisnike. Odmah prvih dana je organizovano i sakupljanje humanitarnih priloga u korist ranjenih, koje je službeno ozvaničeno tek krajem oktobra. Sljedeću značajnu reakciju u češkom društvu predstavljao je odlazak čeških ljekara kako do Srbije i Bugarske, tako i do Crne Gore, na razne sektore ratišta koje se rasplamsavalo. Upravo je u Crnu Goru krenula najveća ekspedicija sastavljena od nekoliko ljekara pod vođstvom Emanuela Rihlika s devet vagona ljekarskih potrepština, stotinjak ležajeva i dvije operacione ambulante.³⁴²

³⁴⁰ Zahvaljujući svojim pjesničkim aktivnostima počasni član kluba bio je i crnogorski kralj Nikola.

³⁴¹ Milada Paulová: *Balkánské války 1912-1913 a český lid*. Praha, 1963, 47.

³⁴² Václav Žáček a kol: *Češi a Jihoslované v minulosti*. Praha, 1975, 623.

Češko društvo koje je bilo pod uticajem kritičkog odnosa prema austrijskoj spoljnoj politici, javno je podržavalo ratne ciljeve slovenskih balkanskih država, što je u narednim sedmicama i mjesecima poprimilo velike razmjere. To je, sasvim razumljivo, izazivalo nezadovoljstvo austrougarskih državnih ureda koji su na razne načine pokušavali ublažiti i potisnuti češka ispoljavanja solidarnosti s balkanskim saveznicima. Naročito im je smetalo organizovanje javnih proslava povodom pojedinih pobjeda, kao što su bile osvajanje Drinopolja (tur. Edirne, bug. Odrin) od strane Bugara ili crnogorsko osvajanje Skadra. “Službeni fascikl o proslavama /pada Skadra/ sadrži izvještaje iz pedeset i jedne češke opštine, u kojim su bile povješane zastave, u kojim je dolazilo do ispoljavanja radosti i trijumfa, kao i do više ili manje uspješnih pokušaja organiziranja povorki. Uredi su intervenisali, raspuštali su pohode i sastanke, prijave pojedinaca su se množile.”³⁴³ I uprkos tome, nakon pada Skadra u Pragu su organizovane brojne manifestacije i proslave.³⁴⁴

Tokom rata i nakon njegovog završetka u češkoj sredini je napisan i objavljen veliki broj tekstova, u kojima je rat bio na razne načine opisivan i interpretiran. Praktično svi češki autori informativnih pregleda, razmatranja, vijesti s ratišta, političkih govora ili komentara promjena granica, slagali su se u tome da je do konačnog sloma osmanske vlasti u Evropi prije ili kasnije moralo doći.³⁴⁵ Teritorijalna proširenja Srbije, Bugarske i Crne Gore bila su sveopšte viđena kao

³⁴³ Paulová, *Balkánské války*, 91.

³⁴⁴ Bogata svjedočanstva o reakcijama na balkanske ratove, koja dobro ilustruju suštinu i mehanizme recepcije slike Južnih Slovena u češkom društvu, sadrži naročito već spominjani rad Milada Paulová: *Balkánské války 1912-1913 a český lid* (prije svega str. 46-91) i Václav Žáček a kol: *Češi a Jihoslované v minulosti*, 619-630, dalje pak Milada Paulová: “Ohlas balkánské války v české veřejnosti.” In: *Československo-jihoslovenská liga II*, Praha, 1922; Ctibor Nečas: *Balkán a česká politika*. Brno, 1972; D. Šlaisová: “Ohlas první balkánské války v Čechách.” In: *Slovanské historické studie I*. Praha, 1955, 227-263; Ctibor Nečas: “Odezva první balkánské války mezi českou veřejností na Moravě a ve Slezsku.” In: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI, Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.-27. dubna 2005, k vydání připravili Pavel Boček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík a Václav Štěpánek*, svazek 1. Brno, 2006, 267-275.

³⁴⁵ Vidi npr. Adolf Srb: *Válka na Balkáně v roce 1912-1913*. Praha, 1913, 20.

korak naprijed, koji je pomogao oslobađanju hrišćanskog stanovništva iz osmanskih područja, i koji je omogućio njihovo narodno ujedinjenje u okviru nezavisnih slovenskih država. Povećavanje teritorija bilo je shvaćeno kao pozitivno i sa aspekta daljeg privrednog razvoja balkanskih država. Međutim, težak udarac ideji slovenskog jedinstva zadao je Drugi balkanski rat, naročito glavni oružani konflikt između Srbije i Bugarske oko Makedonije.

Uprkos preovladavajućoj euforiji zasnovanoj prije svega na radosti zbog ispunjavanja nacionalnih ciljeva balkanskih država, u češkom kontekstu se pojavljuju i trezveniji nazori i razmatranja o daljem razvoju situacije na poluostrvu. Tako je geograf Jirži Viktor Daneš u radu pod nazivom *Balkan nakon rata 1913. godine (Balkán po válce roku 1913)* u vezi s budućnošću Crne Gore, ekonomsku i socijalnu situaciju u zemlji i nakon njenog proširivanja procjenjivao vrlo skeptično. Crnu Goru je zbog njenog plemenskog uređenja upoređivao sa sjevernom Albanijom. U njoj, kao i u susjednim oblastima Balkana, po njegovom mišljenju, vladao je “potpuni otpor protiv tuđe nadvlade, protiv svega što moderna država od svog stanovništva zahtijeva. Zdravi gorštaci se brzo razmnožavaju i višak svog stanovništva šalju drugde. Crna Gora i Hercegovina predstavljaju velike zalihe slovenskog stanovništva, dok se albanska planinska plemena nasilno šire na štetu svojih istočnih slovenskih susjeda”.³⁴⁶ Crnogorci i dalje žive na patrijarhalni način i zaostaju za okolnim svijetom. U ratu su se, dođue, po njegovom mišljenju borili “s čudesnom hrabrošću” ali i s velikim ljudskim gubicima izazvanim zastarjelim načinom ratovanja. Nova južna granica nakon rata nije bila ograničena tako da bi pograničnim djelovima Crne Gore osigurala potrebni razvoj. Ukupno gledajući, Crna Gora je stekla s ekonomskog aspekta dragocjenu teritoriju, čak vrijedniju od onih oblasti koje su joj pripadale prije rata, ali ujedno s njom u crnogorsku državu je ušlo mnoštvo neprijateljski raspoloženog stanovništva. Rješenje složenih problema crnogorske države, po Danešu, predstavljala je najintenzivnija politička, kulturna i privredna veza sa Srbijom, što omogućava njihova nova zajednička granica. Daneš tvrdi da Crna Gora nakon rata stoji na značajnoj istorijskoj raskrsnici, na kojoj će se u korist ekonomskog razvoja zemlje po svoj prilici morati odreći svog dosadašnjeg državnog uređenja i nezavisnosti. “Crna Gora je ekonomski isuviše slaba i ima premalo vla-

³⁴⁶ Jiří Viktor Daneš: *Balkán po válce roku 1913*. Praha, (cca 1913), 6.

stite inteligencije, da bi se sama mogla uspješno prihvatiti svih velikih istinskih zadataka, koje je obavezna preduzeti. Naravno, nasuprot tome interes vladajuće porodice i njoj najbližeg društvenog sloja teško je uporediv s prodiranjem demokratskog duha, koji je, onako kako to i treba da bude, ovladao srpskim kraljevstvom i njegovim cjelokupnim životom, a čije prodiranje u Crnu Goru bi predstavljalo kako njen preporod i jačanje crnogorskog naroda, tako istovremeno i gubitak stare nezavisnosti, nezavisnosti siromašne ali ponosite.”³⁴⁷

Dopisnik socijalno-demokratskih novina *Právo lidu* s balkanskih ratišta, Emanuel Škatula, je odmah nakon završetka Prvog balkanskog rata izdao opširno djelo u kojem analizira tok konflikta s antimilitarističkih i socijalističkih pozicija. Škatulove reportaže i knjiga koja je uslijedila svojim antinacionalističkim i trezveno hladnim, čak negativnim stavom prema slovenofilskim idejama i načinu na koji su s historijskog aspekta opravdavani zahtjevi za teritorijalnim proširenjem izazvale su brojne napade od desničarske i konzervativne štampe. Međutim, njegov *Rat na Balkanu (Válka na Balkáně)* do danas ostaje jedna od najboljih reportažno-dokumentarnih knjiga o balkanskom ratu i jugoistočnoj Evropi tog vremena. Ishodišta i stanovišta Emanuela Škatule u mnogo čemu su bliska procjenama jednog drugog ljevičarskog izvještača iz balkanskih ratova, ruskog revolucionara Lava Davidoviča Trockog.³⁴⁸

Tokom rata Škatula je posjetio srpsko-tursko i bugarsko-tursko ratište, nakon čega je preko Rumunije otišao u Carigrad, jer je htio da ratne operacije prati i s druge, dakle s osmanske strane, što je za tadašnju češku sredinu predstavljalo potpuno neuobičajen pokušaj za objektivnim izvještavanjem. Crnogorsko ratište nije lično posjetio i događaje s njega opisivao je posredno. Stoga su za nas prije svega zanimljive autorove interpretacije crnogorskog učestvovanja u ratu u kontekstu procjenjivanja uzroka, toka i rezultata cijelog Prvog balkanskog rata, do tada jednog od najvećih ratova u jugoistočnoj Evropi koji će, međutim, ubrzo zasjeniti mnogo veći, duži i razorniji rat – svjetski.

Crnogorci su mržnju protiv Turaka, prema Škatuli, imali u krvi, te bi zbog toga rat sa Turskom u Crnoj Gori bio popularan uvijek i u bilo kakvim okolnostima. Crna Gora je bila sposobna da izvrši mo-

³⁴⁷ Isto, 14.

³⁴⁸ Vidi Leon Trotsky: *The Balkan Wars, 1912-1913*. New York, 1980.

bilizaciju svoje vojske u roku od dvadeset i četiri sata, dok su ostalim balkanskim državama bile potrebne tri sedmice. Očekivalo se da će iz prvih borbi, bolje rečeno pograničnih čarkanja Crnogorci izaći kao pobjednici, te da će to povećati borbeni moral ostalih balkanskih saveznika. Crnogorski kralj, njegovi sinovi, komandanti i vojska žudjeli su za junačkom slavom, koju su željeli dosegnuti što brže. Prema Škatuli, Crna Gora je kao prva objavila rat i zato što je to odgovaralo spoljnoj politici Nikolinog zeta, italijanskog kralja, koji je htio da što prije za Italiju sklopi povoljan mir s Turskom.³⁴⁹

Škatula je Crnu Goru opisao kao vojničku državu. “Crnu Goru ne možemo zamisliti drugačije nego kao zemlju, koja je zahvaljujući nepristupačnim planinama, kao i hrabrosti i nesalomljivosti svojih ratnika, odbranila nezavisnost tokom burnih vjekova. Crnogorca smo navikli zamišljati kao rođenog vojnika, koji je do zuba naoružan i u vrijeme najstabilnijeg mira. Nažalost, stvarnost se gotovo ni po čemu ne razlikuje od naših predstava.”³⁵⁰

Crna Gora obuzeta tradicionalnim neprijateljstvom prema Turcima je “zemlja stalno naoružanog mira”. Naravno, to mu se nije činilo nimalo romantično. “Čudesna energija Crnogoraca” do sada se uvijek rasipala u stalnom čarkanju s Turcima. Umjesto toga mogla je biti iskorištena na drugi način, naročito u radu na uzdizanju privrede i razvoju narodne kulture. U tom smislu on polemíše s raširenim mišljenjem da se priroda prema Crnogorcima ponašala kao “maćeha”, te da im nije pružila dovoljno mogućnosti za ekonomski razvoj. Crna Gora je u stvarnosti zaista zemlja prepuna kontrasta – na sjeveru je slična Švajcarskoj, pod snjegovitim planinama vlada kontinentalna klima, na jugu i oko Skadarskog jezera je suptropsko podneblje. “Tamo vječni snijeg, ovamo masline, vino, agave, smokve, polja riže. S punim pravom Crnogorci kažu da njihov kralj može uživati u plo-

³⁴⁹ Lozanski mir 1912. je mirovni sporazum zaključen u Lozani 18. oktobra 1912. godine, između kraljevine Italije i Turske, čiji je rezultat tursko ustupanje današnje Libije, odnosno tadašnjih turskih pokrajina Tripolisa i Kirenaike Italiji. Saradnja kralja Nikole s italijanskom vladom spada među očito nepotvrđena nagađanja iz tog vremena, slično kao i uticaj navodnih spekulacija crnogorskog vladara na berzi na nastanak balkanskog rata.

³⁵⁰ Emanuel Škatula: *Válka na Balkáně. Válčné tažení Bulharska, Srbska, Řecka a Černé Hory proti Turecku*, Praha 1913, 36-37.

dovima i sjevera i juga.”³⁵¹ Međutim, umjesto privrednog razvoja Crnogorci su se periodično, prema Škatuli gotovo svake decenije, iscrpljivali ratnim pustolovinama. Militaristički mentalitet je do sada kočio planski privredni razvoj koji bi omogućio modernizaciju zemlje i uspješnu borbu protiv bijede. “Teško da bi Crna Gora mogla biti zemaljski raj, ali stanovništvu bi mogla dati makar primjerenu ishranu. Kad jednom Crnogorci shvate da bi se uslovi života i kod njih mogli poboljšati, nešto će s tim uraditi. Ako su sposobni da teško rade u inostranstvu, u Americi, Austriji, Rusiji i Turskoj, onda to mogu i kod kuće. Ali danas postoji još mnogo uzroka koji domaće poduzetništvo suzbijaju i u svim pravcima deprimiraju. Njihova ravnodušnost prema bijednom životu koji žive proizlazi iz sistema.”³⁵²

Škatula je, s izuzetkom tih patrijarhalnih i militarističkih tendencija koje kod njih i dalje preživljavaju, Crnogorce smatrao za simpatičan narod: “Svakoga ko dođe u kontakt s Crnogorcima, a isto se može kazati i o Srbima, iznenade čistoća karaktera, poštenje i povjerljivost koji nama, rafiniranim ljudima sa sjevera izgledaju kao đetinja naivnost. Ako si kod nekoga u gostima, budi siguran da ti ni dlaka s glave ne može zafaliti. Krađa je kod njih nešto sasvim neuobičajeno. ...Crnogorci su razboriti, hladnokrvni i neustrašivi, slučajevi pijanstva su izuzetno rijetki.”³⁵³

Izvještač *Práva lidu* je crnogorsko političko uređenje označio kao “patrijarhalno-despotsko-konstitucionalno”. Sâm kralj Nikola vlada na autoritaristički način i ne podnosi bilo kakvo protivljenje. Zbog toga je nekoliko godina prije izbivanja rata došlo do marginalizacije kompletne opozicije. Ali taj isti vladar je istovremeno odigrao značajnu ulogu u razvoju školstva i komunikacija. Škatula ga, doduše, kritikuje ali konkretno i bez ogorčenja koje je bilo karakteristično za političke kritike objavljivane u časopisu *Slovanský přehled* i dnevnim novinama *Čas*. Oštro je kritikovao nastojanja kralja Nikole da po bilo koju cijenu i bez ikakvih istorijskih argumenata osvoji Skadar, pogotovo s obzirom na to da su sa etničkog gledišta Crnogorci i Srbi u većinski albanskom mjestu predstavljali manjinu. Štaviše, gotovo odmah je bilo jasno da velike sile neće dozvoliti Crnoj Gori, pa ni u slučaju da ga osvoji, da grad zadrži pod trajnom kontrolom. Dakle, kralj Ni-

³⁵¹ Škatula, *Válka na Balkáně*, 39.

³⁵² Isto, 50.

³⁵³ Isto, 40.

kola je, po Škatuli, nosio historijsku odgovornost za neopravdani nastavak borbi u kojim je prokockao živote mnogih svojih podanika.

U bogatom likovnom prilogu knjige Škatula se nije ustručavao ni od objavljivanja drastičnih fotografija na kojima su se mogli videti leševi, ranjenici, grobovi, razoreni domovi, izbjeglice i vojnici koji umiru od kolere, tifusa ili dizenterije. Odbijao je tendenciju koja je bila uobičajena u češkoj patriotskoj štampi, da se odobrava praktično sve što čine “braća Sloveni” i umjesto toga se zamišljao nad ogromnim ljudskim i ekonomskim gubicima koje je rat izazvao. Iza zvanično idealističkih i nacionalističkih pobuda su se, po njegovom uvjerenju, u slučaju svih balkanskih država skrivali prije svega brutalni materijalistički ciljevi. “Oni koji su išli u borbu za oslobođenje s teritorijom kojoj su trebali donijeti pravo i slobodu postupaju kao sa osvojenim plijenom. ... balkanski saveznici bili su napadači ... osvajački rat ne donosi slobodu, ni sreću, ni blagoslov.”³⁵⁴ Balkanski rat, dakle, po njegovoj interpretaciji, imao je ne samo oslobodilački već i osvajački karakter. Škatula, kao socijalni demokrata, nastavak postojanja turskog feudalnog sistema u Evropi nije vidio kao održiv, nego je smatrao da je umjesto rata prihvatljivije sprovođenje sveopšte socijalne revolucije. Ona bi, po njegovom mišljenju, oslobodila balkanske narode ne samo od osmanskog apsolutizma, već i od nadvlade domaće militarističke i nacionalističke buržoazije. Idealno rješenje moglo bi predstavljati svestrano zbližavanje naroda jugoistočne Evrope u formi ekonomske i carinske unije, eventualno u konfederaciji balkanskih republika. Škatula je tako uz odstranjivanje buržoaske vlasti podržavao i likvidaciju monarhističkog uređenja, koje je tada bez izuzetka vladalo u svim državama regiona. Svoju viziju budućeg socijalističkog Balkana zaključuje ovim riječima: “Slobodu ne može donijeti buržoaski, militaristički, kapitalistički ni monarhistički režim. Slobodu narodi Balkana moraju sami izboriti od svojih vlada. Ubrzo ćemo biti svjedoci žestokih unutrašnjih nacionalnih i socijalnih borbi na Balkanu. A naše simpatije će biti na strani balkanskog proleterijata, nipošto na strani balkanskih vlada.”³⁵⁵

Jedan drugačiji primjer približavanja i predstavljanja glavnih događaja Prvog balkanskog rata, ovaj put u pozadini fiktivnog zapleta, predstavlja avanturističko-poučni roman Františka Vevera *Oluja na*

³⁵⁴ Isto, 635-6.

³⁵⁵ Isto, 642.

Balkanu (Bouře na Balkáně). Glavni likovi se kreću po cijelom balkanskom ratištu, od Bugarske preko Srbije, Drinopolja, Soluna sve do Skadra i Crne Gore. Nevjerovatna priča i šablonski likovi (Srbin Vlatko i njegov bugarski prijatelj Ivan Marinkov, patriotkinja Donka Marinkova, komita Škodrov, komični likovi smušenog matematičara i poljske novinarkе, glavna bitanga – njemački špijun Felden i drugi epizodni likovi), nijesu nimalo originalni i mogli bi isto tako dobro, bolje rečeno loše, funkcionisati u bilo kakvom avanturističkom romanu iz nekakve egzotične sredine. Međutim, *Oluja na Balkanu* sadrži i odjeljke u kojima autor pokušava da čitaocima objasni glavne događaje rata. S našeg gledišta naročito je zanimljiva karakterizacija pojedinih balkanskih naroda i predstava o njihovom mjestu u mentalnoj mapi između evropskog Zapada i Orijenta.

Bugari su u romanu predstavljeni kao mirni i ćutljivi ljudi, ali kao istrajan i hrabar slovenski narod. Na sličan način pozitivna je i slika o Srbima. Ali u poređenju s Bugarima, Srbi su živahniji, saosjećajniji i otvoreniji, te i skloniji ispoljavanju emocija. Vever je mišljenja da su Srbi i Crnogorci dva naroda “kojim je Bog darovao isti jezik i istu vjeru.”³⁵⁶ Za razliku od Srba, Crnogorci se odlikuju simpatičnom, ali u uslovima modernog ratovanja već pomalo arhaičnom sklonošću da po svaku cijenu čine junačka djela. Crnogorac je, doduše, bio kao i Turčin naoružan savremenim oružjem ali “njegovom junaštvu, njegovoj borbenosti, više je priličilo da se s uzdignutim bajonetom baci u neprijateljsku vatru i da utvrđenje osvoji u jednom žestokom naletu nego da taktizira, iščekujući u zaklonu iza kamena”.³⁵⁷ Zato su Crnogorci uprkos svojoj hrabrosti u ratu pretrpjeli velike gubitke. Dakle, glavnog junaka rata u romanu predstavlja prije svega “skromni, bodri srpski vojnik” kojeg uz nesumnjivu hrabrost odlikuje i humanost (sa zarobljenim Turčinom koji im je dan prije toga bio smrtni neprijatelj, bez dvoumljenja će podijeliti duvan i sl). Ovđe se ponovo susrijećemo s dobro poznatom slikom slovenskog ratnika, čija snaga je oplemenjena dobrotom: Srbi se ističu “lavljom snagom a karakterom jagnjeta, jednom rukom udaraju, drugom miluju”.³⁵⁸ Srbi su se u ratu borili ne samo za sebe, već i za Crnogorce i Bugare, potpuno nesebično i s vjerom u “ideju slovenstva”.

³⁵⁶ František Vever: *Bouře na Balkáně. Román z balkánské války r. 1912-1913*. Praha, 1914, 296.

³⁵⁷ Isto.

³⁵⁸ Isto, 233-234.

Nosilac pozitivnih osobina i tvorac velike pobjede nije neka izuzetna osoba, veliki junak, već predstavnik narodnih masa, obični srpski vojnik, “taj neprimjetni, neupadljivi ratnik”.³⁵⁹ Uprkos tome što se radnja razvija u jednom neprirodnom slijedu avantura, u romanu je očigledan pomak od romantične orijentisanosti na junačke podvige pojedinca, koju su ranije tako dobro simbolizirali crnogorski junaci. Na to je nesumnjivo veliki uticaj imalo i to što crnogorsko ratište u ratu nije imalo neki veći značaj, kao i to što crnogorska vojska, u poređenju sa srpskom i bugarskom nije postigla neke značajnije uspjehe.

“Bez ikakvih problema prošla sam cijelo veliko Osmansko carstvo, da bi me tek ovđe, ispod zidina samog Skadra, napala nekakva razbojnička banda. Da to nijesu bili, gospodo, oni divlji gorštaci, čuveni Crnogorci?”,³⁶⁰ pita poljska reporterka. Srpski kapetan je uvjerava da Crnogorci ne napadaju žene i da su to nesumnjivo bili Albanci. Albanci su prikazani kao divlji gorštaci s krutim i nasilničkim karakterom, koji su u sukobu sa svim svojim susjedima i priznaju samo zakon krvne osvete. U *Oluji na Balkanu* marginalnu ulogu imaju egzotični divljaci nedodirnuti modernom kulturom, kod kojih se “vrijednost pojedinca mjeri dužinom njegove puške i pouzdanošću njegovog noža” i “život ljudski ima cijenu kuršuma”.³⁶¹ Međutim, istinski negativne karakteristike su rezervisane za pripadnike drugih naroda. Grci su doduše balkanski saveznici, ali nijesu Sloveni. Njihovo učestvovanje u ratu, prema opisivanju autora, bilo je minimalno tako da su Grci u stvari brali plodove slovenskih pobjeda, postignutih po cijenu velikih žrtava. Turke, neprijatelje balkanskih saveznika, autor opisuje cijelim nizom orijentalističkih stereotipa, pretežno povezanih s dekadencijom i civilizacijskom zaostalošću. Dom bogatog Turčina u Skoplju je luksuzna kuća sladostrasnika “u kojoj ništa ne podsjeća na rad, ... bilo je to utočište lijene raspusnosti, bezidejnog sanjarenja kakvom se tako rado prepuštaju Orijentalci”.³⁶² Turci su skloni “stravičnom sujevjerju” i iracionalnom strahu, koji je očigledno posljedica njihove tobožnje kulturne zaostalosti.

Na početku romana je kao negativan predstavljan i lik Jevrejina Halema, profitera koji se i za vrijeme rata po bilo koju cijenu želio obo-

³⁵⁹ Isto, 355.

³⁶⁰ Isto, 281.

³⁶¹ Isto, 304.

³⁶² Isto, 116.

gatiti. Halem hoda u “dugom kaftanu koji se sjaji od prljavštine”, uslužno se klanja i uvijek je spreman “ulizivački” pregovarati, ali ipak će kasnije pomagati pozitivnim slovenskim junacima. Međutim, najvećeg nitkova ne predstavlja niko od stanovnika Balkana već, takoreći svuđ prisutni špijun Felden koji uvijek izmiče pravednoj kazni. Njegov lik nije detaljnije opisan. Činjenica da se radi o Nijemcu, štaviše Prusu, očigledno je bila sasvim dovoljna da bi češki čitaoci u Feldenu odmah prepoznali hulju.

Pobjeda balkanskih saveznika u ratu, s obzirom na civilizacijsku zaostalost i orijentalnu različitost Turaka koju autor ističe, čini se kao sasvim prirodna. Međutim, mnogo opasnijeg i lukavijeg neprijatelja, po njemu, predstavlja evropski Zapad, koji će zbog politike velikih sila, svog neshvatanja pravedne borbe balkanskih Slovena i svojih neutemeljenih predrasuda onemogućiti Crnoj Gori da pripoji osvojeni Skadar. Upravo tu razvijenu ali koristoljubljivu i podmuklu Evropu simbolizuje špijun Felden. Tako balkanski Sloveni, naročito Srbi i Bugari, između takvog Zapada i nazadnjačkog Orijenta predstavljaju zlatnu sredinu. Njihova borba je pravedna, njihova narav čista. Osim toga, razvijena kolektivna narodna solidarnost, ljubav prema svojoj zemlji, vlastiti jezik i vjera, predstavljaju vrijednosti, koje omogućavaju i tehnički razvoj. Dok zapadnoevropski balkanistički stereotipi konstruišu Balkan kao oblast za koju je tipična visoka mjera dezorganizovanosti i haotičnosti, Vever nasuprot tome predstavlja pozitivni stereotip nacionalne i karakterne čistoće, usklađen s modernim razvojem i efektivitetom. To se najbolje odražava u njegovom opisu mobilizacije, koja je u balkanskim zemljama izvršena “s preciznošću i brzinom, kojoj se divio cijeli svijet”.³⁶³ Dakle, usklađenost autentičnih narodnih vrijednosti s idejom napretka daje slovenskim balkanskim državama prevagu, kako nad evropskim Zapadom, tako i nad orijentalnim Istokom. Veverovo idealizovanje balkanskih Slovena pretpostavljalo je naravno eliminaciju bilo kakvog govora o njihovim međusobnim sukobima, iz kojih je proizašao Drugi balkanski rat, o kojem u knjizi nije napisana ni riječ. Samo na taj način je mogla biti sačuvana predstava o hrabrim slovenskim junacima koja je nakon toga što su Turci praktično bili izgnani iz jugoistočne Evrope, brzo gubila svoj prvobitni smisao.

³⁶³ Isto, 23.

VIII

Osvajačka čizma na junačkoj zemlji

Prvi svjetski rat

Izbijanje Prvog svjetskog rata u ljeto 1914. na dramatičan način je obilježilo razvoj češko-crnogorskih odnosa. Još u vrijeme aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine a onda ponovo i u toku balkanskih ratova u periodu 1912-13, u češkim zemljama širila se bojazan da će se u slučaju ratnog angažmana Habzburškog carstva na Balkanu češki vojnici morati boriti protiv Južnih Slovena, prema kojima je apsolutna većina Čeha osjećala simpatije. Te strijepnje su se obistinile. Dvadeset i osmog jula 1914. Austro-Ugarska je objavila rat Srbiji. Crna Gora je istog dana izvršila mobilizaciju i stala na stranu svog napadnutog susjeda. Šestog avgusta je kralj Nikola objavio rat Austro-Ugarskoj.

Crna Gora koja se još nije oporavila ni od ratnih gubitaka prouzrokovanih prethodnim balkanskim ratovima, na novi konflikt nije bila spremna. Uprkos tome crnogorska vojska je uspijevala cijelih osamnaest mjeseci da održi pet stotina kilometara dugačak front protiv brojnijeg i bolje naoružanog neprijatelja. Ali nakon poraza Srbije krajem 1915. godine, iscrpljena i izolovana Crna Gora takvoj premoći više nije mogla dugo odolijevati. U toku januara 1916. austro-ugarska vojska je okupirala crnogorsku teritoriju. Kralj Nikola i dio političke elite odlaze u egzil, prvo u Italiju, a kratko nakon toga u Francusku.

Za sve vrijeme rata Crna Gora je predstavljala periferno ratište. Nakon okupacije zemlje, front između Centralnih sila i Velike Antante pomjerio se još dalje na jug, do južne Albanije, đe ostaje gotovo do samog kraja rata. Austro-ugarska okupacija Crne Gore bila je obilježena represijama prema stanovništvu i rastom aktivnosti komitskog ustaničkog pokreta. Na jesen 1918. godine većina crnogorske teritorije bila je oslobođena od strane domaćih ustanika, nakon čega je bila zaposjednuta odredima srpske vojske. Cjelokupan bilans Prvog svjetskog rata u Crnoj Gori bio je katastrofalan. Poginulo je 20.000 stanovnika, tj. 10% populacije, a 40% od ukupnog broja poginulih bili su pripadnici vojske, 15.000 stanovnika prošlo je kroz austro-ugarske logore za internirce, a zemlja je pretrpjela i znatnu

materijalnu štetu. Iskustvo poraza i okupacije iz 1916. godine, koji se u crnogorskoj istoriji nisu dogodili vjekovima a u njihovom kolektivnom pamćenju nikad, bilo je za Crnogorce vrlo traumatično.³⁶⁴

U periodu prije izbijanja rata broj Čeha koji je posjećivao Crnu Goru je iz godine u godinu rastao. Sa izbijanjem rata, s obzirom na to da su se Česi našli na suprotnoj strani od Crnogoraca, to je bilo naglo prekinuto. Sliku o Crnoj Gori takođe je drastično obilježila stroga ratna cenzura. Tradicionalna češka slika o Crnogorcima kao slovenskim junacima koji odolijevaju podlim protivnicima u to vrijeme je za državne organe bila apsolutno nepoželjna. Tadašnje informacije o Crnoj Gori u štampi bile su isključivo neutralne ili pod uticajem oficijelne vladine politike.³⁶⁵ U periodu od 1914. do 1918. godine s Crnom Gorom su se mogli uživo upoznati samo oni Česi koji su u nju dospjeli u okviru ratnih akcija, bilo na strani K.u.k. vojske, bilo u redovima Velike Antante. Na prijelomu 1915. i 1916. godine tokom dramatičnog povlačenja iz okupirane Srbije prema Jadranskom moru, neki od čeških dobrovoljaca prošli su Crnu Goru zajedno sa srpskom vojskom. Neki pojedinci su služili i direktno u crnogorskoj vojsci (npr. Radola Gajda, rođen u Kotoru, koji je kasnije bio legionarski general i vođa čeških fašista). Nakon što ju je austro-ugarska armija osvojila u Crnu Goru je dospio veći broj Čeha u uniformama okupatorske vojske. S Crnom Gorom se na taj način upoznao, na primjer, pisac Stanjislav Kostka Nojman, koji je služio u albanskom Elbasanu. Drugi češki pjesnik, Konstantin Biebl, bio je u Crnoj Gori kao austro-ugarski vojnik zarobljen od strane ustanika i osuđen na kaznu smrti, ali pred izvršenje je uspio pobjeći iz zarobljeništva. U uslovima skoro trogodišnje okupacije češki ljekari su obavili opširno ispitivanje zdravstvenog stanja crnogorskog stanovništva. Uprkos tome, iz tog vremena postoji vrlo ograničen broj čeških svjedočanstava o Crnoj Gori i Crnogorcima. Uostalom, uspomene na razdoblje Prvog svjetskog rata bile su publikovane tek nakon nastanka Čehoslovačke i Kraljevine

³⁶⁴ O problematici Prvog svjetskog rata u Crnoj Gori vidi Novica Rakočević: *Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914-1918*. Podgorica, 1997.

³⁶⁵ Odličnu analizu češkog sudjelovanja u Prvom svjetskom ratu, uključujući i razvoj događaja u češkim zemljama koje su ostale u pozadini vidi u Šedivý, Ivan: *Češi, české země a velká válka 1914-1918*, Praha 2001.

Srba, Hrvata i Slovenaca u 1918. godini, u potpuno drugačijoj društvenoj, kulturnoj i političkoj klimi.

Jedan od čeških dobrovoljaca u srpskoj vojsci, koji je preživio rat i nakon njegovog završetka napisao memoare, bio je Melihar Houžvic, koji je među Srbima koristio ime Bogdan Juričić. Houžvic, koji je živio u Beogradu, je nakon objavljivanja rata stupio kao dobrovoljac u srpsku vojsku. Tokom ratnih operacija istakao se hrabrošću i izdržljivošću. Prilikom borbi na Drini bio je ranjen i jedva je izbjegao neprijateljsko zarobljavanje, u Makedoniji je preživio tifus i utekao bugarskim komitima koji su ga htjeli pogubiti. Umalo je izgubio glavu i zbog haotičnih odnosa u samoj srpskoj armiji (patrola nije znala da je dobio dopust, te su htjeli da ga kao dezertera strijeljaju po kratkom postupku). Krajem 1915. godine počelo je dramatično povlačenje izgladnjele i demoralisane srpske vojske preko sniježnih albanskih i crnogorskih planina prema Jadranu. Dok su srpski vojnici u krajnjem slučaju mogli spas iz bezizlazne situacije potražiti i u zarobljeništvu, češki dobrovoljci bi kao veleizdajnici bili osuđeni na kaznu smrti, te su marš morali nastaviti po svaku cijenu. Povlačenje poražene i iscrpljene vojske bilo je praćeno brojnim stravičnim scenama, naročito u oblastima naseljenim neprijateljski raspoloženim Albancima: “Teško iskušavani srpski junaci bili su toliko ogorčeni, da su u vatru bacali Arnaute koji su pokušavali pobjeći iz zapaljenih domova, ne obraćajući pažnju na pol. Ispred Peći sam vidio strašnu sliku: sve srpske kočije ... i automobili bili su naslagani na gomilu, poliveni benzinom i zapaljeni”.³⁶⁶

Houžvic povlačenje nastavlja preko crnogorske teritorije. Slika Crne Gore i tamošnjeg stanovništva koju nam on nudi nije proistekla iz poznavanja češkog diskursa o Crnogorcima, već iz iskustva koje je stekao tokom povlačenja i iz informacija, eventualno stereotipa, preuzetih od srpskih saboraca.³⁶⁷ Houžvic-Juričić se identifikovao sa Srbima. Prilikom povlačenja sa Srbijom se opraštao ganutljivo kao sa svojom domovinom, a Crnu Goru je označio za “tuđu, negostoljubivu zemlju”.³⁶⁸

³⁶⁶ Melichar Houžvic: *Se Srby a komity. Z deniku srbského dobrovolce*. Praha, 1928, 110-111.

³⁶⁷ Houžvic sâm navodi, da su mu brojne anegdote o Crnogorcima, koje su trebale demonstrirati njihov narodni karakter, pričali srpski rekonvalescenti u Alžiru i Tunisu.

³⁶⁸ Houžvic, *Se Srby a komity*, 100, 122.

Slovenska uzajamnosti ili ideja da su Crnogorci dio srpskog naroda, u njegovom shvatanju apsolutno ne postoji. Koncept crnogorskog junaštva otvoreno ironizuje. Crnogorci su lijeni i sebični, prema srpskim vojnicima često i neprijateljski nastrojeni a njihovo junaštvo je izmišljotina, koja postoji valjda jedino u pričama. “Sva briga o domaćinstvu tamo leži na bedrima žena, dok muškarci traže društvo muškaraca, u kojem isprazno brbljaju o nekakvom junaštvu i zidaju kule u vazduhu. Posao ili zanat većina Crnogoraca smatra za sramotne i nedostojne muškarca.”³⁶⁹

Snabdijevanje vojske koja se povlačila je davno propalo i nabavljanje namirnica je vojnicima predstavljalo veliki problem. Houžvic je sreo grupu čeških kuvara, ali zemljaci mu nisu dali ništa za jelo i još su ga otjerali. Nabaviti hranu od domaćeg stanovništva bilo je takođe komplikovano. Crnogorci nisu primali srpski novac, te su vojnici bili prinuđeni da veš i dijelove opreme razmijene za hranu. Tako je svako, prema autoru, “prodavao sa sebe komad po komad da bi na kraju ostao odjeven u dronjke. Često je dolazilo do burnih scena jer su ih Crnogorke ucjenjivale na neviđen način”.³⁷⁰

Crnogorci su nastojali da vojnicima naplate smještaj koji su im pružali. Houžvic je u vrijeme katoličkog Božića, na nekoliko dana bio smješten u privatnoj kući, da bi se makar malo oporavio. Vojnici koji su se povlačili su tako došli u priliku da se susretnu s ispoljavanjem tradicionalnog crnogorskog patrijarhalnog mentaliteta koji im je očigledno bio potpuno tuđi. To se završilo tragično. Naime, vojnici su naveče “po srpskom običaju” proklinjali “sve živo i mrtvo, sve što im je palo na pamet i što ih je sustiglo u njihovoj nesreći, uključujući i kralja Petra”. Češki dobrovoljac se ugledao na njih i prokleo svog vladara, cara Franja Josipa. “Crnogorka je začula moju primjedbu, te se okomila na mene kako je majka božija dala Franji Josipu krunu na glavu, i da ona neće dozvoliti da u njenoj kući neko psuje Franja Josipa, jer bi je sigurno sustigla nesreća”. Srbi su pokušali da umire ženu, ali ona je “izjavila da taj što se izrugivao Franji Josipu, mora smjesta napustiti njenu kuću, a ako ne ode, da će nam je ona zapaliti iznad glave”.³⁷¹

³⁶⁹ Isto, 115.

³⁷⁰ Isto, 113.

³⁷¹ Isto, 123.

Houžvic je, dakle, bio primoran da izađe u hladnu i negostoljubivu noć. Nakon dužeg hodanja nailazi na nekolicinu srpskih vojnika okupljenih oko logorske vatre. Nakon što im je prepričao incident, Srbi odlučuju da njenu zamisao sprovedu sami. Našli su njenu kuću, izveli ranjenike, iznijeli stvari i zapalili je. O daljoj sudbini Crnogorke Houžvic ništa ne piše. U ovom slučaju su strani vojnici bili suprotstavljeni crnogorskom patrijarhalnom mentalitetu u kojem značajnu ulogu imaju kako poštovanje protivnika, tako i veća osjetljivost na uvrede, osobine koje su tradicionalnoj crnogorskoj plemenskoj zajednici bile zajedničke sa susjednim sjeveroalbanskim plemenima, a po kojima su se razlikovali od jezički i konfesionalno srodnih Srba.

Nakon što je autor proveo nekoliko dana u bolnici u Podgorici, dobio je uputnicu za parobrod preko Skadarskog jezera. Do luke Plavnica, do koje je put pješke trajao pola dana, ranjeni češki dobrovoljac se vukao dva dana uz pomoć Crnogorca čiji se sin školovao u Češkoj, i koji je zbog toga prema Česima imao pozitivan odnos. Međutim, parobrod više nije bio usidren u luci a lokalno stanovništvo, “interesdžije Crnogorci i Arnauti” su za prevoz tražili pretjeranu sumu. Na obali su se gomilale hiljade ranjenih, bolesnih i iscrpljenih vojnika i izbjeglica, koji nisu bili sposobni da put nastave pješke preko močvara oko jezera. Snalažljivi Houžvic je s još nekoliko drugih “poluinvalida” zaradio novac za put loveći u jezeru ribe, koje su pekli i prodavali izgladnelim izbjeglicama. Tako je u predvečerje nove 1916. godine mogao krenuti brodom preko jezera. Naravno, “nezasitni” Crnogorci su i ovđe pokušavali “izvući korist od nesretnika”. Tokom evakuacije su na jednom ostrvcu nasred jezera napravili pauzu na kojoj su Crnogorci “kao dobri trgovci” prodavali izbjeglicama jelo i piće. Iako ozlojeđen, Houžvic je kupio čaj i konjak, i tu organizovao proslavu Nove godine.³⁷² Ujutro sljedećeg dana izbjeglice su stigle u sjeveroalbanski Skadar, đe su se nalazili članovi srpskog kraljevskog doma. Tako se za češkog dobrovoljca završio najgori dio ratnog pohoda.

Za razliku od Houžvica jedan drugi Čeh, Karel Picka, upoznao je Crnu Goru kao vojnik habzburške okupatorske armije. Crnogorsku sredinu upotrijebio je kao kulisu za svoj avanturistički roman *Raspad*

³⁷² Isto, 128.

roda Agića (Rozvrat rodu Agičů). Ovo djelo sadrži brojne odlomke u kojim Picka dosta autentično opisuje odnose koji su vladali u austro-ugarskoj vojsci i komplikovanu poziciju čeških vojnika, koji su prema autoru pretežno saosjećali s neprijateljem. Međutim, viđeno očima Crnogoraca, a prije svega crnogorskih ustanika, češki vojnici su bili u sastavu habzburške ratne mašinerije. Kao što reče jedan lik iz romana, vojvoda Jovan Devezenski, Česi su Južnim Slovenima izgledali kao “neobični ljudi”, koji sami sebe “nazivaju našom braćom, a opet protiv nas ratuju”.³⁷³ Česi su zato pokušavali da steknu povjerenje lokalnog stanovništva, a istovremeno su morali da se pridržavaju vojne discipline i da, u najmanju ruku formalno, ne dovode u sumnju svoju lojalnost prema “široj domovini”.

Realistički opisi i razmatranja kod Picke su nakalemljeni na šematsku radnju punu nevjerovatnih slučajnih susreta glavnih likova na raznim mjestima u raznim fazama rata. A sami likovi više simbolizuju društvene slojeve, posebno pozitivni likovi koji su međusobno toliko slični da ih lako možemo pobrkati. Navrat-nanos otaljana radnja romana počinje u Beogradu 1914. godine, u srpskoj porodici Agića. Osmdesetogodišnji ded je komitski vojvoda, pedesetogodišnji otac je pukovnik srpskog generalnog štaba, najmlađi sin, inženjer Mirko Agić, studirao je na praškom univerzitetu, njegova sestra Branka je moderna emancipovana mlada žena kojoj se udvaraju simpatici Crnogorac Danilo i dvolični baron Bondari, koji je u stvari austrijski agent Stingler. Nakon povlačenja srpske vojske i više desetina avanturističkih preokreta svi mlađi likovi su dospjeli do Crne Gore. Usput se im priključio i bjegunac iz habzburške armije, Hercegovac Tabruk. Tri gotovo identična muška lika simbolizuju buduće južnoslovensko ujedinjenje: Mirko predstavlja Srbiju, Danilo Crnu Goru i Tabruk južnoslovenske zemlje pod austro-ugarskom nadvladom.

Do Crne Gore glavni likovi su doputovali u vrijeme kad se raspadao lovcenski front i kad je neprijateljska armija iz poražene Srbije preko Sandžaka, napredovala na crnogorsku teritoriju. “Niđe, valjda ni u najvećim državama, stanovništvo nije bilo tako čvrsto uvjereno u nepobjedivost svoje vojske, kao u toj maloj zemlji. Zato ni apsolu-

³⁷³ Karel Picka: *Rozvrat rodu Agičů. Dobrodužný román z dob okupace Černé Hory rakousko-uherským vojskem*. Praha, 1932, 31.

tno nepovoljne okolnosti nisu mogle dovesti u pitanje vjeru Crnogoraca u sretan kraj rata”.³⁷⁴ Međutim, u modernom oružanom konfliktu, bez dovoljno rezervi i stvarne pomoći od saveznika, crnogorska vojska je i uz neospornu ličnu hrabrost svojih vojnika bila poražena. Picka svoju pažnju posvećuje tom traumatičnom događaju, čije iskrivljeno tumačenje je nakon završetka rata odigralo veliku ulogu, kao jedan od ključnih argumenata da se Crna Gora bezuslovno pripoji Srbiji i da se dinastija Petrović-Njegoš svrgne s prijestolja. Picka uzroke crnogorskog poraza procjenjuje racionalno. Kritikuje ulogu Italije kojoj po njegovom mišljenju nije mnogo stalo do sudbine njenog malog saveznika kojem nije na vrijeme pružila dovoljnu podršku. Nakon pada planinskih masiva Lovćena više nije bilo moguće braniti zemlju, a napredovanju neprijateljske vojske više ništa nije stajalo na putu. Dio crnogorske vojske htio je voditi “manji planinski rat”, ali na kraju je “pobijedio trezveniji nazor” i pristupilo se pregovaranju. Kralj Nikola (kod Picke kralj *Mikuláš*) je u međuvremenu napustio zemlju. Na kraju je potpisan sporazum o predavanju oružja, čiji uslovi su bili odobreni bez znanja i protiv volje kralja. On je, po autoru, težio tome da se armija povuče po srpskom uzoru i nije htio da pregovara o miru.³⁷⁵ Najviši predstavnik vlasti u zemlji je postao austro-ugarski vojni guverner koji je imao sjedište u Cetinju. Tako se tumačenje Picke približava kasnijim nepristrasnim tumačenjima historičara i ne podliježe tada raširenoj legendi o kraljevoj izdaji, koja je kao što ćemo vidjeti, nakon Prvog svjetskog rata igrala značajnu ulogu i u češkim predstavama o Crnoj Gori.

Početno razdoblje okupacije, kako tvrdi Picka, proteklo je relativno mirno. Pripadnici austro-ugarske vojske su se prema domaćem stanovništvu ponašali pristojno, navodno i zbog straha od krvne osvete, “o kojoj su u austrijskoj vojsci kolale fantastične priče”.³⁷⁶ Međutim, siromašna Crna Gora nije mogla prehraniti ni vlastitu populaciju a kamoli još brojnu okupatorsku vojsku. Ekonomska situacija se pogoršala, austro-ugarska vojska je sve češće pribjegavala represijama, tako da se ubrzo rasplamsao ustanički i komitski pokret, s kojim se habzburška vojska susretala sve do samog kraja rata.

³⁷⁴ Isto, 118-119.

³⁷⁵ Isto, 121-122.

³⁷⁶ Isto, 124.

Picka u svom romanu obrađuje slične motive, koje je u prozi sa crnogorskom, odnosno širom dinarskom, južnoslovenskom i balkanskom tematikom, prvi koristio još Prokop Hoholoušek, i koje je dalje razvijao Jozef Holeček. Ovaj roman s početka 30-tih godina 20. vijeka je praktično posljednji predstavnik te, već gotovo stogodišnje, češke literarne tradicije. Kao što je već bilo rečeno, Crnogorci i Južni Sloveni su kod Picke konstruisani kao idealni junaci, časni, odlučni, uglavnom mladi patrioti bez i najmanjih naznaka negativnih osobina. Između njih ne postoje nikakve razlike ni ličnog ni regionalnog karaktera, a o nekakvim eventualnim nesuglasicama između njih ne može biti ni govora.

Negativni likovi su takođe u skladu sa tradicijom. Najveća bitanga je austrijski agent Stingler, koji prema potrebi istupa pod raznim identitetima. Naravno, Stingler nije samo odani sluga Habzburške monarhije, pored službe on svu svoju energiju posvećuje ličnom obogaćivanju i sumnjivim poslovima, kao što je između ostalog i trgovina ženama. Taj neprijatelj Slovena je zagonetnog, prije nejasno kosmopolitskog nego njemačkog porijekla: "Samo Bog zna ko je taj čovjek. Ime mu je njemačko, razmišlja kao Mađar, ponaša se kao Tatarin."³⁷⁷ Pred kraj romana Stinglera će zarobiti ustanici, te će po zaslugi biti kažnjen, zatvoriće ga u veliku pećinu, u kojoj će poludeti i utopiti se u podzemnom jezeru bez dna. Sljedeća dva negativna lika predstavljaju lokalni izdajnici. Ne iznenađuje što su obojica muslimani, i albanski prekupnik i trgovac ženama Ibrahim i bogati Sloven Omer-beg, koji se borio da njegov kraj bude pripojen Albaniji. Dio begove kuće čini nezaobilazni harem. Veliki podrumi su puni oružja otetog srpskoj vojsci prilikom povlačenja 1915. godine. U tajnim hodnicima leži nekoliko kostura i poluraspadnutih leševa. U završnu bitku u kojoj se na simboličan način svode računi s domaćim izdajnicima (okupacijska vojska se već rasula i Česi i Hrvati su sad na strani Crnogoraca) u pomoć dolazi i odred srpske vojske. Raskrinkani su zločini Ibrahima i Omer-bega i srpski vojnici ih bacaju u vatru.

Čitaocima romana nije uskraćena ni erotika, koja je tradicionalno povezana s orijentalističkim motivima i ratnom brutalnošću. Erotske teme su vezane za lik Branke Agić. Njeni ljubavni osjećaji prema Da-

³⁷⁷ Isto, 166.

nilu su nevini i prijateljski, zajedno idu na izlete i na ples, i oboje su jednako strasni patrioti. Otvorenije erotske scene su vezane za trenutke kad Branku napada neprijateljski vojnik. Tokom bijega iz Srbije zarobi je mađarski vojnik koji je odvodi na saslušanje. Uspijeva joj da mu, saginjući se nad lešem svoje ubijene majke, uzme oružje. Ali vojnika ne ubija odmah. Prvo se od pasa prema dolje skinе gola, legne na zemlju i počne ga zadirktivati, da se boji bespomoćne djevojke. “Ljepota gole žene koja mu se dobrovoljno nudila, pobudila je u vojniku žestoku pohotu i odmah je opreznog vojnika promijenila u zaslijepljenog ljubavnika. Više se nije dvoumio, odložio je pušku, ali u trenutku kad je kleknuo, da bi se nagnuo nad njeno tijelo, sijevnulo mu je pred očima, prasnuo je pucanj i smrtno pogođeni vojnik beživotno je pao na djevojčino tijelo.”³⁷⁸

Klasičnu orijentalističku temu predstavlja epizoda u kojoj agent Stinger, kojem Branka nije uzvratila ljubav, uz pomoć Albanaca djevojku prodaje bogatom Turčinu (slovenskom muslimanu begu Omeru) neđe na sjeveru Crne Gore. Branka “je utvrdila da se nalazi u maloj prostoriji, u koju je kroz prozor, sa čvrstim rešetkama, prodirala mjesečeva svjetlost. Ležala je na šarenom tepihu. Na zidovima su bili povješani brojni tepisi a svuđ uokolo bili su razmješteni šareni i zlatom bogato prošiveni jastuci. Sve joj je u trenutku bilo jasno. Bez ikakve sumnje nalazila se boravištu turske žene, u haremu ...”³⁷⁹ Njen novi gospodar ju je prisiljavao da obuče orijentalne haljine.³⁸⁰ Kad je zarobljenica to odbila, u Omerovoj “podignutoj ruci zafijukao je bič, koji je do tada sakrivao iza leđa”.³⁸¹ Branku su zatvorili u podzemnu ćeliju, odakle ju je oslobodila tek slučajna kontrola begovih zaliha, koju je obavljao pravedni predstavnik okupatorske armije, češki poručnik Jirasek.

Teme koje smo upravo analizirali su i odranije karakteristične za češku prozu koja se odigrava na Balkanu. Uz novu historijsku situaciju, ovđe joj posebno obilježje daje učešće većeg broja Čeha, o čijem

³⁷⁸ Isto, 44-45.

³⁷⁹ Isto, 180.

³⁸⁰ Motiv presvlačenja u orijentalnu ili crnogorsku odjeću kao simbol novog identiteta čest je takođe i kod Holečeka.

³⁸¹ Picka, 183.

komplikovanom položaju između simpatija prema porobljenom stanovništvu i, moglo bi se reći prisilne, lojalnosti prema habzburškom carstvu smo već govorili. Spomenuta akcija poručnika Jiraseka predstavlja primjer kako su Česi, po mišljenju autora, svojom pravednošću sticali povjerenje Crnogoraca. Jirasek je sa svojim vojnicima poslan da sakupi obaveznu desetinu od stanovništva u zabačenijim krajevima. Skorojević Omer-beg ne želi predati desetinu. Nakon što su mu pretresli kuću đe su, između ostalog, našli i zarobljenu srpsku đevojku, zaplijenili su begu sve njegove zalihe. Vuk se najeo a ovce su ostale na broju. Česi su tako ispunili obavezu prema vlastitoj armiji, a da nisu bili prinuđeni sakupljati desetinu od običnih i osiromašenih Crnogoraca, kod kojih su svojim postupkom prema omraženom lokalnom bogatašu stekli još i respekt. To sve je krunisano humanim gestom kad su Česi dio begovih zaliha predali udovici crnogorskog ustanika kojeg su pogubili Austrijanci.

Picka osjeća potrebu da opravda češko učešće u austro-ugarskoj armiji, što čini na više mjesta. Njegovi pokušaji da lažno konstruiše istoriju češkog otpora protiv podunavske monarhije često su komični. Tako se, na primjer, u jesen 1915. godine ranjeni češki vojnik nađe u situaciji u kojoj je ostao sam s takođe teško ranjenim srpskim vojvodom. Vojvoda, iscrpljenim glasom pita vojnika u K.u.k. uniformi: “Ko si?” “Valjda vidiš, austrijski vojnik, ali ne boj se, nijesam tvoj neprijatelj. Ja sam Čeh, učitelj Havelka.”³⁸² Češki učitelj s ranjenikom očigledno govori tečnim srpskim jezikom i pokušava ga poletnim riječima obodriti za dalji život i borbu: “Valja nam živjeti, vojvodo”, nastavlja Havelka, “treba doživjeti dan, kad će njemačko-mađarska megalomanija izrasla iz laži, prevara i nasilnosti propasti, treba dočekati dan kad će osvanuti sloboda i doći do svođenja računa. Vjeruj mi, da će nam taj dan nadoknaditi sve propaćene vjekove”.³⁸³

Raspad roda Agića, naravno, završava “happy endom”, kad veliki dan o kojem govori učitelj Havelka konačno osvane. Okupaciji Crne Gore je kraj, češki vojnici se vraćaju kući, neprijatelji i izdajnici su kažnjeni, pozitivni junaci koje je rat rastavio, ponovo se sa srećom na-

³⁸² Isto, 58.

³⁸³ Isto, 62.

laze. Agićev puk je 1. novembra 1918. godine došao do Dunava i tako je oslobođena i Srbija. Tačno mjesec dana nakon toga obavljena je dvostruka svadba: Crnogorac Danilo se vjenčao sa Srpkinjom Brankom, a Hercegovac Tabruk sa Danilovom sestrom, Crnogorkom Milenom. Dakle, završetak je opet simboličan: svadba, koja se u romanu održava 1. decembra 1918. godine u Beogradu i koja spaja Crnogorce, Srbe i Hercegovce, istovremeno je i dan kad je u stvarnosti u istom gradu princ-regent Aleksandar proglasio nastanak nove države, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Slika Crne Gore i Crnogoraca koju konstruiše Picka nadovezuje se praktično bez promjena na tradicionalni kompleks slika iz 19. vijeka. Međutim, u kontekstu čeških tekstova koji su davali sliku o Crnoj Gori tokom Prvog svjetskog rata, a koji su bili publikovani nakon 1918. godine, njegov roman predstavlja izuzetak. Prvi svjetski rat i nastanak novih država nakon njegovog završetka u stvarnosti su donijeli radikalnu promjenu nakon koje dolazi do postepenog nestanka tradicionalne romantične slike o Crnogorcima. Optimističko opisivanje kraja rata koje nalazimo u njegovom romanu razlikuje se od opisa većine ostalih Čeha, koji su imali priliku da se u toku rata upoznaju s Crnom Gorom i koji su te događaje, nakon 1918. godine pokušali da interpretiraju. Jaroslav Krženek, vojnik koji se u maju 1918. s dopusta vraćao preko Crne Gore na albanski front, okupiranu zemlju opisuje u mračnim tonovima. Pogled na luku u Virpazaru je bio “tužan i negostoljubiv”. U gradiću je vladala sveopšta neimaština. Đeca i starice koje su “nekad rađale orlove crnogorskih planina”, sada prose. “Bijeda, očajanje i glad, to je današnja Crna Gora”, konstatuje Krženek. Češki vojnik je onima koji su prosili tvrdio da kralj Nikola u egzilu sigurno nije gladovao. Starice su, kako tvrdi, proklinjale Nikolu kao izdajnika koji je prodao svoju zemlju i narod. Osim starijih žena i dece, u Virpazaru su bili samo potpuno pokisli vojnici okupatorske armije koji su se od kiše sakrivali u trgovini na trgu. “Bila je to vavilonska mješavina jezika, mađarski, češki, njemački, srpski, turski, italijanski, rumunski, albanski... I nekakav crnac u austrijskoj uniformi, koji je govorio češki, sjedio je tu među vojnicima.”³⁸⁴

³⁸⁴ Jaroslav Krženek: *Vzpomínky na vojnu v Albanii*. Jihlava, 1924, 123.

Krženkova Crna Gora je sasvim drugačija od Crne Gore koju je decenijama, gotovo u serijama, predstavljala tradicionalna češka slika. Kod njega je riječ o Crnoj Gori bez kralja Nikole, pa čak i bez crnogorskih junaka. Okupacija Crne Gore 1916. godine u suštini je predstavljala kraj tradicionalnog crnogorskog društva, koji je 1918. bio potvrđen i formalnim prestankom crnogorske državnosti. Događaji iz Prvog svjetskog rata su u tom prestanku državnosti, kao i u okviru njegovih kasnijih interpretacija, odigrali vrlo značajnu ulogu, ali detaljnije ćemo im se posvetiti u sljedećem poglavlju.

IX

Braća i saveznici

Slika Crnogoraca i Jugoslavije između dva svjetska rata (1918-1939)

Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima se nakon nastanka Čehoslovačke i Jugoslavije u 1918. godini počinju razvijati u potpuno novom društvenom, kulturnom i političkom kontekstu. S prestankom stare crnogorske samostalnosti i nastankom jugoslovenske države, Crna Gora je izgubila politički subjektivitet. Češka javnost nije bila detaljno informisana o okolnostima pripajanja Crne Gore novonastalom Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca³⁸⁵ ali je novoj jugoslovenskoj državi poklonila sveopšte simpatije i podržavala njeno jedinstvo. Politički događaji iz prethodnih godina su se odrazili na negativniji pogled na kralja Nikolu. I u tom periodu je bila reprodukovana tradicionalna slika o Crnogorcima, ali u novim uslovima je igrala samo marginalnu ulogu. Svoju funkciju pozitivnog primjera koju je nekad imala za češko društvo, je slika crnogorskih junaka nakon nastanka Čehoslovačke izgubila. Eventualnu potrebu za junackim slikama sada je u potpunosti uspijevala zadovoljiti sopstvena legionarska tradicija, reprezentovana legionarskom i ratnom literaturom koja se razvijala velikom dinamikom, beletristički obrađenim uspomena, društvenim i političkim ritualima.³⁸⁶

Decenijama je češka predstava o Crnoj Gori bila čvrsto povezana s dominantnim likom crnogorskog vladara, knjaza a kasnije i kralja Nikole Petrovića Njegoša. Kralj Nikola je do početka 20. vijeka u češkoj sredini u znatnoj mjeri personifikovao ideju o Crnogorcima kao poštovanja vrijednim junacima. Idealnu predstavu prosvijećenog, pra-

³⁸⁵ Oficijalni naziv južnoslovenske države u periodu 1918-1929, od 1929. Kraljevina Jugoslavija. U tekstu koristim pridjev "jugoslovenski" za cijelo razdoblje između dva svjetska rata.

³⁸⁶ I u samoj Jugoslaviji slika junaka iz vremena borbi protiv Turaka, kao i sasvim nedavnih balkanskih ratova, u javnom diskursu ili literaturi bila je istisnuta dominantnim predstavljanjima heroja iz Prvog svjetskog rata. Riječ je o sasvim prirodnom i razumljivom fenomenu – nakon završetka Drugog svjetskog rata ta situacija se ponovila.

vednog, odvažnog, patriotizmom i slovenstvom produhovljenog vladara omogućavala je i njegova literarna aktivnost. Patrijarhalni “vladar-pjesnik” obrazovan u Trstu i Parizu, istovremeno je bio smatran i za ključnog predstavnika težnji za modernizacijom zemlje. Atraktivnost njegove ličnosti povećavala je i kombinacija elemenata arhaične narodne tradicije i savremenih težnji za svestranim napretkom i razvojem društva, koje je Nikola otjelovljavao. Kao što smo videli, nakon 1905. u češkoj sredini se pojavljuje kritika Nikolinovog apsolutističkog načina vladanja, koji je nekim češkim intelektualcima izgledao zastarjelo. Crnogorski vladar se uprkos tome u češkoj svijesti zadržao kao značajan simbol crnogorske državnosti i otjelotvorenje Crnogoraca.³⁸⁷

Promjena dominantne češke slike o kralju Nikoli nakon 1918. godine bila je nesumnjivo najradikalnija promjena u okviru kompleksa čeških predstava o Crnoj Gori i Crnogorcima. Analiza te promjene nam može pomoći da lakše shvatimo što je češko društvo prije 1918. tražilo i željelo naći u Crnogorcima, a što nakon nastanka Čehoslovačke u Jugoslaviji, te nam makar djelimično objasniti promjenu vrijednosnog sistema češke zajednice pred raspadom Monarhije i nakon nastanka Republike. Nikola Petrović Njegoš, u 60-im i 70-im godinama 19. vijeka predstavljan kao moderni mladi čovjek, u sljedećoj dekadi postepeno kao pravedni otac i na kraju kao dostojni patrijarh, će u češkom diskursu o Crnogorcima nakon 1918. postati više negativan nego pozitivan, ali u svakom slučaju istorijski prevaziđen lik. Ovaj, naizgled paradoks, je izazvan prije svega događajima povezanim s tokom Prvog svjetskog rata i nastankom ujedinjene jugoslovenske države, preciznije rečeno sa raširenim interpretacijama tih događaja u češkoj sredini. Oni su se djelimično sastojali od projekcija vlastitih istorijskih iskustava češke zajednice iz tog perioda a jednako važno je

³⁸⁷ Poistovjećivanje balkanskih država s likovima njihovih vladara bilo je u 19. i prvoj polovini 20. vijeka u znatnoj mjeri rašireno po cijeloj Evropi. S obzirom na slabu informisanost i nisku sposobnost razlikovanja pojedinih balkanskih država, ličnosti ta mošnjih vladara su često predstavljale dominantni element za izgradnju slika pojedinih zemalja. Takva tendencija naravno nije bila ograničena samo na period o kojem govorimo, niti samo na zemlje jugoistočne Evrope. Primjere takvih tendencija poistovjećivanja balkanskih država s njihovim vladarima u britanskoj zajednici početkom 20. vijeka analizira između ostalih studija Slobodana G. Markoviča: *British Perceptions of Serbia and the Balkans, 1903-1906*. Paris, 2001.

bilo i preuzimanje preovladavajućih interpretacija iz jugoslovenskih izvora. Tako je tom novom optikom kralj Nikola bio viđen praktično suprotno nego prije izbijanja Prvog svjetskog rata. U mnogim češkim očima se diskreditovao po pitanju ključnih vrijednosti: slovenske uzajamnosti, otpora prema Austriji i napretku – upravo onih vrijednosti s kojim je bio decenijama tradicionalno povezivan.

Za promjenu slike o kralju Nikoli u češkoj zajednici je bila ključna interpretacija njegove uloge u vrijeme poraza Crne Gore od Centralnih sila u 1916. godini. Krivicu za taj traumatični događaj snosio je, navodno, prije svega kralj koji je svoju zemlju izdao u tajnim pregovorima sa Austro-Ugarskom, čime je omogućio okupaciju. Češko viđenje je ovđe sasvim očito iz jugoslovenske sredine preuzelo interpretacije o kraljevoj izdaji, koje su namjenski širili Nikolini politički protivnici iz redova crnogorske opozicije i srpska politička reprezentacija na čelu s premijerom Nikolom Pašićem, kojima je ta interpretacija pružala priliku da neutraliziraju uticaj crnogorskog vladara na odnose u zemlji i omogućavala im da Crnu Goru bezuslovno pripoje Srbiji, a time i novonastajućoj Kraljevini SHS.

Poraz Crne Gore u borbi s višestruko brojnijim i jačim neprijateljem bio je u potpunosti razumljiv, i kao takav bio je u glavnim crtama predstavljen u prethodnom poglavlju. Razvoj događaja posljednjih dana prije osvajanja crnogorske teritorije od strane austro-ugarske okupacione vojske detaljno je opisan u relevantnoj istorijskoj literaturi, isto kao i nastanak, način širenja i posljedice koje su legende o tobožnjoj kraljevoj izdaji imale prilikom nastanka jugoslovenske države i eliminisanja uticaja crnogorske političke elite u egzilu. Na ovom mjestu će nam biti dovoljna samo kratka rekapitulacija.

U situaciji kad se crnogorska odbrana pod pritiskom austro-ugarske ofanzive na više frontova raspadala, srpski pukovnik Petar Pešić, predstavnik zajedničkog srpsko-crnogorskog generalnog štaba u Prvom svjetskom ratu i faktički šef generalnog štaba crnogorske armije, obavijestio je kralja Nikolu da crnogorska vojska nije sposobna da dalje odolijeva neprijatelju. Na osnovu telefonskog razgovora sa srpskim premijerom Nikolom Pašićem preporučio je vladaru da počne pregovarati sa Austro-Ugarskom.³⁸⁸ Zato je kralj Nikola, 14. januara 1916.

³⁸⁸ Jagoš Jovanović: *Istorija Crne Gore*. Podgorica, 1995, 411.

godine, poslao pismo caru Franji Josipu, u kojem je tražio da otpočnu mirovni razgovori. Tri dana nakon toga dobio je odgovor u kojem se zahtijeva da Crna Gora bezuslovno kapitulira, a da njena vojska i stanovništvo polože svo oružje. Nikola je takve uslove smatrao za isuviše ultimativne i odlučio je da ne nastavi pregovore. Prednost je dao odlasku u egzil, kao što je to prije njega već učinio srpski kralj Petar, te je 21. januara na palubi italijanskog parobroda napustio sjeveroalbansku teritoriju, koju su pod kontrolom imale srpska i crnogorska vojska. U egzil je otišao i veliki dio političke elite. Crna Gora je u to vrijeme bila već praktično cijela osvojena od strane austro-ugarske vojske. Serdar Janko Vukotić, koji je nakon odlaska pukovnika Pešića imenovan za šefa generalnog štaba, u takvoj situaciji naredio je vojnicima da se razidu svojim kućama, jer više nije bilo nikakve šanse ni za nastavak borbe niti za povlačenje u Albaniju i dalje preko mora. Ključni momenat u porazu Crne Gore bio je prolom crnogorske odbrane u planinskim masivima Lovćena, do kojeg je došlo još 11. januara. Lovćen koji se proteže između Cetinja i Boke Kotorske bio je, ne samo strateški, značajan. Zauzimao je značajno mjesto u crnogorskoj narodnoj mitologiji kao jedan od glavnih simbola slobode i nezavisnosti. Odgovornost za pad Lovćena, bez obzira na stvarne odnose, bolje rečeno na očiglednu nesrazmjernost između brojnosti i opremljenosti crnogorske i austro-ugarske armije, takođe je često bila pripisivana kralju Nikoli i njegovim tobožnjim tajnim kontaktima s neprijateljem. Osvajanje nedovoljno branjenih planinskih masiva od strane višestruko jače i efektivnije vojske nakon rata je bilo obično predstavljano kao “vesela prevara, o kojoj se govorilo kao o osvajanju Lovćena”.³⁸⁹ Bez obzira na istorijske činjenice, odgovornost za poraz je bila pripisana, takoreći isključivo, kralju Nikoli.

U češkoj zajednici je nakon završetka rata i nastanka Republike vladala opšta potreba da se stoji na strani pobjednika. Na radikalna način su se pokušavali izmiriti računi sa svojom austrijskom prošlošću. Tom trendu su pripadala i demonstrativna osuđivanja lica i pojava, koja su bila smatrana za isuviše bliske ili prijateljske prema raspalom carstvu i njegovoj politici. Legenda o izdaji kralja Nikole dovela je do toga da je u češkoj sredini, prije toga decenijama obožavani vladar, sad bio iz-

³⁸⁹ Stanislav Kostka Neumann: *Elbasan. Válečné vzpomínky*. Praha, 1922, 30.

vrgnut ruglu i ismijavan. Jaroslav Krženek tako u svojim ratnim uspomenu upoređuje kralja Nikolu s Esad-pašom Toptanijem, poznatim albanskim političarem i plemenskim vođom. Esad-paša je bio štićenik Italije i predstavnik Albanaca koji su u tadašnjoj njemačkoj i austrougarskoj spoljnoj politici imali ulogu bedema protiv srpskih i crnogorskih teritorijalnih aspiracija. Međutim, Esad-paša je i uprkos tome u Nišu pregovarao o savezništvu sa Srbijom. “Eto to je radio omrznuti albanski poglavar, dok je popularni kralj slovenske Crne Gore prodavao Lovćen Centralnim silama”.³⁹⁰ Dakle, po njegovom tumačenju, crnogorski kralj je “prodao” Lovćen a time i cijelu zemlju neprijatelju. “Osvajanje Lovćena koji je inače bio ‘tvrđi ratnički orah’, će je teren pružao Crnogorcima najbolje uslove za odbranu, provedeno je lako i bez gubitaka i ovjenčalo je slavom mađarskog generala Keveša, onog istog koji je kasnije vodio mađarske horde protiv naše Republike.” Nakon toga kralj Nikola je “proglasio kapitulaciju koju mnogi stratezi označavaju kao očiglednu izdaju” i pozvao je vojsku da položi oružje. Tako su prvi put u historiji “osvajacke čizme stupile na junačku zemlju Crne Gore”.³⁹¹ Iako kralj Nikola kapitulaciju nije nikad zvanično proglasio, potpisao niti pozvao da se položi oružje, u legendama o njegovoj izdaji optužen je kako za to tako i za druge zločine.

Tako je sada na drugačiji način vrjednovan karakter vladara, kao i ponašanje koje je bilo posljedica takvog karaktera. Dok je prije Prvog svjetskog rata njegova spoljna politika ocjenjivana prije svega kao dokaz spretnosti diplomatije predstavnika male balkanske države, sad je unazad gledajući, ocjenjivana kao dvolična, mnogoznačna i neiskrena. U procjenjivanju njegove uloge u balkanskim ratovima u 1912. i 1913, Krženek je iznio sljedeći sud: “Čini se da je tatica Nikola bio najprepredeniji od svih prepredenih. Crnogorski Janus s jednim licem za obmanjivanje zapada, drugim istoka.”³⁹²

³⁹⁰ Jaroslav Krženek: *Vzpomínky na vojnu v Albanii*. Jihlava, 1924, 104.

³⁹¹ Isto, 105.

³⁹² Isto, 112. U ovom kontekstu ne možemo a da ne primijetimo zanimljivu analogiju s razvojem slike jednog drugog južnoslovenskog političara, partizanskog vođe i dugogodišnjeg jugoslovenskog predsjednika Josipa Broza Tita (1892-1980). I Tito se (za razliku od Nikole nakon samo nekoliko godina a ne nakon gotovo šest decenija) u informbirovskej Čehoslovačkoj nakon 1948, brzo promijenio u negativan lik i o njegovoj dvoličnosti i prelasku na stranu neprijatelja, moglo bi se naći bezbroj referenci.

Ilustrativan dokaz o promjeni dominantnog češkog pogleda na kralja Nikolu pruža upoređivanje odrednica koje su posvećene njegovoj osobi u enciklopedijama iz perioda prije i nakon 1918. godine. Odrednica *Nikola I Petrović Njegoš, knjaz crnogorski iz Otovog naučnog rječnika** iz pera Nikolinovog poštovaoca Vratislava Černog je više nego pozitivna, ona ga veliča. Iz nje saznajemo da se od početka svoje vladavine, još kao mladi knjaz s velikom energijom posvetio sticanju priznavanja nezavisnosti, teritorijalnom širenju i svestranom razvoju zemlje. Osnivao je škole, poboljšao položaj žena, modernizovao zakonodavstvo koje je steklo priznanje i divljenje u cijelom svijetu. Cetinje je zahvaljujući njemu postalo jedan od južnoslovenskih književnih centara, dok je sâm Nikola bio jedan od vodećih južnoslovenskih pjesnika i dramatičara, “veliki Sloven, uzdignut iznad nesloge koja oslabljuje Slovene. S njegovim zanosom, tim dragocjenim darom, spojene su neuobičajena pravednost i tolerancija, koje su mu u pitanju vjere često prigovarane, ali s kojima je uspio pripadnike sve tri vjere – pravoslavne, muhamedanske i katoličke nadahnuti zajedničkim rodoljubljem za Crnu Goru ... Crna Gora je za Nikoline vladavine od polucivilizovane postala civilizovana zemlja, a da pri tome do sada nije izgubila nimalo svog prvobitnog čisto slovenskog karaktera. I upravo to je najveća zasluga vladavine knjaza Nikole I.”³⁹³

U dodatku *Otovom naučnom rječniku* izašla je 1936. godine dopuna biografije kralja Nikole. Njegove aktivnosti od objavljivanja prve odrednice ocjenjivane su isključivo negativno. Nakon što je Crna Gora osvojena, Nikola je navodno od Beča i Berlina tražio separadni mir. O tome da li je mir bio potpisan i kakve je imao konkretne posljedice dalje nećemo ništa saznati, očigledno zato što je riječ o istorijskoj dezinformaciji a ne o činjenici. “N. je sam napustio zemlju. Boravio je u Italiji i Francuskoj. Njegovo kolebanje između snaga Antante i Centralnih sila, kao i njegov bezobzirni autokratizam, okrenuli su protiv njega većinu vođa i mlađu inteligenciju, i doveli su do toga da ga je u novembru 1918. skupština svrgnula i proglasila uje-

* Napomena prevodioca: *Otov naučni rječnik* je predstavljao ne samo najveću češku već i najopširniju enciklopediju u cijeloj Austro-Ugarskoj monarhiji.

³⁹³ *Ottův slovník naučný, 18. díl, Praha 1999, 317 (reprint).*

dinjenje Crne Gore sa Srbijom (Jugoslavijom).³⁹⁴ Odrednica o “bivšoj kraljevini” Crnoj Gori u istom rječniku sadrži istu argumentaciju: Nikola je molio da se sklopi mir, koji je bio “odobren” iz Beča i Berlina, “a onda je, pošto zbog svojih apsolutističkih sklonosti nije bio omiljen u zemlji, naročito kod inteligencije, otišao u Francusku”.³⁹⁵ Razumljivo je, da je i prije Prvog svjetskog rata postojao otpor prema načinu vladanja kralja Nikole u Crnoj Gori, međutim 1916. godine ne napušta zemlju zbog unutarnjopolitičke napetosti već zbog toga što je bila okupirana.

Na slično negativan način ocijenjen je knjaz i posljednji kralj Crne Gore u odrednici koja mu je posvećena u *Masarikovom naučnom rječniku*. Kratka odrednica negativno ocjenjuje posljednji period njegove vladavine, a njegov život opisuje hronološki unatrag, od kraja prema početku, tako da se tek na njenom samom kraju spominju i određene zasluge koje je imao u izgradnji komunikacija, škola i u književnom stvaralaštvu. Međutim, ključna karakteristika ni u kom slučaju nije pozitivna: “Svojim autokratizmom i bezobzirnošću okrenuo je protiv sebe većinu vođa i pripadnika inteligencije mlađe generacije, prema čijim slobodomislenim težnjama se postavljao vrlo oštro, što je, uz njegovu kolebljivost između Austrije i Antante za Svjetskog rata, bio glavni razlog za njegovo svrgavanje s prijestolja.”³⁹⁶

U pogledu na crnogorskog vladara nakon 1918. godine u potpunosti je preovladao predratni kritički tok češke publicistike koji je kritikovao apsolutističke tendencije njegove vladavine i koji je ispoljavanja tradicionalnog crnogorskog mentaliteta osuđivao kao zastarjele i nekompatibilne s razvojem moderne demokratije. Pobjeda takvog pogleda je, na kraju krajeva, potpuno razumljiva. Njegovi predstavnici, na čelu s predsjednikom Masarikom, dominirali su u političkom i intelektualnom životu prve Čehoslovačke Republike, čiji nastanak se činio kao potvrđivanje ispravnosti njihovih prethodnih koncepcija i političkih težnji. U tadašnjoj Čehoslovačkoj politička

³⁹⁴ *Ottův slovník naučný nové doby* (dodatky), dílu čtvrtého svazek první. Praha, 2001, 578 (reprint).

³⁹⁵ *Ottův slovník naučný nové doby* (dodatky), dílu prvního svazek druhý. Praha, 1998, 1031 (reprint).

³⁹⁶ *Masarykův slovník naučný, díl V*. Praha, 1931, 178.

ljevica je zauzimala značajan politički, društveni i kulturni položaj. I neki od socijalnih demokrata prije Prvog svjetskog rata bili su kritični prema crnogorskom političkom uređenju a nakon doživljenog iskustva svjetskog rata još više su se utvrdili u svojim stavovima. Konzervativna nacionalistička struja koja je u 20-im i 30-im godinama u čehoslovački politički i društveni diskurs često unosila pojmove i vrijednosti iz 19. vijeka i koja je mogla biti čuvar tradicionalne slike Crne Gore, Južnih Slovena i Slovena uopšte, imala je vrlo mali uticaj na dominantne intelektualne tokove prve Čehoslovačke Republike. Naravno, ni predstavnici tradicionalnog češkog nacionalizma prožetog slovenstvom, nijesu imali mnogo razloga da brane kralja slovenske Crne Gore protiv takođe slovenske dinastije Karađorđevića, ujedinitelja i vladara nove Jugoslavije. Takva situacija dobro odslikava duboki društveni prelom, koji su izazvali rat i nestanak starog režima. Marginalizacija crnogorske problematike u češkom društvu predstavljala je samo jednu od mnogih popratnih pojava koje su donijele te velike promjene.

Isto tako značajno je bilo i to što je kralj Nikola u očima češke javnosti iznevjerio ideju slovenskog jedinstva. A pri tom su nekoliko decenija upravo njega videli kao jednog od stubova ideologije slovenske uzajamnosti, i kao propagatora težnji za kulturno i u okviru mogućnosti političko ujedinjavanje Južnih Slovena. Slovensko jedinstvo je tokom većeg dijela 19. vijeka bilo ključna vrijednost, koju je makar deklarativno priznavala većina predstavnika češke intelektualne elite. Dakle, nije se nužno radilo o jedinstvu političkom, jezičkom ili kulturnom. Utopijskom idejom o tome da postoji jedinstveni slovenski narod ili da bi makar u budućnosti mogao nastati, u drugoj polovini 19. vijeka više se nijesu zanosili ni ti najveći češki slovenofili. Međutim, ideja o tome da je slovensko jedinstvo poželjno, bez obzira što se teško definisalo, i dalje je neosporno preživljavala. Ispoljavala se, na primjer, periodičnim ogorčenjem i razočarenjem kad bi se međusobno sukobili interesi dvaju slovenskih naroda, odnosno njihovih političkih elita. Brojne dokumente o takvim tendencijama možemo naći prilikom analize češkog pristupa rusko-poljskim odnosima, temi koja je za pristalice slovenske uzajamnosti bila nesumnjivo traumatična. Razočarenje i bagatelizovanje međuslovenskih i unutarjoslovenskih konflikata uticali su i na češko procjenjivanje odnosa između

Rusa i Ukrajinaca, srpsko-bugarskog rata iz 1885. godine, teritorijalnih i etničkih sukoba oko Makedonije ili srpsko-hrvatskih političkih konflikata unutar Habzburške monarhije. Češko društvo je, naročito u slučaju Južnih Slovena, s jedne strane bilo svjesno što imaju ili što bi mogli imati zajedničko pojedinačni južnoslovenski narodi i oblasti, dok je s druge strane imalo tendenciju da njihove partikularne interese i razlike previđa i potiskuje. San o slovenskom jedinstvu u suštini je bio analogan idealnoj predstavi češkog narodnog jedinstva, od koje je u stvarnosti bio vrlo daleko.

Idealizacija Južnih Slovena i iluzije o njihovom jedinstvu preživjele su Prvi svjetski rat. Štaviše, sa nastankom Čehoslovačke i Jugoslavije su ojačale. Međusobni odnosi su se nakon 1918. pomjerali u novu spoljnopolitičku, međudržavnu ravan, što prije Prvog svjetskog rata nije bilo moguće. Česi su Jugoslaviju videli kao bliskog saveznika, kao plod istih političkih težnji koje su dovele do nastanka Čehoslovačke, te kao štíćenicu istih zapadnih velesila i međunarodnih ugovora. Ukratko, slovenska i višenarodna Jugoslavija je bila nešto kao južni blizanac Čehoslovačke. Nepriznavanje njenog teritorijalnog integriteta i unutrašnjeg jedinstva često je bilo shvatano kao ugrožavanje čehoslovačkih interesa. Analiza uticaja tog postulata na čehoslovačku vanjsku politiku između dva svjetska rata i na javni diskurs čehoslovačkih sredstava informisanja prevazilazi okvire ovog rada. Međutim, uopšteno možemo konstatovati da su težnje čehoslovačke, odnosno češke političke i intelektualne elite dovele do podrške manje-više dominantnom beogradskom centralizmu i dinastiji Karađorđevića, tj. nasljednika i nastavljača političke tradicije srpskog kraljevstva, kao i do osuđivanja onih političkih struja koje su bile shvatane kao partikularističke i separatističke. To se valjda najizrazitije ispoljilo u pogledu na hrvatsko pitanje. Češke tendencije da se po svaku cijenu brani jugoslovensko jedinstvo u postojećem obliku u svakom slučaju su stajale u pozadini procjenjivanja mnogih situacija, kao i prećutkivanja problematičnih aspekata u unutrašnjoj politici njihovog saveznika iz Male Antante.

Dakle, pored Čehoslovačke, nakon završetka Prvog svjetskog rata nastala je i "bratska Jugoslavija". Kralj Nikola, u to doba jedan od najstarijih živih predstavnika ideje južnoslovenske uzajamnosti, se nakon 1918. godine postavio protiv novonastale Kraljevine SHS,

preciznije protiv forme i načina na koji je jugoslovenska država nastala. Jasno je da kralj Nikola, koji je od 1918. stalno boravio u emigraciji, nije htio ni mogao priznati bezuslovno ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom, likvidaciju svih atributa crnogorske državnosti, centralistički karakter nove države isto kao što nije mogao prihvatiti ni sopstveno svrgavanje s prijestola.³⁹⁷ Crnogorska vlada u egzilu koja je sastavljena u emigraciji nakon pada Crne Gore 1916. godine, ostala je aktivna i nakon 1918. godine. U prvim mjesecima nakon nastanka Kraljevine SHS crnogorska vlada u egzilu posvećivala se prije svega pokušajima da utiče na stanovišta velikih sila u tom pravcu da srpska vojska napusti crnogorsku teritoriju i da se obnovi crnogorska nezavisnost po uzoru na restauraciju okupirane Belgije. Tek nakon toga i nakon povratka kralja trebalo bi se odlučiti o načinu na koji se Crna Gora treba ujediniti sa ostalim južnoslovenskim oblastima. Crnogor-

³⁹⁷ Problematikom propasti crnogorske države, nastanka Jugoslavije, politike velikih sila prema crnogorskom pitanju, aktivnostima crnogorskih predstavnika u egzilu i ustaničkog pokreta u Crnoj Gori nakon 1918. detaljnije se bave sljedeća djela: Dimitrije Vujović: *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*. Titograd, 1962; Dimitrije Vujović: *Podgorička skupština*. Zagreb, 1989; Jovan R. Bojović: *Podgorička skupština 1918: dokumenta*. Gornji Milanovac, 1989; Mijat Šuković: *Podgorička skupština 1918*. Podgorica, 1999; Dragoljub Živojinović: *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*. Beograd, 1996; Dragoljub Živojinović: *Italija i Crna Gora 1914-1925*. Beograd, 1998; Dragoljub Živojinović: *Nevoljni saveznici 1914-1918*; Šerbo Rastoder: *Skrišana strana istorije. Crnogorska buna i odmetnički pokret 1918-1929, Dokumenti*. Bar, 1997; Šerbo Rastoder: *Crna Gora u egzilu 1918-1925*. Podgorica, 2004. Pregled problematike na engleskom jeziku sadrže radovi: Ivo Banac: *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca, 1984; Šerbo Rastoder: "A short review of the history of Montenegro." In: Florian Bieber, ed: *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*, Baden-Baden, 2003. i Živko M. Andrijašević, Šerbo Rastoder: *The History of Montenegro*, Podgorica, 2006. Na češkom jeziku su o ovoj temi nažalost za sada dostupne samo tri moje studije: František Šístek: "Podgorička skupština – legitimizace připojení Černé Hory k Srbsku v roce 1918." In: *Slovanský přehled* 3/2000, 345-363; isti: "Obnova státnosti Černé Hory v plánech černohorské exilové vlády v letech 1916-1918." In: *Slovanský přehled* 2/2002, 195-208 i isti: "Obnova státnosti Černé Hory v plánech černohorské exilové vlády v letech 1918-1922." In: *Slovanský přehled* 3/2002, 321-341.

ska emigrantska vlada nakon 1918. nije imala za cilj da obnovi i održi crnogorsku nezavisnost po bilo koju cijenu, već je željela federalno uređenje nove jugoslovenske države koje bi omogućilo očuvanje elemenata crnogorske nezavisnosti kao i prihvatljivo regulisanje položaja pripadnika dinastije Petrović-Njegoš kao najstarije vladajuće dinastije u jugoistočnoj Evropi. Velike sile su još neko vrijeme priznavale legitimitet kralja i crnogorske vlade u egzilu (Francuska do 1920, Velika Britanija i SAD-e do 1921, Italija do 1922. godine), ali u crnogorskom pitanju se nijesu namjeravale angažovati i postepeno su počinjale priznavati postojeću situaciju kao “fait accompli”, odnosno “gotovu stvar”.

Međutim, to nije bilo marginalno pitanje međunarodne politike i diplomatije, već, kao bezbjednosni, ekonomski i socijalni problem Kraljevine SHS, goruće pitanje. Nekoliko sedmica nakon ulaska srpskih vojnika na crnogorsku teritoriju, nakon nedemokratski organizovanih izbora i tzv. Podgoričke skupštine, koja je krajem novembra 1918. formalno proglasila pripojenje Crne Gore Srbiji i svrgavanje kralja Nikole, na pravoslavni Božić 6. januara 1919. izbio je u okolini Cetinja ustanak protivnika bezuslovnog ujedinjenja, tzv. Božićni ustanak, koji je nakon nekoliko dana bio ugušen od strane srpske armije i lokalnih unionista. Međutim, riječ je bila samo o prvom oružanom konfliktu koji je imao elemente građanskog, bratoubilačkog i rata protiv okupacije. Ustanički pokret s gerilskim akcijama protiv srpske (jugoslovenske) armije, policije i aktivnih mjesnih pristalica političkog centralizma bio je od strane novog režima propraćen ne samo tvrdim odmazdama prema ustanicima i prema onim za koje se mislilo da su ustanici, nego povremeno i kolektivnim kažnjavanjem cijelih pobunjeničkih plemena i oblasti, što je trajalo čak do polovine 20-tih godina. U ustaničke akcije su se djelimično uključivali i pripadnici crnogorske emigrantske vojske, osnovane 1919. u Italiji u okviru priprema za eventualno oružano suprotstavljanje Jugoslaviji, kojom su, prema mišljenju crnogorske emigrantske vlade, na nedemokratski način ovladali srpski hegemonisti. Smrt kralja Nikole u Cap d’Antibes 1. marta 1921. predstavljala je veliki udarac za suverenističku crnogorsku vladu u izbjeglištvu ali njene aktivnosti na diplomatskom polju nastavljene su još nekoliko godina. Ti događaji kao i nepopustljivi odnos Beograda prema crnogorskim autonomi-

stičkim, federalističkim i ekonomskim zahtjevima znatno su doprinijeli raspolučenosti crnogorske zajednice na protivnike i pristalice bliskih odnosa sa Srbijom, kao i kasnijem priklanjanju značajnog dijela crnogorskog društva radikalnim političkim receptima koje je počela nuditi komunistička partija.

Češka sredina u to vrijeme nije bila dobro upoznata sa situacijom. U prvim godinama čehoslovačke nezavisnosti pažnju javnosti je, sasvim razumljivo, privlačio veliki broj tema i događaja koji su izgledali kao mnogo značajniji i zanimljiviji od borbe šačice Crnogoraca i njihovog svrgnutog kralja protiv bezuslovnog ujedinjenja i za očuvanje starih prava. Događaji u Crnoj Gori predstavljali su za vladu Kraljevine SHS neprijatnu komplikaciju. Zato su vijesti iz tih krajeva bile relativno uspješno filtrirane medijskom blokadom a dolazak posjetilaca iz inostranstva policijski organi su ograničili na minimum. Javnost u drugim dijelovima Jugoslavije, a da i ne govorimo o inostranstvu, u prvim godinama nakon nastanka nove države o događajima u Crnoj Gori dobijala je samo šture informacije. Cjelokupni obim otpora protiv bezuslovnog ujedinjenja i njegovo brutalno gušenje izlazili su postepeno na videlo. Mnogi aspekti iz tog razdoblja postali su predmet istorijskog proučavanja i korišteni su kao argumentacija u političkim kontraverzijama koje su bile obnovljene mnogo decenija kasnije, na prelomu 20. i 21. vijeka. Vijesti o Božićnom ustanku i diplomatskim aktivnostima crnogorskih predstavnika u emigraciji koje su se pojavljivale u češkoj štampi, bile su šture i pretežno preuzimane iz stranih novina i od agencija. Neposredna svjedočanstva o situaciji u Crnoj Gori i o aktivnostima crnogorskih emigranata nijesu bila objavljivana.³⁹⁸ Zato su informacije koje su češkoj publici bile na raspolaganju u atmosferi tog vremena bile dovoljne da bi se kralj Nikola i cijela politička struja koja se protivila bezuslovnom pripajanju našli u negativnom svjetlu kao razbijači nove bratske države, eventualno kao anahroni akteri besmislene igre o čijem neslavnom kraju je u to vrijeme i tako već bilo odlučeno.

³⁹⁸ Međutim, i u crnogorskim emigrantskim strukturama u nezavidnoj funkciji glavnog računovođe ministarstva finansija, sve do smrti kralja Nikole, radio je Čeh Josif Horejš, vidi Šerbo Rastoder: *Crna Gora u egzilu 1918-1925, knj. I*. Podgorica, 2004, 49.

Dakle, za češku sredinu je to bila relativno marginalna tema. Međutim, posljednji period života i političkih aktivnosti kralja Nikole nije se uklapao u češku verziju ideala južnoslovenskog jedinstva i slovenske uzajamnosti, što je samo pogoršalo ukupnu sliku o njemu. Češka slika tad već mrtvog kralja postaće opet nešto manje negativna tek sa postepenim stabilizovanjem međunarodne i domaće političke situacije i sa smanjivanjem poratnog radikalizma i talasa nadutog pobjedničkog nacionalizma. Slika kralja je izblijedila i postala je sastavni dio relativno statičnih tradicionalnih predstava o Crnoj Gori i njenoj herojskoj prošlosti, koje će se u razdoblju između dva svjetska rata početi činiti sve udaljenijim.

U okviru češke slike o Jugoslaviji i Južnim Slovenima u razdoblju između dva svjetska rata dolazi do marginalizacije slike o Crnogorcima i Crnoj Gori. Slična sudbina zadesila je i češku sliku o Bosni i Hercegovini. One oblasti koje su privlačile pažnju češke javnosti prije 1918. godine, u novoj Jugoslaviji nijesu igrale značajnu ulogu. Atraktivna borba crnogorskih junaka protiv Turaka definitivno je postala prošlost. Međutim, češke simpatije prema Južnim Slovenima ostale su uopšte vrlo snažne. Predstava o “našoj braći na jugu” kao o hrabrim ratnicima nije se ni slučajno izgubila. Još prije Prvog svjetskog rata su se u češkim očima kao oličenje borbenosti uz Crnogorce i Hercegovce pojavili i Srbi iz Kraljevine Srbije. Kao što ispravno primjećuje historičar Tomaš Hrobak “pretežno ravničarska, agrarna Srbija daleko manje je podsticala fantaziju čeških umjetnika koji su žuđeli za egzotičnim sižeima nego planinska, arhaično patrijarhalna i romantična Crna Gora”.³⁹⁹ Drugi razlog zbog kojeg je u posljednjoj trećini 19. vijeka Srbija budila manji interes bila je činjenica da je vladajuća dinastija Obrenovića u češkoj javnosti bila poimana kao isuviše proaustrijska a politički odnosi u Srbiji su ocjenjivani kao nedovoljno slobodni. Srbija se takođe 1885. godine ogriješila prema idealu slovenske uzajamnosti svojim napadom na Bugarsku, koji se završio neslavnim porazom agresora. Češka slika Srbije će opet postati pozitivnija nakon 1903. godine, kad se na srpsko prijestolje ponovo vraća dinastija Karađorđevića, koja je u češkoj sredini procjenjivana kao više prorуска i u domaćoj politici naklonjenija li-

³⁹⁹ Jan Pelikán a kol.: *Dějiny Srbska*. Praha, 2005, 581.

beralnoj demokratiji. Uspješne operacije srpske vojske tokom balkanskih ratova su u češkoj sredini neizmjereno podigle ratnički prestiž Srba. Hrabri otpor Srbije protiv agresije Centralnih sila za vrijeme Prvog svjetskog rata, povlačenje srpske armije preko Albanije na more 1915. godine i konačno vojna pobjeda su tu sliku definitivno učvrstili. Slika Srba kao hrabrih ratnika bila je u razdoblju između dva svjetska rata prenesena na Južne Slovence u cjelini.

Čehoslovačko-jugoslavenski odnosi u razdoblju između dva svjetska rata bili su relativno intenzivni. Obje zemlje su, zajedno sa Rumunijom, bile udružene u vojni, politički i ekonomski blok, tzv. Malu Antantu, usmjeren prije svega protiv mađarskih težnji za revizijom trianonske granice.⁴⁰⁰ Te godine su obilježene velikim razvojem češkog turizma, naročito na jadranskoj obali. Od druge polovine 20-tih godina češki posjetioци se počinju vraćati i na teritoriju nekadašnje crnogorske države kao u susjedna primorska ljetovališta.⁴⁰¹ U Čehoslovačku počinju dolaziti južnoslovenski studenti. Nastaju takođe i aktivna udruženja koja njeguju i propagiraju čehoslovačko-jugoslavensku saradnju (Československo-jihoslovanská liga, Jadranská stráž). Dok na političkom i ekonomskom nivou međusobni odnosi nijesu bili uvijek idealni, publicistička i propagandistička slika Jugoslavije i Jugoslovena, koja je predstavljala novu fazu u razvoju prethodnih pozitivnih stereoptipa o Jugoslovenima, bila je jednoznačno pozitivna. Glavne karakteristike pozitivnih predstava o Jugoslaviji i njenoj bliskosti sa Čehoslovačkom ilustruje fragmenat iz govora koji je bio preporučan studentima visokih škola kao podsjećanje na 1. decembar, dan jugoslavenskog ujedinjenja, koji se između dva svjetska rata redovno slavio i u Čehoslovačkoj: "...našem narodu je potreban neko ko bi mu pružio pomoć u nevolji, i ko će s njim jedinstveno istupati da prava i zahtjevi oba naroda u svijetu budu priznati. Prirodno je da su Jugosloveni naša braća i saveznici. Spajaju nas ne samo slovenski

⁴⁰⁰ Vidi Zdeněk Sládek: *Malá dohoda 1919-1938*. Praha, 2000.

⁴⁰¹ Brojne dokumenti o prisustvu čeških turista i češkom udjelu u razvoju turizma u toj oblasti sadrži rad *Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka: zbornik radova sa naučnog skupa, Cetinje, 18-19. oktobra 1996 godine*, ur. Dušan Martinović, Cetinje, 1997. U sjevernijim dijelovima jadranske obale, u Dalmaciji i na hrvatskom primorju, češki udio bio je još značajniji.

jezik, već slična, djelimično čak i zajednička sudbina, kao i zajednički cilj da sačuvamo svoje zemlje čitave i da im osiguramo trajni mir i planski razvoj. I oni su se, kao i mi, mučili pod stranom nadvladom i sunce slobode nas je obasjalo u istom trenutku nakon zajedničke pobjede. ... Savezništvo s Jugoslovenima je dobar garant sigurnosti naše nezavisnosti i cjelovitosti naše države. Udružili smo se s Jugoslovenima da bi sačuvali mir i mirni razvoj naše države i Jugoslavije.”⁴⁰² Izvori iz tog vremena sadrže mnoštvo raznih varijacija teze o zajedničkoj historijskoj sudbini obiju zemalja i njihovih naroda, čije savezništvo je trebalo osigurati uspješnu budućnost.

U izvorima putopisnog i literarnog karaktera u tom razdoblju dominiraju opisi jadranske obale, dok je unutrašnjosti i zabačenijim oblastima Jugoslavije, među koje spada i Crna Gora, bila posvećena manja pažnja. Češka slika Jadrana, preciznije njegove istočne, dinarske odnosno jugoslovenske obale, čini samostalnu, opširnu i dosad praktično neobrađenu temu. Upadljiv, čak dominantan elemenat te slike predstavljaju oduševljeni opisi prirodnih pejzaža, mediteranske vegetacije, lučkih mjesta i gostoljubivog stanovništva. Jadranska obala Jugoslavije u očima Čeha, koji spadaju među prve koji su je otkrili i propagirali kao turističku destinaciju, predstavlja takoreći rajski predio “vrelih zraka južnog sunca, tihih morskih zaliva i živopisnih uvala zapljuskivanih talasima nepregledne i vječno nemirne morske površine obrubljene sjenama vitkih čempresa, razgranatih smokava, njihanjem borova, raščupanih maslina, dok cijelom tom živopisnom slikom vlada prekrasna lepezasta krošnja kraljice oaza, veličanstvenih palmi datulja, pod kojima se može raskošno prepuštati slatkom sanjarenju”.⁴⁰³

Slika Crne Gore, koja se između dva svjetska rata pojavljuje u bezbrojnim putopisima, u mnogo čemu je statička reprodukcija slike iz vremena postojanja nezavisne crnogorske monarhije. Međutim, nekadašnja živa stvarnost se promjenila u muzej pod vedrim nebom, u kojem su uspomene na nekadašnju slavnu prošlost rasute u prekrasnim prirodnim predjelima. Dakle, Crna Gora je u rojalističkoj Jugoslavije bila muzej nekadašnje iščezle Crne Gore, zemlje velikih junaka, borbi protiv Turaka i izgubljene državnosti. Simbolično je, da je od palate kralja Nikole

⁴⁰² *O bratrské Jugoslavii*. Praha, 1935, 7-8.

⁴⁰³ Karel Hansa: *Léto pod jihoslovanským nebem*. Praha, 1930, 9.

postao muzej u pravom značenju te riječi. Onoga što bi podsjećalo na moderni razvoj nema mnogo, nekoliko hotela na obali, neke zgrade u Cetinju, koje je od prijestonice postalo sjedište banovine, a valjda najuočljivija promjena bila je dominacija automobila kao glavnog i praktično jedinog prevoznog sredstva. Tadašnjeg propagatora čehoslovačko-jugoslovenske uzajamnosti Karela Hansu u Cetinju je zainteresovao i “mali spomenik podignut ponosnim pristalicama ideje ujedinjenja sa Srbijom”,⁴⁰⁴ tj. unionistima, palim u borbama tokom Božićnog ustanka. Međutim, i to podsjećanje na nedavne događaje, nekih desetak godina kasnije, u suštini je predstavljalo reminiscenciju već završene prošlosti. I u tom periodu je susret sa domaćim stanovništvom za Čehe često predstavljao egzotični doživljaj, naročito u oblastima koje su bile duže pod osmanskim uticajem. Ali s velikim junacima i značajnijim Crnogorcima se više ne sriječemo. Lokalni pratioci, vodiči, kafedžije i drugi Crnogorci s kojima Česi dolaze u površni kontakt, pričaju posjetiocima gotovo isključivo o slavnoj prošlosti i tokom putovanja upozoravaju “na mjesta koja su potoci ljudske krvi posvetila”.⁴⁰⁵ Isto kao i u 19. vijeku, i u 20-im i 30-im godinama putovanje u Crnu Goru predstavljalo je putovanje u prošlost. Međutim više se ne radi o živoj prošlosti, o susretu sa praslovenskim korijenima vlastitog naroda, već o putovanju u prošlost tuđu, egzotičnu, striktno crnogorsku i prije svega definitivno završenu i mrtvu. Slika Crne Gore vegetira na rubu slike Jugoslavije i Jugoslovena. Od druge polovine 20-tih godina 20. vijeka se više ne razvija i petrifikuje se u svom tadašnjem obliku.

Sliku nove Jugoslavije, ispunjenu reminiscencijama na svoja balkanska iskustva iz prethodnih dekada, pesimističkom kritikom savremenosti i istrajnim nastojanjem da se sačuvaju idealističke nade u vezi s budućnošću, prezentovao je u 20-im godinama takođe i Jozef Holeček. Veteran češko-južnoslovenske solidarnosti posjetio je novu Jugoslaviju 1924, pet godina prije svoje smrti. Glavni podsticaj zbog kojeg je stari pisac krenuo na putovanje bio je poziv da dođe na Cetinje, da bi prisustvovao svečanom prenošenju ostataka Petra Petrovića Njegoša natrag u grobnicu na vrhu Lovćena, odakle su bili odnešeni nakon austro-ugarske okupacije 1916. godine. Svečanost je

⁴⁰⁴ Isto, 299.

⁴⁰⁵ Isto, 290.

istovremeno trebala da predstavlja i proslavu ujedinjenja Crne Gore s Jugoslavijom, ideje koju je “u prvom i najljepšem periodu svoje vladavine”⁴⁰⁶ podržavao i sâm knjaz Nikola. Pretpostavljalo se da će na svečanosti doći do rješenja odnosa između dinastija Karađorđevića i Petrovića-Njegoša, odnosno da će se pripadnici crnogorske dinastije odreći prava na prijesto i zakleti na vjernost kralju Aleksandru, te da bi zato trebali dobiti neku službenu titulu i finansijsku naknadu. Holeček je pretpostavljao, s obzirom na svoje godine, da je to njegovo posljednje putovanje u južnoslovenske zemlje. Međutim, htio je da se lično upozna sa novim odnosima.

U knjizi *U Jugoslaviji 1924. godine (V Jugoslavii roku 1924)* Holeček opisuje svoje studentsko putovanje trasom Ljubljana - Zagreb - Beograd, tokom kojeg je posjetio centre kulturnog i političkog života Slovenaca, Hrvata i Srba, tj. naroda čija imena se nalaze u zvaničnom nazivu države.⁴⁰⁷ U potpunosti pozitivno Holeček je ocijenio Slovence. S obzirom na njegove dugogodišnje novinarske, prevodilačke i književne aktivnosti to je bilo pomalo iznenađujuće. Naime, Holečeka su sa južnoslovenskog prostora decenijama privlačile prije svega one oblasti i populacije koje su, po njemu, bile pod najmanjim kulturnim i društvenim uticajima srednjoevropskog (zapadnog, njemačkog) prostora. U svojim djelima je s vremena na vrijeme izražavao razočarenje u Hrvate, za koje je smatrao da su zaraženi njemačkim i mađarskim uticajima. Ali na fiktivnoj ljestvici koja bi označavala udaljenost pojedinih južnoslovenskih naroda od “Evrope”, s obzirom na svoj geografski položaj i način života, Slovenci bi bili još bliži Zapadu nego Hrvati. Međutim, polovinom 20-tih godina Holeček se kod Slovenaca sreo sa razvijenom vlastitom kulturom i težnjama za univerzalnim napretkom i to u obliku koji mu je imponovao.⁴⁰⁸ Štaviše, Slovenci su ispunjavali i njegov ideal slovenskog jedinstva jer je njihov odnos prema Srbima i Beogradu u to vrijeme bio korektan i bez

⁴⁰⁶ Josef Holeček: *V Jugoslavii roku 1924*. Praha, 1927, 8.

⁴⁰⁷ Po tadašnjoj ideologiji radilo se o jednom, troimenom narodu. Holeček sâm govori o dva naroda, Čehoslovacima i Srbohrvatima, iako je jasno da se kod njega nije radilo o čvrstoj kategorizaciji.

⁴⁰⁸ Između ostalog, Holeček je zabilježio da od južnoslovenskih studenata u Pragu češkim jezikom najbolje ovladaju Slovenci, a najgore Srbi, koji ga ne vole učiti.

značajnijih konflikata, za razliku od često napetih odnosa između Srba i Hrvata. Sâm autor konstatuje da se u posljednjoj trećini 19. vijeka u potpunosti predao svom interesovanju za Crnogorce, tako da mu nije ni na pamet palo da se posveti Slovencima ili češko-slovenačkim odnosima. Dakle, tek pred kraj života otkriva da je Česima geografski najbliži južnoslovenski narod bliži i po njegovim vlastitim idealima nego što je ikada pretpostavljao.

Holečekovo zadovoljstvo Slovencima zamijenilo je razočarenje političkim odnosima u Hrvatskoj. Nije se slagao sa hrvatskim političarima koji su zahtijevali veća prava za Hrvatsku, a njihovog tadašnjeg najpoznatijeg predstavnika Stjepana Radića osuđivao je kao demagoga. Razočarenje se naravno nastavilo i u Beogradu. Južnoslovenske odnose Holeček je izložio svestranoj kritici, kao da se radilo o potpuno drugoj zemlji od one koju su u tom istom periodu opjevali češki turisti ili materijali organizacija koje su propagirale čehoslovačko-jugoslovensko prijateljstvo. Za razliku od njih, Holeček čehoslovačko-jugoslovenske veze nije vidio kao dovoljno dobre. Dok se nakon nastanka obje države razmišljalo o uskoj saradnji, Holeček je konstatovao da “veze koje nas povezuju ne jačaju, već očigledno slabe”.⁴⁰⁹ U Jugoslaviji je, prema njegovom mišljenju, rastao uticaj Nijemaca, odnosno Njemačke i Austrije, na štetu saradnje sa Čehoslovačkom. Njemci “sugerišu” Jugoslovenima, da saradnja sa Čehoslovacima dugotrajno gledajući za njih ne može biti pogodna. To “sugersanje” s obzirom na budućnost, koju neće doživjeti, Holeček sumira gotovo proročki: “Kad otpočne novi rat, prije svega će ići na Čehoslovačku Republiku. ... Česi će izgubiti sve, njihov očajni položaj će biti svakome jasan ali neće biti nikoga ko bi bio spreman da za njih padne, da s njima i za njih žrtvuje svoj život. Zbog čega bi se za njih trebala žrtvovati Jugoslavija?”⁴¹⁰ Kao problematično Holeček vidi i samo jedinstvo jugoslovenske države. U tom smislu otvoreno piše o “jugoslovenskoj krizi” i postavlja pitanje kako bi Čehoslovačka Republika mogla pomoći u sprječavanju dezintegracije svog saveznika i kako bi trebalo postupati u najgorem slučaju, ako bi se Jugoslavija zaista raspala. Pitanje, doduše, ostavlja bez odgovora, ali već i samo

⁴⁰⁹ Holeček, *V Jugoslavii*, 162.

⁴¹⁰ Isto, 158.

to što ga je postavio u češkom kontekstu tog vremena predstavlja jedan apsolutno usamljen način razmišljanja. A još je zanimljivija činjenica da se pojavljuje upravo kod iskusnog poznavaoca Balkana i slovenofilskog idealiste, kakav je Jozef Holeček neosporno bio.

Holečkova kritika nije bila usmjerena samo protiv navodnih stranih uticaja. Prije svega osuđivao je brojne aspekte razvoja same jugoslovenske zajednice. U srpskom dijelu nove države, po njemu, vladala je opšta kulturna kriza praćena sveprisutnim materijalizmom, previše ispolitizovanim javnim životom, masovnom popularnošću šund-literature i moralnom krizom. “Junačka misao ... izrodila se u pustolovnu”,⁴¹¹ lamentovao je nekad najznačajniji češki poklonik južnoslovenskog junaštva. Pred kraj života stari autor kao negativne strane južnoslovenskog mentaliteta vidi “bujni temperament” i nestrpljivost,⁴¹² osobine, koje mladi Holeček u 70-im i 80-im godinama 19. vijeka nipošto ne bi osuđivao. Međutim, idejno i fizički su mu imponovali tzv. orjunaši, pripadnici radikalne nacionalističke organizacije ORJUNA (*Organizacija jugoslovenskih nacionalista*). Mladi ljudi, među kojima su bile zastupljene i žene, obučeni u crne uniforme koje su podsjećale na uniforme italijanskih fašista, ostavili su na starog pisca pozitivan i romantičan utisak, što je priznavao, dodajući: “Bolje je da je omladina romantična nego da je nesposobna da romantizam osjeti, trezvena, hladna kao led, praktična kao Jevrejin”.⁴¹³

Tokom putovanja po Sloveniji Holeček se lično sreo i s jugoslovenskim kraljem Aleksandrom, koji je u to vrijeme boravio na Bledskom jezeru. Prije nego što ga je kralj primio, u parku je ugledao kraljicu sa dječijim kolicima. Ali jugoslovenska kraljica, porijeklom iz rumunske vladarske porodice, na Holečekovo nezadovoljstvo govorila je njemački što su Srbi navodno opravdavali time da “tupe Rumunke, jadnice, teško uče strane jezike”.⁴¹⁴ Međutim, sam kralj je na njega ostavio pozitivan utisak. Po Holečkovoju interpretaciji kralj Aleksandar nije bio nasljednik svog oca, srpskog kralja Petra I, kojeg uopšte ne

⁴¹¹ Isto, 221.

⁴¹² Isto, 170.

⁴¹³ Isto, 82. Zanimljivo je, da se u slučaju orjunaša Holečeku crna boja odjeće sviđala, dok u drugim svojim djelima, npr. u opisu bokeljskih katolika u Prčanju, u romanu *Surogat sv. Vasilija*, crnu boju označava za neslovensku i nenarodnu.

⁴¹⁴ Isto, 66.

spominje, već je naslijedio osobine svog đeda po majci: “mladi vladar je nasljednik duha svog đeda, crnogorskog knjaza Nikole”.⁴¹⁵ O politici tobožnjeg Nikolinog duhovnog i političkog nasljednika prema vlastitom đedu Holeček ne piše ništa. Od kralja je češki pisac saznao da u Crnu Goru ne bi trebao putovati jer se ceremonija na koju je pozvan neće održati. Na pitanje: “Zašto se od proslave odustalo, šta se dogodilo?” – kralj mu je odgovorio sa osmijehom: “Ništa se nije dogodilo, Ivan Meštrović još nije završio svoje vajarske radove”.⁴¹⁶ Međutim, proslava je prije svega bila ukinuta iz političkih i sigurnosnih razloga. Prenos Njegoševih ostataka se u skromnijoj formi održao tek iduće godine, uz javni otpor dijela stanovništva prema prisustvu kralja Aleksandra i strah sigurnosnih organa za njegov život. Ivan Meštrović nikad nije završio vajarske poslove u novom mauzoleju crnogorskog vladara i pjesnika, a građevina će prema njegovom prvobitnom planu biti završena cijelih pedeset godina kasnije. Tako su Jozefa Holečeka 1924. godine odvratili od posjete Crnoj Gori, te nije mogao ocijeniti novu situaciju upravo u onoj južnoslovenskoj zemlji koju je poznao najbolje. Ali Crnogorci su ostali Holečekova ljubav sve do kraja života. Svoj odnos prema njima u posljednjoj knjizi koju je posvetio Južnim Slovenima sažeo je ovako: “Potpuno su me obuzeli, privukli kao magnet, a taj magnet me sve do sada drži i ne pušta. Vidio sam Crnu Goru, staru Crnu Goru, kad je posljednji put pokazala svoju junačku čast u staroj formi kojoj je vjekovima bila vjerna, iz pokoljenja u pokoljenje, ama baš isto kao da su se stari Spartanci preselili iz Lakonije u malu slovensku zemlju između Lovčena i Koma, i tu se posrbili. Što više danas iz savremenog svijeta iščezava svekolika čestitost, tim više se divim staroj Crnoj Gori koja je čvrsto očuvala osjećaj za čast, za koji je civilizovana Evropa već davno izgubila smisao, a možda ga nikad nije ni imala”.⁴¹⁷

Još se u 30-im godinama 20. vijeka u širokim slojevima češkog društva, uprkos ubrzanom razvoju, održavao tradicionalni kompleks predstava o Južnim Slovenima, između ostalog utemeljen i na idealizovanoj slici o Crnogorcima. Slika je ostala statična, nije se mije-

⁴¹⁵ Isto, 57.

⁴¹⁶ Isto, 67.

⁴¹⁷ Isto, 20.

njala, a kad bi se pružila neka nova prilika njeni osnovni elementi su reprodukovani, kao što smo između ostalog videli na primjerima stereotipa u ratnom romanu Karla Picke *Raspad roda Agića* ili u analizi putopisa između dva svjetska rata. U to vrijeme se pojavljuju i zanimljivi pokušaji da se procijeni vrijednost cjelokupnog dotadašnjeg češkog pogleda na Južne Slovene. Opširna odrednica *Jugoslavija* u *Otovom naučnom rječniku novog doba* sadrži odrednički odjeljak nazvan *Duh jugoslovenske kulture* iz pera Julia Hajdenrajha (Heidenreicha kasnije Dolanskog), u kojem ovaj literarni naučnik pokušava svesti račune sa tradicionalističkim češkim shvatanjem.

Predstava koju o Jugoslaviji ima ne samo šira javnost, već i stručni krugovi, po njegovom mišljenju, još uvijek je utemeljena na subjektivnim pogledima autora iz 19. vijeka. "Jugoslavija je za nas još uvijek egzotična balkanska zemlja, planinska domovina crnogorskih junaka, zavičaj siromašnih torbara. Atmosfera koju su u odnosu prema Jugoslaviji kod nas stvorili romantični pripovjedači Prokop Hoholoušek i Jozef Holeček, ostala je do danas gotovo nepromijenjena..."⁴¹⁸ Hajdenrajh upozorava na činjenicu da su kreatori-pioniri češke slike Južnih Slovena svjesno isticali one aspekte koje su smatrali za najegzotičnije i po kojima su se Južni Sloveni najviše razlikovali od ostalih evropskih naroda. Hoholoušek, Halek, Holeček ili Čermak su zato "predstavu o junačkim Crnogorcima i Srbima koji se bore za slobodu protiv Turaka spojili s tajanstvenim naznakama azijskog Orijenta. Osim toga, Holeček, kao ratni izvještač, kod crnogorskih, hercegovačkih i bosanskih gorštaka otkriva čisti, nedeformisani karakter koji najbolje odgovara njegovim slovenofilskim predstavama o očuvanosti slovenske rase, nezaražene kulturom zapadne Evrope..."⁴¹⁹ Geopolitička situacija u Jugoslaviji u 30-im godinama bila je, prema autoru odrednice, naravno radikalno drugačija od vremena u kojem su pojedinačne južnoslovenske regije težile da dosegnu oslobođenje od osmanskog ili habzburškog carstva. "Lice Jugoslavije se definitivno odvratilo od balkanskog Orijenta prema evropskom zapadu i sjeveru, ne samo u politici, već i u svojim privrednim i kul-

⁴¹⁸ *Ottův slovník naučný nové doby, dílu třetího svazek první*. Praha, 2000, 279 (reprint).

⁴¹⁹ Isto.

turnim nastojanjima. Bilo bi glupo vidjeti i danas u junačkim Crnogorcima najtipičnije predstavnike Jugoslavije i njenog duha. Jugoslaviju ne predstavljaju, niti na međunarodnom polju pred očima stranaca mogu predstavljati, samo tipovi gorštaka iz najzabačenijih krajeva. Dakle, nije to ni slučajno junačka Crna Gora ili Bosna i Hercegovina ... već u ime naroda pred svijetom progovaraju sjeverna i zapadna središta nove južnoslovenske kulture.”⁴²⁰ Hajdenrajh prigovara najpoznatijim kreatorim češke slike Južnih Slovena to što su prije svega isticali njihove egzotične osobine i uzdizali stari način života kojim se živi u najzabačenijim oblastima, a što su smatrali za izraz praslovenskog patrijarhalizma, dok su već tad postojeće težnje za širenjem evropskog obrazovanja i civilizacije ignorisali i odbijali. Velike gradove, koji su još u 19. vijeku predstavljali središta tih težnji, češki intelektualci su namjerno izbjegavali ili se čak direktno podsmijavali njihovoj tobožnjoj iskvarenosti i površnom podlijeganju stranim uticajima.⁴²¹ Crnu Goru i Bosnu i Hercegovinu su češki autori uzdizali i veličali na štetu drugih južnoslovenskih oblasti. Mnogo manju pažnju posvećivali su Slovencima, Hrvatima i Srbima, kako iz Vojvodine tako i iz nezavisne srpske države. Zato se Hajdenrajh priklanjao tome da se s obzirom na nove istorijske okolnosti kreira i nova slika Jugoslavije i Jugoslovena, koja bi više odgovarala sadašnjoj situaciji i koja ne bi proizilazila samo iz prevaziđene češke tradicije, automatski prihvatane decenijama.

Julius Hajdenrajh je s vremenskom i naučnom distancom u svojoj odrednici opisao osnovne aspekte tradicionalne češke slike o Južnim Slovenima. Slika Crnogoraca je bila njen najtipičniji i praktično najširi sastavni dio. Kao takva asocirala je i predstave o islamu i Orijentu, od kojih je bila neodvojiva jer je sliku Crnogoraca uvijek pratila slika Turaka. Hajdenrajh, naravno, u rječničkoj odrednici u kratkim crtama opisuje kakva je bila slika Južnih Slovena, ali ne obrazlaže zašto je bila baš takva. Na primjer, zanemario je medijsku atraktivnost slike Crnogoraca, što u mnogo čemu objašnjava zašto su se češki au-

⁴²⁰ Isto, 280.

⁴²¹ O analognom ignorisanju urbanih centara i preferiranju zabačenih planinskih oblasti u tekstovima čeških turista s interneta na prelomu 20. i 21. vijeka govorimo u XI poglavlju.

tori iz 60-tih i 70-tih godina 19. vijeka radije posvećivali Crnogorcima ili Hercegovcima. Upravo u oblastima koje su oni naseljavali odvijali su se ratovi i bune, događaji koji su, svakako, medijski bili zanimljiviji od dugotrajnog ali naizgled manje atraktivnog kulturnog i ekonomskog razvoja, na primjer u Vojvodini, Slavoniji ili u slovenačkim oblastima. Hajdenrajh takođe nije primjetio da je slika Južnih Slovena, u obliku u kojem je stvarana i decenijama postojala u češkom diskursu, imala nezamjenjivu ulogu u jačanju češkog narodnog identiteta, ili da je, eventualno, indirektno funkcionisala kao podsjećanje na osobine koje su češkoj zajednici za razliku od crnogorske navodno nedostajale (odlučnost, borbenost, čast itd).

Osim toga, ma koliko češki diskurs o Crnogorcima i Južnim Slovenima uopšte bio karakterističan svojim čestim pozivanjem na slovensku bliskost, ni slučajno se nije radilo o izolovanom, autohtonom češkom ili slovenskom fenomenu. Bez obzira na slovenofilsku terminologiju i specifične forme češke slike o Crnogorcima sličnu potrebu za slikama egzotičnih, romantičnih, hrabrih i neiskvarenih junaka našli bismo i kod mnogih drugih evropskih naroda tog vremena. A ni traženje ekstremno kontrastnih elemenata kod Južnih Slovena, koje je Hajdenrajh kritikovao, nije specifično češki fenomen. Antropolog Džejms Fernandez na sličan način govori o “demonu Andaluzije”, fenomenu, koji je po njegovom mišljenju karakteristični sastavni dio pogleda na Španiju. Andaluzija je u okviru Španije najjužnija i u mnogo čemu najegzotičnija, odnosno najrazličitija oblast iz perspektive ostalih Evropljana ili Sjeveroamerikanaca. Upravo zato, Andaluzija i slike spojene s njom, u očima stranaca predstavljaju cijelu Španiju. Slike drugih, sjevernijih oblasti, na primjer Galicije, Katalonije ili Baskije, u sveopšte raširenim predstavama o Španiji nijesu prisutne, jer bi stereotip o “različitosti” i “egzotičnosti” Španije mogli poremetiti.⁴²² U vezi s jednim od najpoznatijih i dugotrajno gledajući najuticajnijih britanskih putopisa o Balkanu, *Crno jagnje i sivi soko*,⁴²³ antropolog Marko Živković

⁴²² James W. Fernandez: “Andalusia on Our Minds: Two Contrasting Places in Spain As Seen in a Vernacular Poetic Duel of the Late 19th Century.” In: *Cultural Anthropology* Vol 3 (1), 1988, 23.

⁴²³ Rebecca West: *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey Through Yugoslavia*. Edinburgh, 1993 (prvo izdanje 1942.). U Jugoslaviji knjiga je prvi put objavljena 1989. u izdanju BIGZ-a i sarajevske Svjetlosti, u prijevodu Nikole Koljevića.

primjenjuje Fernandezovu tezu na Jugoslaviju. U tom slučaju, u okviru uprošćene prezentacije Jugoslavije, “Balkanom Balkana” bila bi Makedonija, koja je za Jugoslaviju kao “jugoistok jugoistoka ono što je Andaluzija za Španiju kao jug juga”.⁴²⁴ Upravo u relativno izolovanoj Makedoniji koja je bila najmanje izložena modernim uticajima, pronalazi Rebeka Vest vitalnost, intenzitet i čistoću, koju je Zapad izgubio. To isto važi i za pristup Edit Daram, za generaciju starije britanske putnice i velikog znalca Albanije i Albanaca, koja je za promjenu obratila pažnju na najmanje poznati, “najdivljiji” i zato navodno najdražesniji sjever Albanije (High Albania) na račun razvijenijeg juga i urbanih centara.⁴²⁵ Kao što smo već vidjeli, u češkoj sredini tu ulogu je igrala prije svega Crna Gora i njoj susjedne oblasti.

Dakle, slika Crnogoraca u klasičnom obliku između dva svjetska rata preživljava ali u promjenjenim uslovima nakon 1918. godine gubi svoj nekadašnji značaj i statično životari u okviru predstava o Jugoslaviji i Jugoslovenima, koje su apsorbovale neke njene elemente. Nestanak društvenih, kulturnih i političkih uslova koji su omogućili nastanak i razvoj slike Crnogoraca u doba istovremenog postojanja crnogorske države i podunavske monarhije, u okviru koje se postepeno formirao i emancipovao moderni češki narod, izazvao je to marginalizovanje. Marginalizovanje u periodu između dva svjetska rata predstavljalo je samo uvod u još drastičnije “izbljeđivanje boja” te slike, koje će dovesti do njenog faktičkog iščeznuća u drugoj polovini 20. vijeka.

⁴²⁴ Marko Živković: “Nešto između: simbolička geografija Srbije.” In: *Filozofija i društvo*, XVIII, 2001, 97.

⁴²⁵ Gëzim Alpion: “Images of Albania and Albanians in English Literature from Edith Durham’s High Albania to J. K. Rowling’s Harry Potter.” In: *Besa Journal*, Spring, 2002, vol. 6., no. 2, 30-34.

X

Monte Albo

U vrijeme komunističkog režima

Pedeset godina totalitarnih režima, prvo nacističkog a onda komunističkog, od kraja 30-tih do kraja 80-tih godina 20. vijeka je na drastičan način promijenilo češke zemlje i češko društvo. Tokom tih godina postepeno su se izgubili i posljednji ostaci tradicionalne slike Crne Gore i Crnogoraca u onom obliku u kojem se taj kompleks predstava razvijao od sredine 19. vijeka. S obzirom da se promijenila geopolitička i unutrašnja politička situacija prestale su se reciklirati stare i proizvoditi nove slike. Tako su predstave o Crnogorcima tokom vremena i promjena generacija počele da blijede.

Uticaj Drugog svjetskog rata i njegove posljedice na Čehoslovačku i Jugoslaviju su opštepoznati. U češkoj štampi se za vrijeme nacističke okupacije, nakon okupacije i podjele Jugoslavije 1941. godine, pojavio samo mali broj i to vrlo tendencioznih vijesti. Godine 1941. štampa u Protektoratu Češke i Moravske posvetila je pažnju pokušaju Italije da obnovi crnogorsku nezavisnost. Nakon izbijanja masovnog ustanka protiv okupatora, do kojeg je došlo odmah nakon službenog proglašenja nezavisnosti, informacije o tamošnjim zbivanjima su naglo prestale biti objavljivane. Do kraja rata će se samo sporadično pojavljivati članci o uspješnom potiskivanju crnogorskih "bandi", tj. partizana, koji će do kraja 1944. godine potpuno osloboditi crnogorsku teritoriju. Naravno, u sredini koja je bila pod nacističkom kontrolom, slika hrabrih Južnih Slovena koji se junački bore protiv stranih ugnjetavača bila je jednako nepoželjna kao što je to za vrijeme prethodnog svjetskog rata bila za austrougarsku cenzuru.

U kratkom periodu od 1945. do 1948. godine dolazi do novog uzmaha slovenofilske ideologije, preciznije rečeno sveslovenske retorike, iznijansirane antinjemačkim sentimentima, u čijem središtu je bilo idealizovanje pobjedonosnog Sovjetskog Saveza. U to vrijeme su odnosi između nove komunističke Jugoslavije i Čehoslovačke koja se okretala komunizmu bili relativno intenzivni a pozitivno predstavljanje Jugoslovena, naročito u kontekstu upravo završenog Drugog

svjetskog rata, opet je bilo popularno. Njegov glavni element predstavljalo je glorifikovanje partizanske borbe, rezultata poratne privredne obnove teško razorene zemlje i novog političkog uređenja. Crna Gora je postala jedna od šest republika jugoslovenske federacije i Crnogorci su konačno dočekali da, po boku Slovenaca, Hrvata, Srba, Makedonaca a nešto kasnije i bosanskih Muslimana, budu službeno priznati kao ravnopravan narod. Ideja bliske i svestrane saradnje Čehoslovačke i Jugoslavije koja je u prvim poratnim godinama bila vrlo popularna, zasnivala se na dobroj tradiciji češko-južnoslovenskih odnosa kako između dva svjetska rata tako i prije 1918. godine. Ali četrdeset i osma je taj kratki razvoj zaustavila. Nekoliko mjeseci nakon februarskog puča u Čehoslovačkoj kojim je definitivno bio dovršen proces sovjetizacije, dolazi do sukoba između Titove Jugoslavije i Staljinovog Sovjetskog Saveza i njegovih satelita. Od ljeta 1948. Jugoslavija se razvija svojim vlastitim putem.

Staljinistička Čehoslovačka se zajedno sa ostalim satelitima pripojila sataniziranju jugoslovenskog uređenja, koje je nakon sukoba sa Sovjetskim Savezom predstavljano kao jerečko i izdajničko. Po njima, nedvosmislena komunistička obilježja Titovog režima bila su puka kamuflaža iza koje je bila sakrivena njihova buržoaska, kapitalistička, pa čak i fašistička suština. Na političkom nivou konstruisan je izraz “titoisti”, za označavanje navodnih pristalica ideje otpadništva od Sovjetskog Saveza, i počelo je njihovo proganjanje. Na medijskom i kulturnom nivou u novoformiranom prosovjetskom satelitskom režimu to se odrazilo nastankom velikog broja članaka, brošura i karikatura, usmjerenih protiv “izdajničke Titove klike”. Komunistička partija Jugoslavije bila je opisivana kao “partija aparata, militarizovana i policijska”, u kojoj ne postoji “unutarpartijska demokratija” i svekoliku moć drži čvrsto u rukama mala grupica “izdajnika, špijuna, agenata i kriminalaca” koji su u Jugoslaviji raspustili teror protiv svih istinskih i potencijalnih protivnika.⁴²⁶ Kao što je to često slučaj s negativnom projekcijom drugog, prvi “radnički” predsjednik Čehoslovačke Republike Klement Gotvald je takvim opisom

⁴²⁶ “Iz govora predsjednika republike, druga Klementa Gottwalda na zasjedanju centralnog komiteta Komunističke partije Čehoslovačke 24. februara 1950.” In: *Titova klika ve službách imperialistů. Sborník statí a článkú.* Praha, 1950, 3-4.

tobožnje jugoslovenske diktature vrlo slikovito opisao situaciju koja je nastala u Čehoslovačkoj pod njegovom vladom.

Na prelomu 40-tih i 50-tih godina bile su vrlo raširene karikature čija meta je bila ličnost maršala Tita, koji je od bliskog i poštovanog saveznika postao poznati “krvavi pas”. Na karikaturama je Tito uglavnom predstavljan kao sluga zapadnih imperijalista, dakle kao militaristički diktator koji zavisi od strane finansijske pomoći. “U ustaljenu Titovu ikonografiju spadala je generalska kapa sa znakom dolara.”⁴²⁷ Titove karikature koje su bile prisutne na svakom koraku davale su početkom 50-tih godina specifičan karakter cjelokupnoj atmosferi u Čehoslovačkoj, koju veoma dobro ilustruje uspomena na jedno provincijsko mjesto iz pera književnika i filozofa Egona Bondija: “Granica je bila blizu. Na trgu je bio veliki propagandni pano s parolama o časnim i krasnim zadacima pogranične straže i o odbrani mira. Na zidnim novinama po okolnim kućama tresli su se ratni huškači, uzalud je zavijao krvavi pas Tito kojeg je na lancu držao ujak Sem a i predsjednik Truman je drhtao pred pesnicama ljudi cijelog svijeta. Atomske bombe su mu od straha ispadale iz ruku a iznad njih se prijeteci uzdizala golubica mira. Najljepše plakate te vrste slikao je Antonin Pelc, koji je zahvaljujući tome dobio zvanje ‘narodni umjetnik’. Mnogo mladih slikara kopiralo je njegov stil, ali nijesu dosegli njegov majstorluk. Posebno rado Pelc je slikao psa Tita koji je balio, dubio sa uzdignutim prednjim šapama, kolutao očima, žderao leševе ili se isprepadan dodvoravao pužuci, kako je to već odgovaralo trenutnoj situaciji. Mogao se prepoznati još samo po maršalskoj kapi i obično je za svaki slučaj imao napisano ime na ogrlici.”⁴²⁸

Nakon Staljinove smrti postepeno je došlo do normalizacije odnosa s Jugoslavijom, koja naravno nije bila integrisana u sovjetski sistem satelitskih država u istočnoj Evropi i koja je nastavila ići svojim specifičnim i nezavisnim “putem izgradnje socijalizma”. Za čehoslovački komunistički režim, sve do njegovog pada, ona je predstavljala sumnjivu i jeretičku zemlju, a ta politička sumnjičavost se negativno odražavala na sve aspekte čehoslovačko-jugoslovenskih odnosa, od

⁴²⁷ Ondřej Chrobák, Tomáš Winter: *V okovech smíchu. Karikatura a české umění 1900-1950*. Praha, 2006, 93.

⁴²⁸ Egon Bondy: *Cesta Českem našich otců*. Praha, 1992, 34.

političkih veza preko kulturne i privredne razmjene, pa sve do prava čehoslovačkih građana da idu u turističke posjete.

Za Narodnu, kasnije Socijalističku Republiku Crnu Goru, tokom četrdeset totalitarnih godina za vrijeme komunističkog režima u Čehoslovačkoj, češka i čehoslovačka sredstva informisanja nijesu pokazivala gotovo nikakav interes. U dnevnim novinama pojavljivale su se vijesti o povremenim odlascima čehoslovačkih političara u posjetu Crnoj Gori ili o pregovorima u kojim su bili prisutni i crnogorski političari, koji su djelovali u okviru jugoslovenskih federalnih struktura. Najveći interes izazavao je katastrofalni zemljotres koji je u proljeće 1979. razorio dio crnogorske obale. U vezi s obnavljanjem rasta broja putovanja čehoslovačkih turista u Jugoslaviju u 60-im, 70-im i 80-im godinama bili su publikovani razni opisi turističkih destinacija i na crnogorskoj teritoriji. Međutim, oni se ničim nijesu razlikovali od mnoštva turističko-putopisnih tekstova o jugoslovenskoj obali napisanih u neutralnom tonu. Reminiscencije na nekadašnje crnogorsko-turske borbe i druge istorijske događaje prije 1918. godine predstavljali su već završeno poglavlje istorije i promjenili su se u sirovinu koju je obrađivala turistička industrija koja se brzo razvijala. Nekadašnji glavni grad Cetinje postao je uobičajeni cilj dnevnih izleta, organizovanih iz ljetovališta na jadranskoj obali. Slika Crne Gore i Crnogoraca je u to doba postala integralni dio slike Jugoslavije i Jugoslovena, u okviru koje većina Čeha nije znala da razlikuje pojedine narode i republike. Ovo naravno ne treba shvatati kao kritiku. Značaj nacionalnih, vjerskih i regionalnih razlika je u tom razdoblju opao i u samoj Jugoslaviji i češko društvo nije imalo razloga da stvara složenije i diferenciranije slike jugoslovenskog prostora i stanovništva.

Jedna od tipičnih osobina komunističkog režima bila je snažna, praktično totalna kontrola kulture i medijske scene. Nakon 1948. novo literarno stvaralaštvo moralo je zadovoljiti kanone socijalističkog realizma, koji su naročito 50-tih godina predstavljali službeno zahtijevanu normu. Istovremeno je vršeno ideološki podstaknuto ponovno ocjenjivanje svekolikog starijeg kulturnog stvaralaštva. Neki kulturni artefakti i tvorcima su u tom procesu odbačeni, dok su naprotiv druga djela i autori prihvaćeni i uvršteni u kategoriju napredne umjetnosti u okviru konstrukcije imaginarnog razvoja, na čiji vrh su ko-

munisti smjestili sami sebe kao nosioce svih poželjnih naprednih i revolucionarnih tradicija. Tipičan primjer u tom kontekstu predstavlja prisvajanje djela romanopisca Alojza Jiraseka i muzičkog kompozitora Bedržiha Smetane ili često pozivanje režima na naslijeđe husitizma. Takav način reinterpretacije nije zaobišao ni Jozefa Holečeka, najznačajnijeg kreatora slike Crne Gore. U polovini 50-tih godina, prilikom dvadesetpetogodišnjice književnikove smrti izašao je reprezentativni izbor Holečkovih pripovijetki o crnogorskim junacima. Izdanje je pripremio i predgovor napisao Julius Dolanski, slavista i književni naučnik, koji je prije Drugog svjetskog rata bio aktivan pod svojim prvobitnim prezimenom Hajdenrajh. Odnos Dolanskog prema Holečeku nije bio samo književnog karaktera, njegova supruga bila je Holečkova kćerka Jelena.

Dolanski je u predgovoru pripovijetkama interpretirao Holečkov lik i djelo u skladu s ideološkim zahtjevima svog vremena i tada vladajućom retorikom. Holeček se tako, po njegovom mišljenju, “neumorno borio protiv svega čime je vladajuća buržoazija trovala čistu dušu radnog naroda. Mrzio je kapitalizam i strastveno je iskorjenjivao sve njegove osobine, koje su potkopavale naše narodno zajedništvo. ... Prije svega otkrivao je i izlagao najoštrijoj satiri tupo klanjanje pred lažnom građanskom ‘kulturom’ zapadne Evrope i Amerike.”⁴²⁹ Holečkova konzervativno-radikalna filozofija bila je tako reinterpretirana da se više nije mogla ni prepoznati. Antikomunista, propagator patrijarhalnih vrijednosti, glorifikator posljednjih plemenskih poglavica i ratnika, ubijeđeni nacionalista, pristalica ruskog carizma i poklonik crnogorskog kralja bio je redukovan na seoskog pisca i branitelja interesa narodnih masa, koji je prevaspitavao “češkog čovjeka, vijekovima ugnjetavanog i ućutkivanog, da bude hrabar ratnik i odgovoran građanin.”⁴³⁰

Tadašnje ideološko viđenje svijeta projektovalo se i na prošlost. Borbu hercegovačkih ustanika i crnogorske vojske protiv osmanlijske armije i lokalnih muslimana u godinama 1876-1878 Dolanski označava kao “slavna herojska djela jugoslovenskih partizana”.⁴³¹ Ti

⁴²⁹ Julius Dolanský: “Úvodem.” In: Josef Holeček: *Černohorští junáci*. Praha, 1954, 7-8. U svom obimnom djelu Holeček o Americi nije ni riječi napisao.

⁴³⁰ Isto, 12.

⁴³¹ Isto, 13.

ratni događaji i reakcija na njih u češkom društvu, prema autoru predgovora, imali su dvije analogije u 20. vijeku. Prvu je predstavljala “borba španskog naroda protiv fašizma u 30-im godinama našeg vijeka a drugu borba Narodne Demokratske Koreje protiv anglo-američkih uljeza. I tamo se, u Madridu i u Koreji, odlučivalo i o našoj sudbini. Na sličan način je nekad napredna češka javnost osjećala bliskost prema junačkim ratnicima slovenskog juga.”⁴³²

Junaci Holečekovih pripovijetki prema prvobitnom autorovom shvatanju trebalo je da predstavljaju idealni uzor koje bi češko društvo moglo uzeti za primjer. Kao uzor, ostajali su na određeni način i u ovim staljinističkim interpretacijama Holečekovog zeta, iako već u potpuno drugom kontekstu: “Crnogorske junake ćemo pročitati s dvostrukim zadovoljstvom posebno danas, kad se ponovo borimo i to na daleko širem frontu za novo, bolje uređenje i sretniji život kod nas i u cijelom svijetu. Imena ljudi su se promijenila. Ali junaci u suštini ostaju isti. I danas zna podjarmljeni narod u titoističkoj Jugoslaviji, đe je njegov prijatelj a đe neprijatelj. Kao nekad Marko Miljanov, radni narod Crne Gore i cijele Jugoslavije voli svoje najbliže susjede i žudi za zbližavanjem sa slobodnim narodima iz narodnih demokratskih zemalja i Sovjetskog Saveza!”⁴³³ Dakle, Jozef Holeček se po toj namjenskoj fantaziji marksističkog literarnog naučnika promijenio u naprednog narodnog pisca a njegov veliki crnogorski uzor u prethodnika informbirovske prosovjetske opozicije prema režimu maršala Tita.

Činjenica da su komunistički režimi postojali u svim slovenskim zemljama, od Sovjetskog Saveza preko njegovih satelita Čehoslovačke, Poljske, Bugarske, pa do “nesvrstane” Jugoslavije, navela je te režime da manipulišu elementima nekadašnje slovenofilske ideologije. U prvim godinama izgradnje socijalizma, nakon Drugog svjetskog rata, to manipulisanje je, isto kao i prisvajanje nekih tradicionalno nacionalističkih ideja, zabilježilo određene uspjehe. Međutim, vremenom će u češkom društvu ideja “slovenske uzajamnosti” biti potpuno diskreditovana, naročito nakon invazije armija zemalja potpisnica Varšavskog ugovora na Čehoslovačku 1968. godine,

⁴³² Isto, 12.

⁴³³ Isto, 15-16.

koja je slovenskoj ideologiji u češkom društvu, prema historičaru Jiříju Raku, zadala “smrtonosni udarac”.⁴³⁴ Tako je, između ostalog, prestao postojati ideološki koncept, koji je svojevremeno stimulirao nastanak i razvoj slike Crne Gore i Crnogoraca.

Isto kao i mnogi drugi aspekti relativno nedavne historije tako i razvoj i uloga slovenstva u diskursu i praksi komunističke vlasti u Čehoslovačkoj za sada ostaju nedovoljno istraženo poglavlje. Međutim, očito je da je ta pojava predstavljala više pomoćni nego ključni dio komunističke ideologije. Suštinu slovenske ideologije činile su predstave zasnovane na nesumnjivim lingvističkim srodnostima nekoliko jezika i idealizovanju međusobnih kulturnih veza, uz koje se često pridruživala i ideja o potrebi razvijanja političkih i privrednih odnosa. Slovenstvo je činilo imaginarnu zajednicu koju je povezivao mit o zajedničkom porijeklu. Komunistička ideologija je, nasuprot tome, sadržavala bitne elemente koji su tipični za sve velike religije kao što su islam ili hrišćanstvo. Dakle, ne zajedničko porijeklo već zajednička vjera, preciznije rečeno prihvatanje konkretne ideologije, činila je osnovu za konstituisanje i omeđivanje imaginarne zajednice, sastavljene prije svega od komunističkih država, odnosno od komunističkih partija tamo gdje je do preuzimanja vlasti od strane marksista i lenjinista tek trebalo da dođe. S tim je usko povezano i ograđivanje te zajednice prema svijetu, bilo prema kapitalističkim državama, unutrašnjem neprijatelju ili jeretičkim otpadnicima, čiji klasični primjer su u određenim razdobljima predstavljali upravo Tito i njegova Jugoslavija.

Titova “jeres” i isključivanje Jugoslavije iz “socijalističkog bloka” imali su značajan uticaj na mogućnosti razvoja slike o Jugoslovenima u češkoj sredini. Jugoslovenski narod je bio predstavljan kao moralno čist, voljan da što prije svrgne “uzurpatorski, protivnarodni režim”.⁴³⁵ Međutim, Titov režim je bio mnogo otporniji nego što su njegovi ideološki protivnici iz zemalja sovjetskog bloka mislili. Tako je otpadnička Jugoslavija ostala izvan sistema proruskih satelita. Zato je čehoslovački režim sa slikama Jugoslovena postupao veoma oprezno, i to kako u slučaju kad se radilo o predstavljanju tadašnje Jugoslavije, tako i u predstavljanju njene nedavne historije, naročito

⁴³⁴ Jiří Rak: *Bývali Čechové... České historické mýty a stereotypy*. Praha, 1994, 126.

⁴³⁵ Jan Světlý: *Národ nepokoříš. Rok svědkem Titovy zrady*. Praha, 1950, 87.

partizanskog pokreta koji je u kratkom razdoblju od 1945. do 1948. bio slavljen i u Čehoslovačkoj. Ideja socijalističkog bloka kao imaginarnih društvenih zajednica, u okviru koje su svi povezani istim klasičnim ciljevima, interesima, idejama i načinom života, pomogla je da se na Balkanu prepoznaju drugi saveznici koji su nedvosmisleno bili “naši”. Uz Bugarsku i Rumuniju, do početka 60-tih godina to je bila i Albanija.

Prije Drugog svjetskog rata Albanija je predstavljala, i to ne samo za češko društvo, najnepoznatiju i najegzotičniju zemlju jugoistočne Evrope. Razloga za to je bilo više: teritorijalna nepristupačnost, jezik koji sam predstavlja posebnu granu u okviru porodice indoevropskih jezika, patrijarhalno plemensko uređenje u planinskim oblastima i značajno prisustvo orijentalne kulture u ovoj jedinosti većinski muslimanskoj državi u Evropi. Preuzimanje vlasti od strane komunističke partije i prekidanje odnosa s Jugoslavijom, nakon rezolucije Informbiroa, dovelo je Albaniju na istu stranu “gvozdene zavjese”, odnosno u isti “blok mira”, kao i Čehoslovačku. Dok je Jugoslavija, s čijim narodima su Česi bili povezani brojnim prethodnim vezama i jezičkom srodnošću ostala s druge strane barikade, Albanci, koji su se “preobratili” na istu “vjeru”, kao Čehoslovaci, postali su naša nova “braća s juga”. Publicistika je tokom 50-tih godina donosila brojne oduševljene reportaže i putopisne crtice o izgradnji socijalističke Albanije, a ni beletristika nije zaostajala za njom. Albance kao “branitelje mira” opjevavao je Pavel Kohout: “Daleko na jugu, na strmoj planinskoj padini / stoji Albanac, stražar mira”.⁴³⁶ Slobodna Albanija, naseljena hrabrim i veselim, premda uvijek naoružanim gorštacima, pojavljuje se i u poeziji nekadašnjeg zarobljenika crnogorskih komita Konstantina Biebla: “Svi Albanci klikću u Tirani / I u kolu svi s karabinom / jer Albanac bez oružja nikad nije / Allahu ekber ... / I bog iščezava u zanosu / Izvor Slobode / šiknuo je iz albanskih planina / Iz najtvrđeg kamena na svijetu”.⁴³⁷ Zato što se priklonila komunizmu, do jučer tajanstvena zemlja preko noći će postati bliska i poznata, njeno stanovništvo više neće predstavljati nerazumljivog, egzotičnog

⁴³⁶ Pavel Kohout: *Verše a písně*. Praha, 1953, 91.

⁴³⁷ Konstantin Biebl: “Albánci III” In: Antonín Brousek: *Podivuhodní kouzelníci. Čítanka českého stalinismu v řeči vázané z let 1945-1955*. Purley, 1987, 20.

i opasnog “drugog”, već samo jednu novu varijantu “socijalističkog čovjeka”. Dosta prostora u svom stvaralaštvu Albaniji su posvetili i popularni putopisci Jirži Hanzelka i Miroslav Zikmund, koji su je proputovali uzduž i poprijeko 1959. godine tokom svog drugog velikog putovanja oko svijeta.⁴³⁸ Međutim, “najmanja grančica iz bogate krošnje miroljubivih naroda”,⁴³⁹ kako je Albaniju nadahnuto opisao Jan Pilarž u svom politički angažovanom putopisu, se 1961. razišla sa Sovjetskim Savezom i njegovim satelitima, slično kao prije toga Jugoslavija. Poslije te političke jeresi takoreći istog trena je prestala proizvodnja pozitivnih slika o Albancima i njihova zemlja će u češkoj svijesti opet upasti u zaborav.

Koncept slovenske bliskosti je u slučaju češkog pogleda na Crnogorke i ostale Jugoslovene obično vodio svojevrsnoj političkoj korektnosti. Neki aspekti crnogorske stvarnosti bili su, doduše, i prije prikazivani u negativnom svjetlu, ali prije svega se radilo o odbacivanju odstupanja od konstruisanog ideala Crne Gore kao “muzeja” praslvenske patrijarhalne zajednice i tvrđave slovenske bliskosti, početkom 20. vijeka radilo se o neslaganju s politikom kralja Nikole. Izgleda da je slika Jugoslovena u češkoj sredini pred Drugi svjetski rat bila toliko vezana za češki nacionalni diskurs a u periodu između dva svjetska rata i za koncepciju čehoslovačke spoljne politike, tako da jugoslovenska stvarnost nije mogla biti iskorištena u literaturi za konstruisanje imaginarnih državica i obimniju satiru i parodiju. To je u kontrastu sa npr. tadašnjim britanskim stvaralaštvom, koje Vesna Goldsvorti definiše kao “imperijalizam mašte” i “mentalnu kolonizaciju”.⁴⁴⁰ Uprkos tome što je slika Crne Gore i Balkana uopšte u češkoj kulturi bila veoma bogata, prije Drugog svjetskog rata ne možemo naći ništa analogno “Ruritaciji” i “Kravoniji” Antonija Houpa, “Hercoslovačkoj” Agate Kristi, “Plavoj Gori” Brema Stokera ili “Ponteverdu” iz operete *Vesela udovica* Franca Lehara. Pokušaj

⁴³⁸ Miroslav Zikmund, Jiří Hanzelka: *Obrácený půlměsíc*. Praha, 1962, 38-92.

⁴³⁹ Jan Pilarž: *Albánský zápisník*. Praha, 1954, 135.

⁴⁴⁰ Vesna Goldsworthy: *Inventing Ruritania. The Imperialism of the Imagination*. New Haven and London, 1998. (prijevod Vesna Goldsvorti: *Izmišljanje Ruritacije. Imperijalizma mašte*. Preveli sa engleskog Vladimir Ignjatović i Srđan Simonović. Beograd, 2000.)

Zigfrida Kaperu da upotrijebi južnodalmatinsku i crnogorsku sredinu kao kulise za bajke u češkoj sredini je bio potpuno jedinstven.⁴⁴¹

U periodu totalitarne diktature Komunističke partije Čehoslovačke ostaci nekadašnje slike Crne Gore će se zajedno sa uspomenama na posljednju dekadu habzburške monarhije pomjeriti u stanje određene historijske vanvremenosti.⁴⁴² Upravo sjećanja na nekadašnju sliku Crne Gore je crpila bajka *Tri veterana* od Jana Veriha, dramatičara, pisca i slavnog glumca. Ta bajka kao i njena filmska obrada koja je uslijedila predstavlja uspješnu, iako praktično jedinu obnovu klasične slike Crne Gore u periodu nakon Drugog svjetskog rata.

Tri veterana iz naziva Verihove bajke (Pankrac, Servac i Bimbac) dobili su od šumskih duhova tri čarobna predmeta: šešir pomoću kojeg se može stvoriti bilo koji predmet i pomoću kojeg se čovjek može prebaciti na bilo koje mjesto, novčanik (mješinu) bez dna i harfu koja može čarolijom prizivati ljudska bića. Međutim, vlasnik harfe se ni nakon odlaska iz vojske ne može osloboditi militarističkih sklonosti, te nastoji pomoću omađijanih vojski da rekonstruiše historijske bitke i počinje razmišljati o tome da zavlada svijetom. Pankrac i Servac zaključuju da Bimbaca od njegove težnje “da spasi svijet ali iz pozicije sile” mogu odvratiti jedino njegovom ženidbom sa ženom koja će biti “nešto između anđela i hulje”. Upravo u tom trenutku na sceni se pojavljuju jedno kraljevstvo i njegova vladarska porodica: “Pankrac se sjeti da je čuo da se priča o jednoj takvoj, u tu svrhu kao rođenoj. Zove se Bosana. Ona je kćerka Pikole, vladara malog kraljevstva Monte Albo. Pikola je prvobitno imao četiri kćerke. Tri je odlično udao. Najstariju za kralja Netalije, mlađu za kralja Pikardije i treću za bečkog bankara. Ta je prošla najbolje. Bosana je bila četvrta, najmlađa i najljepša.”⁴⁴³

Naziv Monte Albo (Bijela Gora) je providna zamjena za ime Montenegro pod kojim je Crna Gora poznata u većini svjetskih jezika. Predslika za Verihovog vladara Pikolu je nesumnjivo kralj Nikola. U

⁴⁴¹ Siegfried Kapper: *Pohádky přímořské*. Praha, 1998.

⁴⁴² Slično pomjeranje slike Turaka u oblast bajke i parodije primjećuje Tomáš Rataj: *České země ve stínu pŕlměšice. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*. Praha, 2002, 289-292.

⁴⁴³ Jan Werich: *Fimfárum*. Praha, 1987, 171.

radnji se odslikava čuvena svadbena politika kralja Nikole, u stvarnosti još uspješnija nego u zapletu bajke. Kralj Nikola je imao ukupno dvanaest potomaka. Prvorođena kćerka Zorka se udala za kasnijeg srpskog kralja Petra Karađorđevića, kćerke Milica i Anastazija za ruske velike kneževe iz carske porodice Romanov, princeza Jelena za italijanskog kralja Viktora Emanuela III (otud možda Verihova referenca o “kralju Netalije”) i Ana za njemačkog kneza iz roda Battenberg. Kćerke Marija i Sofija umrle su mlade, dok se posljednje dvije princeze, Ksenija i Vjera, koje su se značajno angažovale u crnogorskom političkom životu, nijesu nikad udale. Čuvena ljepota crnogorskih princeza u kombinaciji s diplomatskom spretnošću kralja Nikole i nastojanjem evropskih vladara da uljepšaju često ne baš najljepšu fizionomiju svog roda dodavanjem “nove krvi” napravili su od vladara siromašne balkanske “džepne” kraljevine čuvenog “tasta Evrope”. Kralj Nikola je imao još i tri sina – Danila, Mirka i Petra. Ali za razliku od atraktivnih i svestrano talentovanih kćerki muški potomci nijesu bili baš najsposobniji, živjeli su lakomislno i državni poslovi ih nijesu zanimali.⁴⁴⁴

Dakle, tri veterana su krenula do kraljevstva Monte Albo. Kralj Pikola “s velikim interesom saslušava vijest da su se odmah pored kraljevskog dvorca, na glavnom i jedinom trgu, u glavnom i jedinom hotelu, smjestila tri bogata stranca. ... Još iste večeri je kralj Pikola pozvao tri stranca na večeru”.⁴⁴⁵ Neposredno pored skromnog dvorca kralja Nikole u crnogorskoj prijestonici Cetinju nije bio hotel, međutim, glavni i dugo jedini hotel Lokanda, otvoren 1864. godine, bio je praktično iza ugla.⁴⁴⁶ Kralj je također, kao i kralj Pikola iz bajke, imao običaj da zove na audijenciju poznatije ili zanimljivije strance koji bi posjetili mjesto.

Tokom večere lijepa princeza Bosana koketira sa Servacem i Bimbacem, koji se počinju nepromišljeno hvaliti svojim čarobnim poklonima. Bosana i kralj Pikola će veterane uspavati i ukrasti im

⁴⁴⁴ Živko M. Andrijašević: *Crnogorske teme*. Podgorica, 1998, 146.

⁴⁴⁵ Werich, 172.

⁴⁴⁶ Dušan J. Martinović: “Razvitak turizma na Cetinju do Drugog svjetskog rata.” In: *Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX i prvoj polovini XX vijeka. Zbornik radova sa naučnog skupa na Cetinju 18-19 oktobra 1996. godine*. Cetinje, 1997, 12.

čarobni novčanik i harfu. “Nakon toga Pikola je naredio da veterane koji su spavali prebace u hotel, da im ispostave račun i da ih pozovu da smjesta napuste Monte Albo.”⁴⁴⁷ Rukovodstvo hotela pokušava da izbací odjednom siromašne veterane na ulicu, đe čeka pomahnitala rulja spremna da ih linčuje. Pankrac, koji još jedini ima čarobni predmet, pokušava harfu i novčanik izmađijati natrag, ali prilikom povratka u zamak i on izgubi čarobni šešir. I sam će se jedva izvući iz zgrade: “Preskočio je ogradu i do glave je upao u đubrivo. Smrdi doduše, ali ništa nije slomio. Bježi kroz park, sustižu ga. Vraća se, trči krivudajući, preskoči preko ograde i preko trga dođe do hotela.”⁴⁴⁸ Iako to može biti puka slučajnost, određena mogućnost inspiracije stvarnim dvorcem kralja Nikole i njegovom najbližom okolinom ipak postoji. Iza zdanja stvarnog dvorca na prelomu 19. i 20. vijeka prostirala se mala bašta za potrebe vladareve kuhinje a odmah iza nje se i dan danas nalazi park.

Na crnogorsku sredinu nedvosmisleno upućuje bijeg trojice veterana iz zemlje u ukradenoj kočiji. “Vriska gomile je ostajala za njima, i već su se spuštali niz serpentine prema moru dok su se kola na jednoj krivini naginjala na dva lijeva a na sljedećoj na dva desna točka.... Konj je pao a veterani kao iz katapulte izbačeni odletješe u luku na strmu padinu...”⁴⁴⁹ Tu je opisan klasični put između Cetinja i nekad habzburškog Kotora, koji je dugo vremena predstavljao najvažniju vezu crnogorske prijestonice sa svijetom. Opis opasne ceste s prekrasnim pogledima se nalazi u praktično svim češkim i stranim putopisima o Crnoj Gori iz vremena prije Drugog svjetskog rata isto kao i u spomenama više hiljada čeških turista.

Osiromašena trojica veterana još jednom će imati sreću i zadobiti naklonost šumskih duhova. Ovaj put će im pokazati drvo zvano *njuška* – ko pojede njegov plod naraste mu dugi nos. Nakon toga će se Pankrac, Servac i Bimbac probuditi s dugim bradama i u odjeći koja podsjeća na odjeću mudraca s Istoka. Neimenovani glavni grad Monte Alba leži, isto kao i Cetinje, prijestonica crnogorske monarhije, na vrhu stjenovite planine: “Visoko iznad njih kružila su tri galeba i veselo kreštala. Ve-

⁴⁴⁷ Werich, 174.

⁴⁴⁸ Werich, 175-6.

⁴⁴⁹ Werich, 176.

terani su primjetili, da lete prema planini pod čijem vrhom se sunčao glavni grad Monte Alba.”⁴⁵⁰ Uspjeli su prodati plodove *njuške* kralju Pikoli. Nakon što ih je nekoliko pojela Bosani počne rasti dugi nos, bolje rečeno surla. Surla je rasla, kroz prozor se spustila do parka, iz parka se pružila niz ulicu, rastući sve više i više: “Stanovnici Monte Alba su se počeli skupljati sa svih strana. ... Jedni su kukali, drugi proklinjali. Molili su surlu da se vrati, odnosno da se opet smanji, podsjećajući je na slavnu tradiciju njihove zemlje. Do noći je nos prešao granicu Monte Alba. Pikola se odmah telefonski spojio sa susjednom vladom ali dok je našao kompetentnu osobu, nos je prečicom kroz željeznički tunel stigao u Austro-Ugarsku.”⁴⁵¹ Spominjanje Austro-Ugarske i opis puta koji je nos prešao smještaju bajkoviti Monte Albo u relativno jasno ograničenu epohu i geografsku oblast. Austro-Ugarska u bajci nije kao što je bila u stvarnosti odmah susjedna zemlja ali u svakom slučaju je bila blizu. “Austrijska štampa se ponašala vrlo uljudno. Bečki *Abendblatt* imao je doduše zajedljivu primjedbu o maloj zemlji, u kojoj je jedina velika stvar princezin nos, ali većina novina je pisala sa saosjećanjem. Praška *Bohemija* donijela je vijest čak na trećoj stranici zato što se radilo o slovenskoj dinastiji. Zato su njemačke carske novine bile pakosne. *Berliner Anzeiger* je uvodni članak nazvao: ‘Neće nam zabadati balkansku njušku u naše carstvo!’”⁴⁵² Dakle, Monte Albo je nesumnjivo mala balkanska zemlja. I uprkos imenu koje zvuči italijanski to je slovenska zemlja. Primjedba kako je praška *Bohemija* imala obzira, šaljivo reflektuje političku korektnost koju je češka sredina imala prema pitanjima slovenske bliskosti.

Nakon što je nos prošao praktično kroz cijelu Evropu, u liku tri mudraca s Istoka pojaviće se tri veterana. Kao lijek će propisati ljekovite kruščice, zahvaljujući kojima će se nos početi smanjivati i vraćati na teritoriju kraljevstva. (“Berlinske večernje novine su s oduševljenjem pisale: Propala je slovenska infiltracija nosem!”).⁴⁵³ Posljednjih nekoliko centimetara nosa odstraniće tek kad im vrate ukradene stvari, ali ih na kraju, Pankrac, Servac i Bimbac svejedno moraju vratiti duhovima.

⁴⁵⁰ Werich, 181.

⁴⁵¹ Werich, 184.

⁴⁵² Werich, 184.

⁴⁵³ Werich, 186.

Filmska verzija bajke *Tri veterana* scenariste Zdenjeka Svjeraka i režisera Oldržiha Lipskog iz 1983. godine vjerno slijedi glavnu liniju Verihove priče. Brojni crnogorski motivi su ostali sačuvani a bili su dodati i novi, kojih u prvobitnom literarnom djelu nije bilo. To dokazuje, da su tvorci filma bili vrlo dobro svjesni šta je predstavljalo prvobitnu inspiraciju Verihove bajke.⁴⁵⁴

Nakon uvodnog zapleta koji je identičan s književnim, Pankrac (Rudolf Hrušinski), Servac (Jozef Somr) i Bimbac (Petr Čepek) dolaze na granicu kraljevstva na kojoj se nalazi mala carinarnica s ru-soovskim carinikom (Milan Lasica). Kraljevstvo u filmu ne leži u blizini mora, već na visokim sniježnim planinama. Na graničnom prelazu visi natpis “Monte Alba” s grbom (stilizovanom bijelom gorom), koji podsjeća na grb Socijalističke Republike Crne Gore iz vremena kad je film bio sniman. Carinik je pustio trojicu veterana u zemlju tek nakon što je bio potplaćen s nekoliko kutija cigareta “s kamilom”.

U prijestonici će se veterani prvo susresti s hotelijerom Lešinárom (Ladislav Gerendaš). Hotelijer s pljosnatom pseudocrnogorskom kapom na glavi, s brkovima i zulufima ih dočekuje riječima: “Duboko sam uvjeren da ćete se smjestiti u mom hotelu. Drugog hotela ovđe nema. To je hotel svih kategorija. Treća sa stjenicama, druga bez stjenica, prva bez stjenica i s ofingerima.” Hotel *Kod Lešinara*, na kojem isto kao i na prvom cetinjskom hotelu *Lokanda* visi natpis *Grand hotel*, predstavlja tipičnu češku predstavu o mizernom balkanskom smještaju. Naravno, s izgledom svog uzora nema mnogo zajedničkog. *Grand hotel Lokanda* bio je u svoje vrijeme na solidnom evropskom nivou, s dobro opremljenim sobama, bibliotekom i čitaonicom, koja je nudila dobar izbor strane štampe (iz čeških zemalja u 1882. godini čitaonica hotela je svojim gostima nudila *Národní listy*, *Pozor*, *Politik* a *Tribunu*)⁴⁵⁵. Na jednom spratu hotela prije Prvog svjetskog rata bio je smješten konzulat SAD. To što su oba ova hotela, stvarni i iz bajke, završila na sličan način vjerovatno je slučajnost: dok je *Grand hotel Kod Lešinara* srušio potres koji je izazvala princezina surla svojim kihanjem, *Grand hotel Lokanda* bio je, četiri godine prije premijere filma, razoren katastrofalnim zemljotresom.

⁴⁵⁴ Na početku su, navodno tvorci filma razmišljali o tome da se bajka snimi u Crnoj Gori. Iz finansijskih razloga, planinski eksterijeri su na kraju snimljeni u Slovačkoj.

⁴⁵⁵ Josef Holeček: *Černá Hora v míru I*. Praha, 1883, 231.

Glavni grad Monte Alba dočaran je pomoću raznih rekvizita i kostima koji predstavljaju mješavinu orijentalnih i istočnoevropskih motiva, te motiva iz bajki. Pored hotela stoje zapuštene građevine s natpisima *Spital*, *Funus Service*, *Fajer-institut*, *Pošta Kuća*, *Schola abnormal* ili *Schola normal*. Stanovnici su odjeveni u šarene kostime, u kojim su bliži predstavama Turaka i Orijenta, s fesovima i širokim pantalonama koje landaraju iako se među njima, tu i tamo pojavi i neko s ravnom kapom koja koliko-toliko liči na crnogorsku. Neurednost i dokolicu potcrtavaju i svuđ prisutne muve i s uzdahom izgovarani prigovori Pankraca kako u mjestu nema ni rijeke bogate ribom, ni željezničke stanice. A u Cetinju zaista nema ni željezničke stanice a ni rijeke.

“Njegovo veličanstvo kralj Pikola” (Julius Satinski) živi u tipičnom srednjovjekovnom gradu srednjoevropskog tipa, što sa cetinjskom stvarnošću nema ništa zajedničko. Na glavi nosi krunu s polumjesecom umjesto krsta (kralj Nikola je uglavnom nosio običnu crnogorsku kapu) a za vrijeme audijencije veterana za pojasom ima tri pištolja. Radi se o detalju koji sigurno nije tipičan za uobičajene likove kraljeva u bajkama, koji kao kraljevske attribute uz krunu obično imaju žezlo i zlatnu jabuku. No, upravo je kralj Nikola bio poznat po tome što je za pojasom nosio ukrasni revolver i sablje. Taj običaj je bio sastavni dio njegovog svjesnog rada na svom imidžu. Za mnoge od njegovih podanika i inostranih posjetilaca njime je potcrtavao romantični i egzotični kolorit Crne Gore ali je isto tako i iritirao pristalice modernizacije. (“Ako Crnogorac nosi stalno za pojasom revolver, kuburu ili nož, to može biti lijepo na pogled, međutim, to sigurno nije kulturno. Revolver nije pratilac civilizacije ... Ali zar kralj nije u tom smislu prvi? Zar on uvijek ne nosi revolver za pojasom?”)⁴⁵⁶ Odjeća kralja Pikole više izgleda kao parodija odjeće posljednjeg crnogorskog vladara nego kao odjeća tipičnog kralja iz bajki s krznom od hermelina. Upadljiva je i sličnost brade kod Nikole i Pikole.

Ali revolver za pojasom nije jedini znak crnogorske, odnosno montealbske, ratobornosti o kojoj u literarnom djelu za razliku od

⁴⁵⁶ Emanuel Škatula: *Válka na Balkáně. Válečné tažení Bulharska, Srbska, Řecka, a Černé Hory proti Turecku*. Praha, 1913, 50.

filma nema nikakvih naznaka. Kad je kralj Pikola od Servaca dobio poljsku kuhinju, rekao je: “To će nam dobro doći. Mi često ratujemo.” U to će se tri veterana moći uvjeriti i prilikom svoje ekskurzije u štampariju, đe im ministar informacija (Zdenjek Svjerak) objašnjava: “Ja, moliću lijepo, pratim međunarodnu situaciju i prema njoj ovđe od slova lijemo kuršume ili od kuršuma slova”. Ova naizgled pretjerana šala uistinu ima korijen u jednoj epizodi u ratovima ispunjenoj crnogorskoj historiji, koja je vezana za prvu novovjekovnu crnogorsku štampariju koju je osnovao vladika Petar II Petrović Njegoš.

Sljedeći zaplet se odvija isto kao u Veriha. Broj kćerki se u filmskoj verziji sveo na tri – Rosana se udala za kralja Pikardijea, Hosana za bankara iz Beča, dok je Bosana (Vida Skalska) tokom jedne jedine večere zavrtila pamet svoj trojici veterana. U južnoslovenskoj popularnoj kulturi, naročito u anegdotama i urbanim legendama, lijenost je ključna karakteristika Crnogoraca (kao što je glupost pripisivana Bosancima, škrtost Piroćancima itd). Slične osobine odlikuju i stanovništvo Monte Alba, kao što se može videti iz sljedećeg razgovora:

Bimbac: “Zašto tu imate toliko muha?”

Bosana: “Zato što su nam lijeni pauci.”

Servác: “A zašto ste tako siromašni?”

Bosana: “Zato što nam je lijeno stanovništvo.”

Osim lijenosti i korumpiranosti carinika u filmu Tri veterana pojavljuju se i druge negativne predstave, koje se u češkom društvu povezuju s Balkanom, Orijentom i istočnom Evropom. Uz apsurdnu i neefikasnu birokratiju to je prije svega “bizantizam” stanovništva, koji se ispoljava u brojnim demonstracijama mase kojom se lako manipuliše. Domaće stanovništvo trojicu veterana prvo dočekuje s oduševljenjem i s transparentima “Tuđinac je našinac!”, “Živjeli naši stranci!” i “Dobro došli gosti iz inostranstva!”. Dan kasnije, nakon što su bili pokradeni od strane vladareve porodice, razbješnjela rulja će bacati kamenje i nositi parole: “Stranci u inostranstvo!” i “Tuđinci nijesu našinci!”, što je Pankrac prokomentarisao riječima: “Ovđe imaju baš fine ljude. Lijepo vaspitane. Jedan dan te

slave, drugi kamenuju. Kako im se naredi.” Scena se naravno nije morala odnositi na balkansku kraljevinu iz bajke, već se moglo raditi i o indirektnoj metafori situacije u Čehoslovačkoj poslije sovjetske okupacije 1968, kao što je to u tadašnjem stvaralaštvu Zdenjeka Svjeraka bilo uobičajeno.

Putovanje princezinog nosa po Evropi, Svjerak i Lipski su u filmu iskoristili da Monte Albo smjeste u prepoznatljivi geografski i vremenski kontekst, kao što je to uradio i Jan Verih u svojoj knjizi. U Pragu je nos dočekala scena puna kiča, narodna svečanost tipična za kraj 19. vijeka, u kojoj su učestvovali političari u cilindrima i pripadnici raznih nacionalnih društava u narodnoj nošnji i sa crvenobijelim češkim zastavicama uz blagonakloni nadzor austrijskih žandara s perjanicama. U Njemačkoj je nos, naprotiv, prvo bio smatran za uljeza i opkoljen strogim pruskim vojnicima s bajonetima. Kralj Pikola i njegov ministar informacija u komunikaciji s drugim vladama koriste telefon. Kad se nakon intervencije trojice veterana preobučениh u mudrace nos počene postepeno smanjivati i vraćati natrag, ministar informacija prati njegovo kretanje na velikoj mapi, koja prikazuje srednju i jugoistočnu Evropu u posljednjim decenijama postojanja Habzburške monarhije. Ministar postepeno izvlači pribadače iz mjesta s mape koja je nos napustio. Nakon Praga i Budimpešte ostalo je još nekoliko pribadača, zabodenih u pravcu preko Slavonije i Bosne prema jugu. Posljednja je zabodena na granici između Hercegovine i Crne Gore.

Sa stanovišta razvoja češke slike Crne Gore i Crnogoraca književna i filmska verzija bajke Tri veterana predstavlja zanimljivu prekretnicu. Verihovo i Svjerakovo Monte Albo je parodija slike Crne Gore s preloma 19. i 20. vijeka. Crnogorski motivi tu predstavljaju stabilni sastavni dio sistema predstava i reminiscencija koji su bili povezani sa “starim dobrim vremenima” posljednjih decenija Habzburške monarhije. Njihovo pomjeranje u formu mita i bajke olakšalo je crnogorsku tematiku od politiziranja i heroizacije kojima je tradicionalno bila opterećena. Tako je češka kultura u Monte Albu, iako sa zakašnjenjem, stekla svoj ekvivalent imaginarnog balkanskog kraljevstva. Jan Verih i Zdenjek Svjerak spadaju među naj-

bolje stvaraoce češkog inetelektualnog humora. Tako je u drugoj polovini 20. vijeka ova slika Crne Gore koju su oni uobličili postala najraširenija slika te zemlje u češkom društvu. Doduše, većina publike, čitalaca i gledalaca, nije svjesna da predsluku Monte Alba predstavlja crnogorsko kraljevstvo, međutim, o djelu klasičnih kreatora češke slike Crnogoraca znaju još manje.

XI

Uspavana ljepotica

Od pada komunizma u Čehoslovačkoj do nastanka samostalne Crne Gore (1989-2006)

Slika Crne Gore i Crnogoraca nakon 1989. nema značajniju ulogu u češkom društvu. Tradicionalistička slika slovenskih junaka iz 19. vijeka je praktično iščezla, a slika Crne Gore nakon 1918. godine je funkcionisala u okviru ukupnog diskursa o bivšoj Jugoslaviji, Balkanu i istočnoj Evropi. U ovom poglavlju daćemo pregled dvije osnovne verzije slike Crne Gore u razdoblju od pada komunizma u Čehoslovačkoj do nastanka samostalne Crne Gore. Prva od njih je “politička” slika. Riječ je o refleksijama na savremenu crnogorsku stvarnost, koje su bile izazvane interesovanjem za aktuelna politička događanja: raspad jugoslovenske federacije, ratne konflikte i referendum o crnogorskoj nezavisnosti. U okviru medijskog diskursa o bivšoj Jugoslaviji Crna Gora je pobudila veće interesovanje tek u vezi s izbijanjem rata na Kosovu i kampanje NATO-a protiv Savezne Republike Jugoslavije 1999. godine. Druga verzija slike Crne Gore je “turistička”, koja nakon stabilizacije političke situacije i oživljavanja turizma u cijeloj regiji početkom 21. vijeka postaje sve aktuelnija. Za ilustraciju glavnih crta te slike poslužiće nam prije svega analiza turističkih vodiča i putopisa na internetu.

Crna Gora je sve do kraja 90-ih godina ostajala u sjenci dramatičnijih i tragičnijih događanja u drugim krajevima bivše Jugoslavije. Još u početnoj fazi jugoslovenske krize, na prijelomu 1988. i 1989. godine, srpski vođa Slobodan Milošević je u nastojanju da stekne kontrolu nad što većim dijelom jugoslovenske federacije uspio odstraniti staro crnogorsko rukovodstvo koje je bilo povezano s Titovom epohom i ideologijom *bratstva i jedinstva* jugoslovenskih naroda i na njihovo mjesto postavio je nove i njemu lojalne kadrove. Ta grupa pretežno mlađih komunističkih funkcionera je slijepo pratila oficijelnu političku liniju iz Beograda. Nova oligarhija pod vođstvom Momira Bulatovića, Mila Đukanovića i Svetozara Marovića je ubrzo, pomoću čistki političkih i idejnih oponenta, stroge medijske kontrole i planske manipulacije s konzervativno-tradicionalističkim men-

talitetom velikog dijela stanovništva, uspjela učvrstiti svoju vlast i značajno ograničiti prodiranje alternativnih demokratskih koncepcija. Crna Gora, kako oficijelna mjesta tako i veliki dio većinskog stanovništva, u prvoj fazi raspada Jugoslavije se bespogovorno postavila na stranu Srbije. To se naročito ispoljilo u učestvovanju crnogorskih rezervista i dobrovoljaca u napadima Jugoslovenske narodne armije na Dubrovnik 1991. godine.⁴⁵⁷ U proljeće 1992. ove dvije republike su formirale novu federalnu državu, Saveznu Republiku Jugoslaviju. Godine koje će uslijediti nakon toga su, kao posljedice političke odluke da se sudbina veže za Srbiju, obilježile međunarodne sankcije, ekonomski krah, hiperinflacija, porast organizovanog kriminala, nacionalno-šovinistička retorika i militarizam.

Međutim, za češke medije i javnost u prvoj polovini 90-ih godina Crna Gora praktično nije ni postojala, preciznije rečeno nije bila vidljiva. Tokom raspada Jugoslavije i ratova koji su uslijedili pažnja javnosti je po pravilu bila usmjerena na mjesta najintenzivnijih borbi. Za razliku od ostalih republika bivše Jugoslavije, Crna Gora je bila pošteđena konflikta na svojoj teritoriji i u tom smislu je za češke medije bila nezanimljiva. Tadašnja događanja na njenoj unutrašnjopolitičkoj sceni su obilježile nedemokratska praksa, teška kršenja ljudskih prava i prava manjina,⁴⁵⁸ kao i cijeli niz drugih negativnih pojava koje češka sredstva informisanja nijesu registrovala ni analizirala.

Postoje još dva razloga zbog kojih je previđana ili zapostavljena crnogorska uloga u jugoslovenskoj krizi i ratovima koji su uslijedili. Češki posmatrači koji su izvještavali o ratu nijesu uspjeli da se dovoljno brzo orijentišu u novonastaloj situaciji. Do tada od strane Čeha monolitno viđeni Jugosloveni, podijeljeni su praktično preko noći na cijeli niz na-

⁴⁵⁷ Živko M. Andrijašević: *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*. Bar, 1999, izvrsno je rekonstruisao vladajuću ideologiju i razbuktavanje nacionalne i političke mržnje, koje je dovelo do napada na Dubrovnik, na osnovu analize dominantnog diskursa *Pobjede*, tada jedinih crnogorskih dnevnih novina.

⁴⁵⁸ Među najteže slučajeve kršenja ljudskih prava spadali su zločini protiv crnogorskih građana bošnjačke narodnosti i izbjeglica iz Bosne. Vidi: Jakub Durgut: *Bukovica 1992-1995. Etničko čišćenje, zločini i nasilja*. Podgorica, 2003; Šeki Radončić: *Kobna sloboda. Deportacija bosanskih izbjeglica iz Crne Gore*. Beograd, 2005; Rifat Rastoder: *Usud imena: Štrpci*. Podgorica, 2003.

roda. Crna Gora je u prvoj polovini 90-ih godina stajala na strani glavnog krivca za rat, tako da se prije može kazati da je bila saučesnik nego žrtva agresivne politike Beograda. Dugogodišnje podržavanje i legitimisanje režima Slobodana Miloševića od strane podgoričke političke garniture, već spominjani napad na Dubrovnik, crnogorski udio u ratu u Bosni i Hercegovini kao i niz drugih “moralnih brazgotina”, sahranili su u očima susjednih naroda, pa i mnogih Crnogoraca, stari mit o “crnogorskom čojstvu i junaštvu”. Međutim, sve to je češkoj javnosti uglavnom ostalo nepoznato. Mala Crna Gora se iz srednjoevropskog pogleda stopila sa “ostatkom Miloševićeve Jugoslavije”, “Srbijom” i “srpskim nacionalizmom”. Crna Gora je jedno vrijeme bila sakrivena iza naziva Savezna Republika Jugoslavija, a uostalom, i kasniji naziv “Srbija i Crna Gora” obično je navodio na skraćivanje naziva samo na “Srbiju”. Tako je, naizgled paradoksalno, taj podređeni položaj Crnoj Gori pomogao u razvoju kasnije pozitivnije češke medijske slike o njoj – naime, Srbiji uvijek eksponiranoj u prvom planu se s pravom pripisivala najveća moralna krivica dok se na ulogu Crne Gore obično zaboravljalo. Međutim, to se ne smije zaobilaziti ni prećutkivati, jer bez svijesti o tome šta se u njoj događalo u prvoj polovini 90-ih godina i kakvu su ulogu tada odigrali Crnogorci u širem jugoslovenskom prostoru, ne bismo mogli razumjeti kasniji razvoj i današnja događanja u toj zemlji.

Od samog početka 90-ih godina u Crnoj Gori, slično kao i u samoj Srbiji, postojala je kako intelektualna, tako i politička opozicija prema crnogorskom establišmentu, velikosrpskom nacionalizmu i ratnoj psihози. Međutim, u prvim godinama nakon raspada SFRJ te političke snage (naročito Liberalni savez i Socijaldemokratska partija), kao i nevladine kulturne, građanske ili religijske organizacije i nezavisni mediji (Matica crnogorska, PEN klub, neđeljnik Monitor, obnovljena Crnogorska pravoslavna crkva i dr.) nijesu mogle ni da značajnije utiču na dominantnu društvenu atmosferu, niti da dosegnu neke promjene na političkoj sceni. Tek je katastrofalna ekonomska situacija dovela do postepenog otrežnjavanja dijela crnogorskog društva. U drugoj polovini 90-ih godina došlo je do razdora unutar vladajuće Demokratske partije socijalista, iz kojeg su 1997. godine kao pobjednici izašli premijer Milo Đukanović i njegovo procrnogorsko krilo, koje se pokušavalo distancirati od politike Slobodana Miloševića koja se očigledno bližila potpunom krah. Tadašnje borbe za vlast i javno deklarisanje početka nove,

prozapadne orijentacije su nakon dugih godina, tokom kojih je ne samo za češku javnost već i za sredstva informisanja i akademske krugove predstavljala crnu rupu Balkana o kojoj se nije znalo ništa više osim da postoji, konačno pobudile interesovanje šire javnosti za Crnu Goru.

Ogromno interesovanje češkog društva izazvalo je izbijanje rata na Kosovu u drugoj polovini 1998. godine, kao i vojna intervencija zemalja NATO-a protiv Miloševićeve Jugoslavije koja je uslijedila u proljeće 1999. godine. To interesovanje je bilo utoliko veće što je Češka Republika postala članicom Sjevernoatlantske alijanse samo dvije sedmice prije početka vojnih operacija. Pozicija Crne Gore u tom ratu je bila komplikovana. U Crnoj Gori kao dijelu SR Jugoslavije bile su razmještene jedinice federalne armije, a neki od objekata na njenoj teritoriji bili su cilj bombardovanja, što nije prošlo bez civilnih žrtava. Ali republičko rukovodstvo je za razliku od Srbije odbilo da proglasi ratno stanje i organizuje mobilizaciju. Zemlju je ujedno preplavio i veliki talas izbjeglica s Kosova čiji broj je u nekim opštinama prevazišao broj lokalnih stanovnika. Nekoliko puta je malo nedostajalo da napetost između federalne armije i dobro naoružane crnogorske policije, lojalne Đukanovićevoj vladi, preraste u oružani konflikt, čije posljedice bi u nacionalno mješovitoj a politički snažno polarizovanoj zemlji s najvećom vojnom i ustaničkom tradicijom od svih jugoslovenskih naroda bile nesagledive. Dramatična događanja tokom posljednje dvije godine Miloševićeve vlade vratila su Crnu Goru opet u podsvijest češkog društva, o njoj su ponovo sredstva javnog informisanja počela izvještavati gotovo svakodnevno.

Medijski diskurs o kosovskom konfliktu, intervenciji NATO-a i budućnosti regiona u godinama od 1998. do 2000. nadovezivao se na već postojeću formu diskursa o problematici bivše Jugoslavije, u istom stilu u kojem se razvijao od raspada SFRJ i početka oružanih konflikata u 1991. godini. Taj diskurs istovremeno nije pokazivao gotovo nikakve znakove kontinuiteta s nekadašnjom tradicijom češko-južnoslovenskih odnosa i kompleksom slika koji je s njom spojen. Ostatke slovenofilske ideologije povezane s češkim nacionalizmom sadržao je još samo diskurs autora konzervativne komunističke partije. Njihovu glavnu tribinu predstavljale su dnevne novine *Haló noviny*, u kojima su se napomene o slovenskoj uzajamnosti i slike junačkih Srba (Jugoslovena), koji brane svoju zemlju protiv uljeza, preplitale s tradicionalnom komunističkom

retorikom. Po mišljenju tog, u opštenarodnom okviru marginalnog i izolovanog idejnog toka, Srbija je jednoznačno bila žrtva zapadnog imperijalizma, a Miloševićev režim je bio predstavljan istovremeno i kao patriotski i kao socijalistički. Zato su ti isti češki ljevičarski i nacionalistički publicisti videli srpsku opoziciju, studentski pokret Otpor i prozapadno rukovodstvo Crne Gore kao izdajnike i kolaborante. Uvođenje njemačke marke u Crnoj Gori 1999. godine u cilju zaštite ekonomije od Miloševićevih finansijskih manipulacija pružilo im je mogućnost da zloupotrijebe antinjemačko raspoloženje dijela češke javnosti.

U diskursu o bivšoj Jugoslaviji i Balkanu, koji se u češkoj javnoj diskusiji konstituisao početkom 90-ih godina značajnu, a nekad i dominantnu ulogu su imala tumačenja koja su sliku tamošnje problematike zasnivala na isticanju zaštite osnovnih ljudskih prava, demokratizacije, liberalizacije i prozapadne, eventualno proevropske orijentacije. Taj tip diskursa bio je usko povezan s naglim razvojem koji je u Čehoslovačkoj, nakon Baršunaste revolucije, doživjela ideologija ljudskih prava, demokratije i “povratka u Evropu”. Među češkim tvorcima njegove “jugoslovenske” verzije bili su prije svega neki novinari, nezavisni publicisti i radnici humanitarnih organizacija. U prvoj polovini 90-ih godina, kad je izbio oružani konflikt u Sloveniji, za kojim je uslijedio rat u Hrvatskoj, na koji se nadovezao još krvaviji rat u Bosni i Hercegovini, mnogi od tih autora su postali direktni a često i angažovani svjedoci događanja o kojima su pokušavali da informišu češku javnost. Po njihovom shvatanju, Miloševićev režim bio je, i nakon prevazilaženja početnog crno-bijelog viđenja situacije, i ostao glavni krivac za rat. Kreatori slike bivše Jugoslavije, koji su se izjašnjavali za podršku demokratiji i ljudskim pravima, u tom razdoblju su Crnu Goru predstavljali kao multikulturnu zemlju koja se demokratizuje, zemlju ugroženu humanitarnom katastrofom i potencijalnim ratnim konfliktom. Od izbivanja sukoba na Kosovu, preko bombardovanja Jugoslavije pa sve do pada Miloševića u češkim sredstvima informisanja preovladavao je demokratski i ljudskopravni diskurs. Međutim, nije bio zanemarljiv ni broj protivnika intervencije, protivnika otcjepljenja Crne Gore, kao ni broj istupa sa prosrpskih ili antiameričkih pozicija. Ali sve te debate i stavovi su se više odnosili na cjelokupnu sliku situacije na Balkanu i intervenciju NATO-a, i tek u izvjesnoj mjeri su se ticale sâme Crne Gore.

Nakon pada režima Slobodana Miloševića u oktobru 2000. godine interesovanje čeških medija za događanja na Balkanu se počelo naglo smanjivati. Crnogorska vlada je demokratizaciju Srbije pozdravila. Međutim, politička i privredna emancipacija manje republike je još u posljednjoj fazi Miloševićeve vladavine toliko uznapredovala da se oživljavanje zajedničkih federalnih organa činilo kao nerealno. U jesen 2000. godine je Milo Đukanović, koji je tada obavljao predsjedničku funkciju, formulisao program potpune nezavisnosti s mogućnošću formiranja saveza dviju suverenih i međunarodno priznatih država, koji je postao zvanična platforma crnogorske strane za rješavanje budućih odnosa između Srbije i Crne Gore. Dugotrajna paraliza federalnih organa, kao i stabilna natpolovična većina pristalica ideje nezavisnosti među crnogorskim građanima govorili su da je riječ o realnom scenariju. Ali ni nova srpska politička elita nije željela “izgubiti” Crnu Goru, koja je i dalje bila smatrana za sastavni dio srpskog etničkog prostora. Evropska unija se u jugoistočnoj Evropi i dalje držala svoje tradicionalne politike očuvanja postojećeg stanja, koja je bila motivisana strahom od “balkanizacije” i “domino efekta”, bez obzira na dugotrajnu neodrživost tog stanja i njegove negativne uticaje na demokratske procese u regionu. Ti pritisci su u periodu od 2002. do 2003. doveli do formiranja slobodnije, konfederativne države Srbije i Crne Gore pod patronatom predstavnika EU za inostranu politiku Havijera Solane. Dogovor o nastanku nove države omogućavao je Crnoj Gori da nakon tri godine postojanja tog saveza iskoristi pravo na referendum o nezavisnosti.

Glavna pažnja svjetskih medija i javnosti se nakon terorističkih napada 11. septembra 2001. pomjerila prema drugim kriznim oblastima i aktuelnijim temama (Avganistan, Irak, Bliski istok, terorizam, spoljna politika SAD-a itd.). To je za posljedicu imalo marginalizovanje događaja na Balkanu i ukupno opadanje interesovanja za taj region. Češka sredstva informisanja su prestala da sistematski prate problematiku jugoistočne Evrope i značajnije refleksije ili analize, uz rijetke izuzetke, više se nijesu pojavljivale u medijima. Trenutno interesovanje budili su samo naročito značajni ili dramatični događaji – ubistvo srpskog reformističkog premijera Zorana Đinđića u martu 2003., nemiri na Kosovu u proljeće 2004. ili smrt Slobodana Miloševića u zatvorskoj ćeliji Međunarodnog krivičnog suda za zločine u bivšoj Jugoslaviji u martu 2006. godine. Informacije o Crnoj Gori,

izuzev onih turističkih, pojavljivale su se samo sporadično. Određeni izuzetak predstavljao je neđeljnik *Respekt*, na čijim stranicama se crnogorskoj tematici relativno sistematski posvećivao Matijaš Zrno.

Kampanju koja je prethodila referendumu o nezavisnosti, održanom 21. maja 2006. godine, češka sredstva informisanja počinju pratiti tek pri samom kraju, nekoliko dana prije glasanja. Za vrijeme referenduma u Crnoj Gori je bilo nekoliko čeških novinara čiji mediji su tako imali vlastite izvore informacija direktno s mjesta događanja, dok su ostala sredstva informisanja preuzimala vijesti od stranih agencija ili su ih prepisivala iz stranih novina i s interneta. Svoje izvještače u Crnu Goru su poslali *Česká televize*, državna TV stanica (Mihal Kubal), *Hospodářské noviny* (Martin Ehl) i *Český rozhlas*, državni radio (Martin Ježek). Ekipu češke televizije je kao vodič i tumač vodio Matijaš Zrno, koji je ujedno o događajima izvještavao i za časopise *Respekt* i *Týden*. Dakle, vijesti od tih novinara, zajedno sa preuzetim materijalima, formirale su predstave o najnovijim događanjima u Crnoj Gori u onom dijelu češke javnosti koji, s obzirom na nedovoljno poznavanje stranih jezika ili slabo interesovanje za događanja u inostranstvu, u formiranju svojih stavova zavisi od informacija domaćih medija.

Martin Ježek je u svojim izvještajima za češki radio zauzeo idejno prosrpsku poziciju i ideju o crnogorskoj nezavisnosti je ironizovao. Iz Ježekovih javljanja bilo je vidljivo nastojanje da slušaocima zainteresuje navodnom balkanskom bizarnošću, apsurdnošću i egzotičnošću. Martin Ehl je za *Hospodářské noviny* referendum opisivao faktografski precizno i konkretno. Istakao je i ključnu ulogu koju su u procesu imali slovački diplomata Miroslav Lajčak (specijalni izaslanik Havijera Solane za nadzor nad procesom referenduma) i František Lipka (predsjednik crnogorske izborne komisije), što ga je dovelo do kritičkog zamišljanja nad beznačajnom ulogom, koju u poređenju sa Slovačkom ima češka diplomatija na Balkanu. Rezultate referenduma je Matijaš Zrno ocijenio u dvije analize za časopise *Týden* i *Respekt* koje su imale sličan ton.⁴⁵⁹ U njima je vidljiva idejna

⁴⁵⁹ Matyáš Zrno: "Bez boje i bez rvačky. Černá Hora rozšiřuje počet evropských států na 45." In: *Respekt*, 22, 29. květen - 4. červen 2006, 10; isti: "Vítězství rozdělené země. Černohorci si odhlasovali nezávislost na Srbsku." In: *Týden*, 22, 29. května 2006, 58-59.

linija koja je činila konstantu njegovih priloga o Crnoj Gori još od kraja 90-ih godina: prema nezavisnosti zemlje je otvoreno izražavao pozitivan stav i oštro je osuđivao srpski nacionalizam, ali istovremeno je i tvrdo kritikovao režim premijera Đukanovića, kako zbog njegove promiloševićovske prošlosti, tako i zbog nekih nedemokratskih i populističkih poteza njegove vlade. Izvještavanje češke državne televizije je pretežno bilo opisno, zasnovano prije svega na vizuelnoj pratnji, dok su ozbiljnije analize s obzirom na ograničeno vrijeme emitovanja unaprijed bile isključene. Uopšteno govoreći, češka sredstva informisanja su pozitivno ocjenjivala mirni, nenasilni i demokratski tok kampanje i referendumu, koji je bio u potpunoj suprotnosti s napetim i krvavim scenama koje su pratile nastanak samostalnih postjugoslovenih država u prethodnoj deceniji. Dok su strani mediji, od štampe do velikih televizijskih stanica kao što su BBC i CNN, crnogorskom referendumu pretežno posvećivali veliki prostor u udarnim terminima i na prvim stranicama, interesovanje čeških medija bilo je vrlo skromno, a nakon objavljivanja rezultata referendumu se sasvim izgubilo. Preko 55% crnogorskih građana izjasnilo se u referendumu za obnavljanje nekadašnje samostalnosti. Na osnovu tih rezultata crnogorski parlament je 3. juna proglasio samostalnost zemlje, koju je odmah narednih dana priznao niz država uključujući i Češku Republiku. U dosadašnjoj istoriji češko-crnogorskih kontakata tako su prvi put nastali uslovi za razvoj međusobnih odnosa na nivou samostalnih demokratskih država, ali sticajem okolnosti u istorijskom razdoblju u kojem realni značaj formalnog državnog suvereniteta rapidno opada.

U prvom dijelu ovog poglavlja ocjenjivali smo osnovne karakteristike slike Crne Gore, koja je bila motivisana prije svega aktuelnim političkim događanjima u bivšoj Jugoslaviji i koja se ispoljavala naročito u medijima. Drugu verziju slike ove zemlje u češkoj sredini čini njeno predstavljanje kao turističke destinacije. Turistička slika Crne Gore dolazi do izražaja na račun politički motivisanog diskursa na početku 21. vijeka, kad je konsolidacija političke i ekonomske situacije u regionu nakon pada Miloševićevog režima dovela do oživljavanja turizma. Može se pretpostaviti da će u narednim godinama Crna Gora u podsvijesti češkog društva biti sve češće prisutna kao tipični cilj morskog i planinskog turizma.

Klasičan izvor za analizu slike Crne Gore kao turističke destinacije predstavljaju turistički vodiči. U posljednjih dvadeset i pet godina je na češkom jeziku objavljeno ukupno sedam vodiča koji su potencijalnim posjetiocima predstavljali Crnu Goru, uglavnom još uvijek u okviru opisa cijele Jugoslavije. Dva vodiča od izdavača Olimpije, *Jugoslavija (Jugoslávie)* i *Jugoslovenske planine (Jugoslávské hory)*, objavljeni su u 80-im godinama. S obzirom na to da je Crna Gora u okviru SFRJ s 5,4% ukupne državne teritorije predstavljala najmanju republiku, a da su Crnogorci činili samo 2,5% jugoslovenskog stanovništva, razumljivo je da Crnoj Gori nije bio posvećen veliki prostor. Uprkos tome, u oba spomenuta vodiča mogu se naći znakovi interesovanja o domaćem stanovništvu, preciznije o onim njegovim grupama koje su češkim posjetiocima izgledale najegzotičnije, bilo da se radi o ulcinjskoj afrocrnogorskoj manjini (“grupica crnaca koji su od ropstva pobjegli iz Afrike, osnovala je na periferiji mjestaša u 17. vijeku malu naseobinu; njihovi potomci tu žive do danas.”)⁴⁶⁰ gorštacima, koji ispoljavaju elemente plemenske identifikacije (“na trebinjskoj strani žive Zupci, na crnogorskoj Grahovljani, na hercegovačkoj Kruševljani, a kod Boke Kotorske Krivošijani. Česte nesuglasice između tih rodova oko pašnjaka, krađa stoke itd. u prošlosti su završavale čak i krvnom osvetom.”) ili Albancima (“tipični planinski pastirski narod, naviknut na jednostavan način života.”)⁴⁶¹.

Posljednji vodič po cijeloj Jugoslaviji na češkom jeziku, preciznije rečeno, češka mutacija njemačkog originala, objavljen je 1991, dakle u godini raspada te države i početka rata.⁴⁶² U njemu se konstatuje da se počinju ispoljavati stare nacionalne netrpeljivosti, te da razgovor o politici spada među tri glavna problema na koja u Jugoslaviji treba obratiti pažnju (zajedno s opasnim vjetrom i isuviše burnim zabavama domaćeg stanovništva). Međutim, hronološki istorijski pregled završava optimističkim podacima o privrednoj konsolidaciji za vrijeme vlade premijera Ante Markovića. Jugoslavija je inače, uključujući i Crnu Goru, u toj knjizi predstavljena kao idealna, u svakom smislu zadovoljavajuća destinacija za ljetni odmor.

⁴⁶⁰ Nina Heřmanová a kol.: *Jugoslávie (průvodce Olympia)*. Praha, 1984, 255.

⁴⁶¹ Ladislav Jirásko, Luděk Lederer, Josef Lorenc: *Jugoslávské hory (průvodce Olympia)*. Praha, 1987, 204, 216.

⁴⁶² *Jugoslávské pobřeží (průvodce Marco Polo)*. Sestavil Armin Ganser. Praha, 1991.

Tek deset godina nakon toga na češkom tržištu knjiga počele se pojavljivati novi turistički vodiči po Crnoj Gori. Ratna događanja kao da su iz sjećanja čeških turista izbrisala znanja o crnogorskom primorju: u novim vodičima opet je bila riječ o “nepoznatoj zemlji, koju bi valjalo otkriti”. U vodiču Miroslava Hrdličke i Jiržija Martineka Crna Gora je upoređivana sa “tajanstvenom uspavanom ljepoticom”. U takoreći reklamnom tekstu Crna Gora se pojavljuje kao djevičanska i čista zemlja: “Ako poželite makar na trenutak napuštitu hektički tempo srednjoevropske civilizacije 21. vijeka i otići neđe će ćete se naći u okruženju autentične prirode, gostoljubivih i hrabrih ljudi, onda izaberite Crnu Goru, jednu od posljednjih evropskih oaza do kojih se može pobjeći i odmoriti uz žuborenje talasa i opojne mirise prirode.”⁴⁶³ Autori istovremeno upozoravaju da idila neće potrajati dugo. Crna Gora će se, po njihovom mišljenju, uskoro još više otvoriti svijetu i zahtjevi modernog turizma će je promijeniti isto kao što su promijenili mnoge mediteranske zemlje. Sličnu misao, potkrijepljenu još i ekonomskim podatkom, sadrži i posljednji češki turistički vodič po Crnoj Gori, objavljen prije obnove samostalnosti: “Posjetite zemlju gdje sunce sija duže nego bilo gdje drugo u Evropi, zemlju s prelijepom prirodom, zemlju prijatnih i gostoljubivih Crnogoraca. Osim toga, to je i zemlja u kojoj nećete na svakom ćošku čuti češki, a u nekim oblastima nećete uopšte nikoga ni sresti. Ali naravno morate požuriti, prema posljednjim podacima će se u 2004. u poređenju s prošlom sezonom broj turističkih posjeta povećati za 40% i ko zna koliko će još dugo ovaj raj izdržati u današnjem obliku.”⁴⁶⁴ Slično kao prije sto i više godina, i na početku 21. vijeka je aktuelna predstava da Crnu Goru treba upoznati prije nego što se modernizuje i time nepovratno promijeni.⁴⁶⁵ U turističkom vodiču po bosanskim i

⁴⁶³ Miroslav Hrdlička, Jiří Martinek: *Černá Hora (průvodce Kartografia)*. Praha, 2003, 7.

⁴⁶⁴ Dušan Němec: *Černá Hora. Kapesní průvodce*. Brno, 2006, 9.

⁴⁶⁵ Predstava o autentičnosti koja iščezava i koja će po prirodni stvari biti izbrisana procesom globalizacije, vezuje se za brojne zemlje koje su smatrane za “egzotične i neotkrivene”, od jugoistočne Azije (npr. Laos) pa sve do Balkana (Albanija), vidi: Gëzim Alpion: “Western Media and the European ‘Other’: Images of Albania in the British Press in the New Millennium.” In: *Albanian Journal of Politics*, I (1), 2005, 22.

crnogorskim planinama, objavljenom godinu dana kasnije, naići ćemo na još jednu misao, koja zvuči kao eho sto godina starih opisa putovanja na “slovenski jug”, a to je da uprkos raširenim predstavama u Crnu Goru ipak nije opasno putovati: “Carinske kontrole na graničnim prijelazima su brze, za tipično balkansko odugovlačenje ovđe valjda ne znaju. Postupanje carinika je potpuno profesionalno. ... Bezbjednost je uporediva sa onom u Češkoj Republici, ni u kojem slučaju se ne radi o rizičnoj balkanskoj zemlji. ... Kampovati u prirodi se takođe može bez problema. Kriminalitet u gradovima je na sličnom nivou kao kod nas.”⁴⁶⁶

Novi izvor za upoznavanje predrasuda, stereotipa, slika drugog, kao i predstava koje o samom sebi imaju njihovi autori, a time dakle i kolektivnog mentaliteta onog sloja društva koji se u njima predstavlja, postali su na prijelomu 20. i 21. vijeka putopisi objavljivani na internetu. Njih, kao i mnoštvo drugog materijala koje se pojavljuje na internetu, odlikuje visok nivo slobode izražavanja i niska mjera autocenzure, koji su često posljedice anonimnosti ili lažnog identiteta tvoraca web stranica. Zbog toga ti putopisi mogu da budu iskreni, nenašminkani, pristrasni, vulgarni i kruti. Zato oni za nas predstavljaju dragocjenu sondu u ispitivanju predstava o Crnoj Gori, bivšoj Jugoslaviji i Balkanu, kod onog dijela stanovništva koji koristi internet i koji preko njega izražavaju svoja lična iskustva s putovanja po tom regionu.⁴⁶⁷

Autori putopisa o jugoistočnoj Evropi na internetu obično se potpisuju samo ličnim imenima i nadimcima. Apsolutnu većinu njih čine mladi ljudi, starosne dobi između 18 i 30 godina. Radi se prije svega o visokoškolskim studentima ili o osobama koje su tek nedavno počele da rade. Na putovanja, koja obično traju od jedne sedmice do mjesec dana, najčešće kreću s ograničenim finansijskim sredstvima.

⁴⁶⁶ Mirsad Salihagić-Gorsky, Jakub Hloušek, Michal Kleslo: *Bosna a Hercegovina*. Ostrava, 2004, 186-188.

⁴⁶⁷ Analizu putopisa na internetu koji su posvećeni balkanskim zemljama, usmjerenju na rekonstrukciju upotrebljivanih stereotipa i predstava o toj oblasti i njenim stanovnicima, obavio sam u proljeće 2004. Riječ je o opširnijem istraživanju koje osim Crne Gore analizira i ostale balkanske države. Vidi: František Šístek: “Obraz Balkánu v českých internetových cestopisech.” In: *Lidé města* 2/16, 2005, 43-61.

Zato traže jeftin smještaj u kampovima i privatno, ili mogućnost slobodnog logorovanja u prirodi, a kad im se pruži prilika rado prihvataju besplatno gostoprimstvo od domaćeg stanovništva. Znatno manji broj autora internet putopisa predstavljaju osobe srednje dobi koje obično raspolažu s većim finansijskim sredstvima i traže udobniji način putovanja. U oba slučaja se prije svega radi o posjetiocima koji putuju od mjesta do mjesta, a ne o turističkim grupama niti o onima koji idu na individualni odmor u primorska ljetovališta. U onim zemljama jugoistočne Evrope koje imaju pristup moru, broj organizovanih turista u ljetnoj sezoni sigurno je veći od broja nezavisnih “backpackera” ali za obrađivanje i predstavljanje utisaka sa svog raspusta u formi putopisa na internetu takvi turisti, uz male izuzetke, obično nijesu zainteresovani.

Ograničiti pojam “Balkan”, bilo u geografskom, kulturnom ili političkom smislu nije nikad lako. Na internet pretraživaču www.seznam.cz u rubrici *Putopisi i informacioni serveri: Evropa (Cestopisy a informační servery: Evropa)* se za pojedine zemlje, koje se tradicionalno uvrštavaju u region jugoistočne Evrope u proljeće 2004. mogao naći sljedeći broj web stranica: Albanija 8, Bugarska 31, Hrvatska i ostale države bivše Jugoslavije 93, Rumunija 102, Grčka 53. Broj putopisa koji su posvećeni toj oblasti je daleko veći jer se preko drugih pretraživača ili zadavanjem konkretnog naziva zemlje, mjesta ili planine mogu naći i brojni drugi putopisi. Iako historičari, politolozi i novinari često klasifikuju navedene države za balkanske, pogledi autora putopisa na internetu se s takvom kategorizacijom u potpunosti ne slažu. Hrvatska i Grčka su po njima prije svega klasične destinacije mediteranskog turizma i praktično ni u jednom od istraživanih putopisa nijesu označene za “balkanske”. Nasuprot tome, Albanija, Bugarska i Rumunija po shvatanju ispitivanih putopisa nesumnjivo se nalaze na “Balkanu”, isto kao i “ostale balkanske države”, tj. sve republike bivše Jugoslavije osim Slovenije i Hrvatske. Geografsko ograničavanje “Balkana” korišćeno u putopisima na internetu je dakle relativno jasno – radi se o Albaniji, Bosni i Hercegovini, Bugarskoj, Crnoj Gori, Makedoniji, Rumuniji i Srbiji.

Prema broju internet stranica koji im je posvećen u putopisnim dnevnicima, najpopularniji cilj čeških turista u regionu je Rumunija, za kojom slijedi Bugarska. Najpopularniju destinaciju iz “balkanskog” di-

jela bivše Jugoslavije (Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora i Makedonija) predstavlja Crna Gora, dok je Srbiju, Makedoniju i Bosnu posjetio samo mali broj autora web stranica koje smo analizirali. Trase i ciljevi putovanja po Crnoj Gori su uporedivi s itinerarom individualnih turista, koji putuju po Bugarskoj i Rumuniji: radi se o tipičnoj balkanskoj destinaciji, u kojoj se planinski turizam može kombinovati s boravkom na moru i obilaskom historijskih mjesta i manastira. Većina autora ovih putopisa do Crne Gore dolazi preko Srbije ili Hrvatske. Dobra pristupnost primorskom dijelu zemlje iz južne Dalmacije, koju češki turisti masovno posjećuju, čini od crnogorskog primorja “egzotičniju” i, što nije zanemarljivo, jeftiniju verziju dobro poznate Hrvatske.

Dramatična događanja povezana s raspadom bivše Jugoslavije i ratovima koji su uslijedili, isto kao i visoka mjera političke polarizacije (napetost između Makedonaca i albanske manjine, između pojedinih naroda u Bosni i Hercegovini, između pristalica i protivnika režima Slobodana Miloševića u Srbiji ili između onih koji su za ili protiv nezavisnosti Crne Gore) rezultirali su velikim brojem refleksija na političke teme u putopisnim dnevnicima iz ove oblasti. Češki putnici komentarišu vidljive tragove oružanog konflikta, kao što su npr. razorene kuće, koje su prije svega u Bosni i Hercegovini još uvijek nezaobilazni dio poratnog “pejzaža duhova”.⁴⁶⁸ U Srbiji i Crnoj Gori opet traže tragove bombardovanja Jugoslavije od avijacije NATO-a, koje naravno osim u gradovima kao što su Beograd i Novi Sad uglavnom ne nalaze. Za razliku od Rumunije, Bugarske, ali i Albanije, u dnevnicima koji se odnose na bivšu Jugoslaviju su česte referencije o prisustvu vojske, policije i čestom pojavljivanju oružja među običnim ljudima. Tako, vatreno oružje u Crnoj Gori, na primjer, “obogaćuje” posjetu sezonskih pastirskih koliba – katuna (“Navečer smo pucali iz kalašnjikova koji je Đoko donio iz rata na Kosovu, raspravljali smo o situaciji u Jugoslaviji a na kraju smo i zapjevali.”).⁴⁶⁹

Masovno prisustvo oružanih policijskih snaga i česte policijske kontrole na cestama i u vozovima bili su za Crnu Goru tipični u vrijeme kad

⁴⁶⁸ *Jugo-tour 2002 aneb Cesta do Jugoslávie a - doufáme - i zpět,*

<http://mujweb.cz/www/jugotour2002/denik.htm>

⁴⁶⁹ *Montenegro 2000 aneb cesta tři šilenců do Černé Hory,*

<http://mujweb.cz/www/montenegro/denik%203.html>

je policija nadomještavala ulogu nepostojeće republičke vojske, i kad se njome pokušavala uspostaviti ravnoteža s prisustvom promiloševićevske Jugoslovenske armije. To su u putopisima na internetu povremeno kritikovali, naročito oni turisti koji su po Crnoj Gori putovali vlastitim autom. Ali opreznost i pripravnost pred Miloševićevim snagama nailazile su i na podršku i razumijevanje.⁴⁷⁰ Ispočetka nekompromisno ponašanje crnogorskih policajaca obično se ubrzo pretvaralo u prijateljski razgovor ili lakrdiju: “Pavel i Eva su stopirali kamion s ovcama koji je išao do klanice u Podgoricu. Vozio je kao lud i zaslužno je uletio u zamku policijske kontrole. Policajci su prvo izgledali vrlo oštro i strogo, tako da smo mislili da ćemo se dugo zadržati. Međutim, šofer je s njima popio pivo a i mi smo se s njima sprijateljili, tako da su nam na kraju, u naš dnevnik dali i autograme.”⁴⁷¹

I političke diskusije su, poput vatrenog oružja i pripadnika oružanih snaga, shvatane kao dio postjugoslovenskog kolorita. Prema političkim nazorima i neagresivnom ubjeđivanju od strane domaćeg stanovništva koje u planinskim krajevima često velikodušno pruža gostoprimstvo turistima, autori putopisnih dnevnika se uglavnom postavljaju neutralno a o tome rijetko i pišu. Samo ponekad neki od mlađih Čeha stave do znanja na čijoj strani su njihove simpatije, kao što je to u slučaju autora weba, koji je u naselju Bušat razgovarao sa gostoljubivim nastavnikom ruskog u penziji: “Bio je izrazito negativno raspoložen prema Zapadu, psovao je Ameriku i Buša. Takođe se žalio i na Albance, koji su dolazili u ove krajeve da haraju i pljačkaju. Jednostavno, što se političkih pitanja tiče, s njim sam se mogao vrlo lako identifikovati.”⁴⁷² Naravno, agresivnija ispoljavanja političkih simpatija koja su shvaćena kao ekstremena su osuđivana: “Putovanje autobusom bilo je dobro a bilo bi još i mnogo prijatnije da nam nije dosađivala neka pijana individua koja je smrdjela na rakiju i govorila rečenice tipa: ‘Havel i Solana napolje’ ‘Rusija, Srbija,

⁴⁷⁰ Vidi npr. *Cesta po pobježi Jadranu*, <http://balkan.pavelj.net/> ili *Chorvatsko a Černá Hora. Letní výlet jadranskou magistrálou do Černé Hory*, <http://fop.trigas-geo.cz/nonshock/balkan5htm>

⁴⁷¹ *Montenegro 2000 aneb cesta tři šilenců do Černé Hory*, <http://mujweb.cz/www/montenegro/denik%203.html>

⁴⁷² *Cestopis z Černé Hory 2003*, www.tenzor.cz/dejvKg/hory.htm

Češka, Ukrajina jedna država – Slobo joj predsjednik' i slično. Onda je pjevao *Hej, Sloveni!*, ali na sreću na pola puta je izašao.”⁴⁷³ Uopšteno govoreći, možemo konstatovati da je Miloševićev režim osuđivan, ali je kritikovano i bombardovanje Jugoslavije od snaga NATO-a 1999. godine. Isto tako su kritikovana i verbalna ispoljavanja agresivnog nacionalizma, kao i nacionalizam uopšte, iako se u konkretnim slučajevima najčešće radilo o srpskom nacionalizmu.

Crna Gora je predstavljena kao “umjereno egzotični dio Evrope”,⁴⁷⁴ čije su visoke planinske oblasti, slično kao i kod drugih balkanskih planinskih krajeva, češki posjetioci hvalili. Relativno pozitivno izgleda i slika jadranske obale, osim ako se posjetilac nije suočio sa nelegalnim deponijama smeća, o čemu nam svjedoči, na primjer, sljedeći fragment o usponu iznad mjesta Kotora, uvrštenog na spisak svjetskog kulturnog nasljeđa UNESCO-a: “...od obronka uz koji smo se peli mještani su napravili deponiju smeća, tako da smo se tokom uspinjanja morali provlačiti između guma, olupina automobila i svega mogućeg i nemogućeg što su ovdje pobačali stanovnici ove (kako sami za sebe proglašavaju, i štaviše pišu u svom ustavu) ‘ekološke’ države.”⁴⁷⁵

Nakon silaska s planina i povratka iz prirodnih rezervata, grad u kojem su se turisti srijetali s urbanom kulturom i njenim predstavnicima najčešće je bila Budva, najpopularnije ljetovalište Crnogorskog primorja. Hodoljupci koji siđu s Durmitora ili doputuju iz Hrvatske s umjerenim egzotičnim predstavama tokom ljetne sezone tu nailaze na mnoštvo kafića, zabavnih parkova i naoko luksuznih restorana. Muški autori po pravilu primjećuju ženski dio stanovništva koji se oblači “kao i drugdje u Evropi”, a na plažama to izgleda “skoro tako, kao da su djevojke prije dolaska morale pobijediti na izboru za mis”.⁴⁷⁶ Međutim, Crnu Goru u očima čeških posjetilaca simbolizuju prije svega planine, tako da je i prototip Crnogorca prije seljak ili pastir nego ljepotica iz primorskog mjesta obučena u skladu s modnim trendovima. Tipične karakteristike takvih Crnogoraca u suštini se ne raz-

⁴⁷³ *Montenegro 2000 aneb cesta tři šilenců do Černé Hory*,

<http://mujweb.cz/www/montenegro/denik%201.html>

⁴⁷⁴ *Cesta po pobřeží Jadranu*, <http://pavelj.net/>

⁴⁷⁵ *Montenegro 2001*, <http://www.tady.cz/montenegro/trip.htm>

⁴⁷⁶ *Cesta po pobřeží Jadranu*, <http://pavelj.net/>

likuju od opšteg češkog pogleda na balkanske gorštace: “Crnogorci su uglavnom vrlo gostoljubivi i predusretljivi ljudi. Ako koga upitate za savjet možete biti sigurni da će vas posavjetovati. Oko vas će se sakupiti svi koji su u blizini i svako će htjeti da kaže svoje mišljenje. Ako izvučete mapu, sigurno će vam u nju ucrtati brojne neoznačene prečice i skretanja i još će na rubu mape napisati naziv naselja u slučaju da ga zaboravite. Raspitaće se otkud ste, potapšaće vas po ramenu, nikad neće zaboraviti dodati ‘srećan put’, spremni su ići s vama da bi vas naveli na pravi put ili nazvati s mobilnog telefona da bi vam našli nekoga kod koga se možete smjestiti. Uvijek će vam izaći u susret. Osim ako ne sjedi za kakvim poštanskim šalterom.”⁴⁷⁷ Zaključna konstatacija jasno ukazuje da je suprotnost balkanskom gorštaku koji ima karakter, lijeni, spori i arogantni balkanski činovnik. U ovom slučaju sjedi u pošti. Međutim, to bi isto tako mogao biti i carinik ili radnik neefikasnog turističkog biroa. Balkanski činovnik je, ukratko rečeno, u češkim očima negativan, iako ponekad i komičan lik.

Autori ovih čeških internet putopisa po Balkanu navode razne motive svojih putovanja. U mnogim slučajevima glavni mamac su bile planine, značajnu ulogu imaju i niske cijene, kao i relativno dobra dostupnost jugoistočne Evrope, do koje se za razliku od destinacija izvan Evrope može doći kopnenim putem, brzo i jeftino. Neki od autora izričito navode da su na putovanje po Balkanu otišli zato što nijesu imali dovoljno finansijskih sredstava ili vremena za putovanje u zapadnoevropske ili vanevropske zemlje. Iz toga pogleda Balkan se čini kao surogat, “umjerena egzotika” koja je pri ruci, i predstavlja alternativu “istinskoj” egzotici, pod kojom se smatraju zemlje Latinske Amerike ili južne i jugoistočne Azije. U drugim slučajevima, kod drugih autora, Balkan predstavlja cilj vrijedan sam po sebi, koji omogućava da se doživi avantura, iskusi nešto istinski uzbudljivo i “da se makar jednom napregne maksimum vlastitih sila”. Kao motiv se navodi i znatiželja, “želja da se posjeti vječno nemirni Balkan, da se upoznaju priroda i život ljudi, te da se utvrdi koliko su istinite fragmentarne informacije iz novina ili s televizije.”⁴⁷⁸

⁴⁷⁷ *Podzimní Durmitor*, www.ost.nzn.cz/T_Durmitor_01/index05.asp

⁴⁷⁸ *Montenegro 2000 aneb cesta tři šilenců do Černé Hory*,

<http://mujweb.cz/www/montenegro/Uvod.htm>

Autori putopisa na internetu često spominju da su bili konfrontirani s negativnim stereotipima o Balkanu i pojedinačnim zemljama poluostrva, koji su rašireni u češkoj sredini. Nekad se radilo o upozoravanju na nestabilnu političku situaciju (naročito u slučaju bivše Jugoslavije), ali u većini putopisa je riječ o kulturno-civilizacijskim predrasudama. Međutim, ne radi se uvijek ni samo o tuđim stereotipima. Neki od putnika na Balkanu su se takođe, posebno na početku putovanja, suočili i sa kompleksom negativnih asocijacija u sopstvenim glavama. Već i sam odlazak u jugoistočnu Evropu je povezivan s hipotetičnom mogućnošću da se radi o putu bez povratka, i bojaznima što boravak na Balkanu može da donese: “U 6.05 smo digli sidra i krenuli u pravcu Balkana, ne sluteći da li ćemo se više ikada vratiti”,⁴⁷⁹ “u 10.24 voz je zakočio a ja sam se trgnuo – ko zna, šta me na tom divljem Balkanu čeka.”⁴⁸⁰ Predrasude prema Balkanu, odnosno njegovom stanovništvu, na mnoge od autora putopisnih dnevnika koje smo analizirali, prenijela je generacija njihovih roditelja. Na kraju ukupnog bilansa putovanja obično je dolazilo do demaskiranja i ironizovanja alarmističkih i ksenofobnih predstava. Česta su uvjerenja da učesnike putovanja niko nije ugrožavao, da ih niko nije ni pokrao ni ubio, i da su se, naprotiv, susrijetali s gostoljubivošću lokalnog stanovništva. U nekoliko slučajeva sami Česi priznaju da su učinili ono što se u češkoj sredini redovno pripisuje Balkancima (bijeg iz restorana bez plaćanja računa, potkradanje šofera autobusa, logorovanje u gradskom parku i sl).

Dakle, šta za mlade Čehe, koji koriste internet i koji s ruksacima na leđima putuju po jugoistočnoj Evropi, znači pojam Balkan? U geografskom smislu riječ je o nekoliko ranije navedenih postkomunističkih država. S pojmom Balkan se takođe povezuju avanturizam, “laka romantika” i “umjerena egzotika”. Balkan označava i nešto opasno, divlje, temperamentno i nepredvidivo. Pridjev “balkanski” u putopisima na internetu često opisuje pojave i situacije koje su povezane s neredom, haosom i nedostatkom pravila. Međutim, ne radi se direktno o brutalnosti, agresivnom ponašanju i mržnji, o kojima se kao o balkanskim govori u češkom medijskom diskursu, koji, kako se čini, au-

⁴⁷⁹ *Bulharsko 2003*, <http://bulharsko2003.wz.cz/deniknew.htm>

⁴⁸⁰ *Akce Securitate 2001 aneb cesta do země hraběte Drákuly*, <http://www.sweb.cz/securitate/>

tori internet putopisa ignorišu, ili ga u sopstvenim tekstovima otvoreno označavaju za nepouzdan. U tom smislu njihova slika Balkana je obično mnogo manje dramatična i negativna nego mračne predstave o Balkanu njihovih roditelja i zvaničnih sredstava informisanja.

Balkan kao mjesto na kojem ne važe nikakva pravila pruža mogućnost improvizacije i ustanovljavanja vlastitih pravila (“cjenkajte se, na Balkanu ste”)⁴⁸¹ ili, naprotiv, potpuno suprotnu mogućnost, da se u sukobu s lokalnom birokratijom zaobiđu postojeća pravila. U internet putopisima, za “balkanski” se redovno označava javni prevoz, npr. autobusi u kojima ćete “shvatiti šta zaista znači putovati Balkanom”⁴⁸² ili vozovi, čiji se avanturizam, odnosno balkanska esencija skrivaju u tome što je sve “nešto starije, prepunjenije i prljavije nego kod nas, a povrh toga, u vozu se možete upoznati s dražesnim prasetom ili guskom ili dati kakvu siću prosjacima koji obilaze vozove. Putnici iz vozova, naravno, izlaze čisti i ispeglani, što nikako ne mogu da shvatim.”⁴⁸³ I dočeran čovjek, koji izlazi iz pretrpanog i prljavog voza, naravno, može biti shvaćen kao balkanski fenomen. Naime, apsurdnost, paradoks, iznenađenje i neočekivani prevrat su dalji sinonimi tog pojma. Znači, može se raditi i o pozitivnom iznenađenju, koje bi naizgled moglo da demonstrira normalne odnose. Jedna od čeških turističkih grupa je tako u kolibi na visokoj planini vidjela telefonski automat na karticu. Standard? Ni slučajno: “*To je Balkan, to je svakodnevni apsurd*”.⁴⁸⁴ Ukratko rečeno: da bi Balkan mogao ostati Balkanom moderna tehnika nema šta tražiti na njemu. A ako tamo već jeste, onda bi trebala biti na mjestu na kojem se to ne očekuje. Balkan je prije svega kulturno-civilizacijska predstava. To je pojam koji je nevjerovatno prilagodljiv. Veliki broj raznih aspekata stvarnosti može biti klasifikovan kao balkanski, ako se pojavljuju na mjestima za koja se vjeruje da leže na Balkanu.

Na početku 21. vijeka slika Crne Gore je nejasna i predstavlja sastavni dio kompleksa predstava povezanih s bivšom Jugoslavijom i uopšte Balkanom. Nosi pečat cjelokupnog diskursa te oblasti i praktično nema

⁴⁸¹ Isto.

⁴⁸² Isto.

⁴⁸³ *Rumunsko 97 aneb Lehké romantično*, <http://www.dstranky.cz/osobni/rum/cesta.html>

⁴⁸⁴ *Pohoří Rila – Bulharsko 2000*, <http://jdina/rila>

nikakvu posebnu ulogu. U češkom društvu ne postoji nikakva specifična slika Crnogorca koja bi pripadnike toga naroda ili građane crnogorske države razlikovala po nečemu originalnom od ukupnog postjugoslovenskog amalgama.⁴⁸⁵ Istovremeno, ovđe postoji određena predstava o Crnoj Gori kao potencijalno atraktivnoj turističkoj destinaciji koja obuhvata kako morsku obalu tako i planinske oblasti. Turistička forma slike Crne Gore ima osim asocijacija na ostale postjugoslovenske države isto tako i neke zajedničke karakteristike sa slikom Bugarske i Rumunije – dakle zemalja koje imaju sličan geografski položaj i nude kombinaciju mora, planina i historijskih spomenika.

Slika Crne Gore i Crnogoraca nakon 1989. godine nije u češkom društvu igrala nikakvu značajniju ulogu. Tradicionalna slika te zemlje i njenih stanovnika iz 19. vijeka već je stvar nepovratne prošlosti i današnja slika na nju se praktično ni u čemu ne nadovezuje. Možemo pretpostavljati da će se u narednim godinama pretežno pojavljivati slika Crne Gore kao turističke destinacije. Nije isključeno da će na novu sliku Crne Gore određeni uticaj imati reklamne i marketinške aktivnosti u cilju pojačavanja onih njenih elemenata koji mogu stimulisati porast turizma i priliv inostranih investicija. Imidž države i s njim spojene asocijacije u današnje doba funkcionišu u velikoj mjeri kao trgovačke marke. Crna Gora, koju njena oficijelna turistička agentura propagira već nekoliko godina pod reklamnom parolom *Montenegro – Wild Beauty*, u tom pogledu sigurno neće predstavljati nikakav izuzetak.

Međutim, u prvim godinama nakon obnove crnogorske nezavisnosti u češkim refleksijama na crnogorsku stvarnost češće se čuju skeptični tonovi. Prije svega ih izaziva konfrontacija sa sve većom zagađenošću crnogorske obale, mjestimice već nepovratno devastirane nekontrolisanom, znatno haotičnom izgradnjom. Često je kritikovano i arogantno ponašanje i megalomansko samopouzdanje brojnih Crnogoraca koji očekuju da će inostrani posjetioци automatski isprazniti

⁴⁸⁵ U 1995. godini u praškim gimnazijama izvršeno je ispitivanje koje je, između ostalog, trebalo da utvrdi da li su učenici sposobni da razlikuju pripadnike pojedinih naroda bivše Jugoslavije. Deklarisana sposobnost prepoznavanja Crnogoraca bila je najniža – identifikovati ih je uspjelo samo 1,22% ispitanih (Hrvate 32,93%, Srbe 28,05%, Muslimane 24,4%, Slovence 4,88%, Makedonce 2,44%). Vidi Tomáš Procházka: "Zdroje informací studentů pražských gymnázií o občanech bývalé Jugoslávie." In: *Lidé města* 3/2000, 214-215.

svoje novčanike bez obzira na neefektivnost usluga, mizernu infrastrukturu i svugde razbacano smeće. Takve utiske dobro ilustruje članak o crnogorskoj turističkoj industriji, objavljen početkom ljeta 2008. u prestižnom časopisu *Reflex*. Pri tome, njegov autor, balkanista, novinar i procrnogorski aktivista Matijaš Zrno, u češkoj sredini pripada još od druge polovine 90-ih godina najizrazitijim prijateljima Crne Gore i pristalicama njene nezavisnosti. Današnji Crnogorci se, po njegovom mišljenju, zanose predstavom ekskluzivnog turizma, kojoj svakodnevna realnost crnogorske obale tokom glavne sezone ni slučajno ne odgovara: “Zastoji na putu, redukcije vode, kanalizacija koja teče direktno u more, na najljepše plaže. Kud god pogledaš nelegalne deponije smeća i brojne rugobne, na crno izgrađene zgrade.... Ni traga nekom poštovanju principa mediteranske arhitekture. Ne, tako ne izgleda zemlja za ekskluzivni turizam. ...Nažalost, nekoliko godina grabežljivog crnogorskog (pseudo)kapitalizma uspjelo je da opustoši primorje više nego četrdeset godina komunističke vladavine. Maršal Tito je ipak bio iz stare škole i imao je više ukusa od sadašnjih vladara Crne Gore.” Zrno, slično nizu drugih stranih posjetilaca, upozorava na stravični obim zagađivanja male zemlje i ironizuje službeno označavanje Crne Gore za ekološku državu: “Svako ko je vidio s kakvim zadovoljstvom Crnogorci bacaju otpatke mora se nasmijati izrazu *ekološka država*. ...Smeće se najbolje baca u kraške rijeke. One su obično duboko u kanjonima, lako im se priđe autom i smeće se iz gepeka može bacati direktno dolje. A pri tome, Crnogorci se toliko hvale svojom prirodom. ‘Niđe nećeš naći more i visoke planine tako blizu sebe.’ ‘Zapad će od nas kupovati vodu za piće.’ ‘Imamo najljepšu zemlju u Evropi, i budite srećni što smo vas pustili da ovamo dođete.’ To je samo nekoliko uobičajenih fraza. A pri tome Crnogorci nijesu sposobni obezbijediti vodu ni sami za sebe. Planine i more imaju i Grčka, Sardinija ili Korzika, samo ko je od Crnogoraca od 1991. godine imao šansu da putuje u inostranstvo? ...Crnogorci kao da ne primjećuju da se danas mogu besplatno spuštiti niz bilo koju alpsku rijeku. Da mogu odlećeti do Dubajia za manje novca nego do Podgorice. Da je njihova zemlja lijepa, ali da to nije jedina lijepa zemlja na svijetu.”⁴⁸⁶

⁴⁸⁶ Matyáš Zrno: *Chcete vidět Černou Horu? Zaplat'te!*,

<http://blog.aktualne.centrum.cz/blogy/matyas-zrno.php?itemid=3859>

Zaključak

Prve cjelovitije informacije o Crnoj Gori i Crnogorcima češka patriotska elita dobija 30-ih godina 19. vijeka. Slovenska ideologija je tada činila integralni dio češkog nacionalnog diskursa i Crnogorci su zajedno s ostalim Južnim Slovenima bili opažani, a predstave o njima konstruisane u slavenofilskom kontekstu. S obzirom na dosta veliku geografsku udaljenost, ograničene informacije i nedostatak kontakata, Crna Gora je u mentalnoj mapi čeških patriota ispočetka bila samo novi dio "slovenskog svijeta". Konkretnije predstave o Crnogorcima su se razvijale postepeno tokom godina koje su uslijedile.

Pogled češkog društva 19. vijeka na Crnu Goru je neodvojiv od slike Južnih Slovena i Balkana, ali istovremeno se odlikovao kako specifičnim karakteristikama (onima koje su bile svojstvene samo Crnogorcima), tako i simboličkom kumulacijom značenja (Crnogorci kao arhetip Južnih Slovena). Razlozi za nastanak specifičnih karakteristika u predstavljanju Crnogoraca su shvatljivi. Crnogorci su se svojim izgledom, društvenim uređenjem i tradicijom sopstvene državnosti realno razlikovali od susjednog stanovništva i nije ih bilo lako zamijeniti s Albancima, Dalmatincima ili "Turcima" (tj. pretežno slovenskim muslimanima). U idealizovanju Crnogoraca značajnu ulogu je odigrala legenda o njihovoj neprekidnoj nezavisnosti i stalnom protivturskom otporu. Ta legenda tokom 19. vijeka praktično nije bila dovođena u pitanje: ona je činila stabilan dio crnogorskog autostereotipa, državne ideologije, tadašnje historiografije i stranih tumačenja crnogorske problematike. Bez obzira na neosnovanost tvrdnji o neprekidnosti nezavisnosti, polovinom 19. vijeka faktička nezavisnost Crnogoraca od Osmanskog carstva zaista je trajala već preko sto i pedeset godina. Zato je potpuno razumljivo da je predstava o nepobjedivosti i neosvojivosti Crne Gore postala takođe i okvir za češke slike o toj zemlji. Crna Gora se od ostalih južnoslovenskih oblasti koje su neko vrijeme bile pod osmanskim, mletačkom ili habzburškom vlašću, razlikovala svojim kontinuitetom nezavisnosti i uspješnog oružanog otpora moćnim neprijateljima. Zahvaljujući takvom

načinu viđenja, Crnogorci su izgledali autentičniji, istinski i čistiji od svih ostalih Slovena. Ujedno, Crnogorci su bili i najjezotičniji, ali i najizvorniji, i zato naizgled paradoksalno ali u stvari logično – najtipičniji Južni Sloveni.

Jezgro pozitivnog stereotipa Crnogoraca predstavlja slika Crnogorca kao junaka, nepokolebljivog ratnika, ali plemenitog čovjeka. U tu sliku su se slile kako idealne fizičke karakteristike tako i pozitivna narav (dobrota, tolerancija) i projekcija kolektivnih vrijednosti (borba za slobodu, narod, vjeru, domovinu). Predstave o crnogorskim ženama konstruisane su pretežno u stilu: aseksualne žene-majke, žene-sestre i žene-bojovnice, koje u slučaju potrebe mogu preuzeti i ulogu muškarca. One su čuvale porodično ognjište i obezbjeđivale uspješnu reprodukciju junačkoga naroda. Erotske asocijacije su obično povezivane s orijentalnom sredinom, tj. muslimankama i hrišćankama koje su se u toj sredini našle (najilustrativniji takav primjer su slike Čermakovih Crnogorki otetih i odvučenih u hareme). Iz re-dova Crnogoraca izdvojilo se nekoliko iznimnih osoba, prototipa junaka, kao što je bio npr. Marko Miljanov. Uz Crnu Goru su se neodvojivo vezivale i ličnosti njenih vladara. Neki od čeških patriota su imali priliku da se sretnu s posljednjim vladikom, pjesnikom Petrom II Petrovićem Njegošem, a onda su u sljedećoj deceniji na tom položaju vidjeli knjaza i radikalnoga reformatora Danila. Međutim, Crnu Goru u češkim očima niko nije otjelovljavao više nego knjaz (od 1860.) i kralj (od 1910. godine) Nikola, koji je stajao na čelu zemlje dugi niz godina: u doba Vaclika i Čermaka, u razdoblju atraktivnih ratova 70-ih godina 19. vijeka, u doba nekoliko decenija mira koje su uslijedile, tokom balkanskih ratova, za vrijeme Prvog svjetskog rata i onda kao vladar u izbjeglištvu, sve do svoje smrti 1921. godine. Kralj Nikola je, i to ne samo zbog dužine svoje vladavine, simbolizovao cijelu jednu epohu, na sličan način kao car Franjo Josip u susjednoj Austro-Ugarskoj.

Slike Crnogoraca su u okviru češkog nacionalnog diskursa imale nekoliko funkcija. Sa stanovišta većine kreatora tih slika, njihova najznačajnija funkcija je sigurno bila mobilizaciona. Crnogorski junak, koji se odlikovao kombinacijom nekoliko idealnih osobina (hrabrost, poštenje, borbenost, pravednost, ljudskost), pripadnicima češkog naroda je trebao da bude moralni uzor i primjer koji ih je trebao nacionalno aktivirati. Neki od kreatora slike Crnogoraca, naročito Jozef

Holeček, direktno su pozivali da se prihvate određene crnogorske osobine koje su trebale pojačati češki nacionalni identitet. U velikoj mjeri radilo se o romantičarskoj ideji, čvrsto povezanoj sa slovenskom ideologijom, u čijem okviru takođe možemo naći osnovno opravdanje planirane kulturne transfuzije: Crnogorci su bili predstavljani kao nosioci i čuvari autentičnih praslovenskih osobina. Dakle, njihovo prihvatanje nije trebalo da predstavlja akceptiranje osobina nekog stranog naroda, već ponovno prihvatanje izvornih karakteristika sopstvenoga naroda koje su se u srednjoevropskom prostoru s obzirom na istorijski razvoj izgubile. Međutim, one su u Crnoj Gori, koja je predstavljala "živi muzej" slovenske i uopšte ljudske izvornosti, ostale konzervisane. Tako za Čehe putovanje u Crnu Goru nije trebalo da predstavlja samo obično putovanje u prostoru, već takođe i putovanje u vremenu. Na kraju toga putovanja trebalo je da ih čeka susret sa egzotičnom vrstom koja je u sebi objedinjavala žive pretke, savremenike i njih same: Crnogorac je bio Prasloven a time u stvari i Pračeh. Prema najznačajnijim kreatorima češke slike Crnogoraca iz druge polovine 19. vijeka susret s Crnogorcima je Česima trebalo da omogući bolje razumijevanje sopstvene prošlosti, što je bila nužna pretpostavka za izgradnju bolje budućnosti.

Te ideje, isto kao geneza i razvoj predstava o Crnogorcima, uostalom kao i cijela slovenska ideologija, iz današnjeg se pogleda mogu učiniti kao kuriozitetne ili čak apsurdne. Međutim, ideja da se nacionalni identitet može pojačati osobinama koje bi bile crpljene iz vlastite prošlosti ili preuzete od drugih društava nije ni po čemu nova. Za moderno društvo, posebno za relativno malu državu i narod koji se pokušavaju prilagoditi neprestanim promjenama i definisati svoje mjesto u ovom nestalnom svijetu, to je nešto sasvim uobičajeno, pa čak i nužno. Dakle, u tom smislu, tadašnja nastojanja da se češki nacionalni osjećaj pojača crnogorstvom nijesu ni po čemu izuzetna.

*Ako razmislimo u kakvoj poziciji su bili Česi i Crnogorci u tadašnjoj Evropi onda nam se češko idealiziranje Crne Gore i ne čini tako ekstravagantno. Češke zemlje su imale na mnogo višem nivou infrastrukturu, privredu i kulturni život, dok je Crna Gora u tom smislu predstavljala zaostalu periferiju Evrope. Sigurno je tu činjenicu imao u vidu izdavač *Národních Listů* Julius Gregř, kad je napao Holečekov procrnogorski entuzijizam tvrdeći da viša kultura nikada ne može kao primjer uzeti nižu kulturu. Međutim, Crna Gora koja je krajem 19. vijeka brojala oko*

dvije stotine hiljada stanovnika bila je nezavisna država s vlastitom dinastijom i vojskom i održavala je diplomatske odnose s velikim silama. Iz toga je proizilazilo ono prirodno samopouzdanje stanovništva "slovenske Sparte", koje su češki autori toliko isticali i koje je bilo u velikom kontrastu sa osjećajem deficita sličnih osobina kod pripadnika češkog naroda. Crnogorci su bili u Evropi i u prekomorskim zemljama neuporedivo vidljiviji od Čeha, o čijem postojanju se van granica Austro-Ugarske gotovo nije ni znalo. Crnogorska politička nezavisnost koja im je omogućavala da odlučuju o svim pitanjima nacionalnog života bez posrednika i vanjskih ograničenja bila je isto tako u velikoj suprotnosti sa malim uspjesima koje su na tom polju imali češki politički predstavnici. Upravo ta njihova nezavisnost je u češkim očima bilo ono što je vrijedno poštovanja, a u određenoj mjeri i zavisti, i upravo je ona najviše uticala na formiranje pozitivnih predstava o njima. Politička nezavisnost je s pravom bila viđena kao rezultat uporne i junačke borbe za slobodu, i kao takva bila je čvrsto povezana s kompleksom slika koje su u češkom društvu činile jezgro pozitivnih stereotipa o Crnogorcima.

Predstave o Crnogorcima su mogle imati i alegorijsku funkciju. Crnogorska borba za slobodu bila je neodvojivo povezana sa slikom njihovih vjekovnih neprijatelja – Turaka. Slika "Turaka" je kod čeških autora imala ulogu koja se lako mogla dešifrovati: predstavljala je zamjenu za sliku "tradicionalnih neprijatelja" češkog naroda – Njemaca. To je imalo veliki značaj i u interpretacijama crnogorske istorije. Na primjer, bila je isticana odlučnost Crnogoraca da se ni u kakvoj situaciji ne odreknu istorijskog prava na teritoriju koja je bila u posjedu njihove države u predosmansko doba, kao i njihova volja da je opet steknu uprkos tome što je u međuvremenu došlo do islamiziranja i promjene strukture njezina stanovništva. Paralela sa "germanizovanjem" čeških pograničnih oblasti bila je i više nego evidentna. Ista tendencija se reflektovala i u glorifikaciji crnogorskog vladara, knjaza i kasnije kralja Nikole, koja je služila kao posredna kritika vlastitog vladara, cara Franja Josipa.

Ne bi trebalo prevideti ni to da su slike Crne Gore, osim značenja koja su bila povezana sa slovenskom ideologijom i češkim nacionalnim diskursom, služile i običnoj potrebi šire publike za romantičnim i egzotičnim temama. Crna Gora je sa svojim spektakularnim panoramama, ratničkom istorijom, pričama o junaštvu i vidljivim orijentalnim uticajima uspijevala zadovoljiti te potrebe. Specifična atraktivnost cr-

nogorskih tema leži upravo u tome što su omogućavale harmonično povezivanje zahtjeva za “višim”, rodoljubivim i vaspitnim štivom s potražnjom popularnih avanturističkih, egzotičnih i erotskih tema. Najbolje primjere usklađivanja svih tih značenja predstavljaju umjetnička djela dvojice najznačajnijih čeških montenegrofila – slike Jaroslava Čermaka i pripovijetke Jozefa Holečeka.

Češki posjetioci koji su se suočili s problemima crnogorskoga društva često su razmišljali i o tome u kojem pravcu bi se ono moglo razvijati. Njihovi zaključci su odražavali univerzalna razmišljanja koja su bila prisutna u češkom društvu toga vremena, o tome na koji način bi se mogla razvijati mala narodna zajednica u konkurenciji s većim i razvijenijim državama. Dakle, pitanje je glasilo: kako se mogu uspješno uskladiti modernizacija i očuvanje tradicionalnih specifičnosti i vrijednosti. Opšte mišljenje je bilo da je svestrana modernizacija neizbježna nužnost. U svijetu koji se tako brzo mijenjao, Crna Gora se nije mogla dugotrajno održati kao “živi muzej”, s plemenskim uređenjem, arhaičnim načinom ratovanja, čovjek protiv čovjeka, bez puteva, bez razvoja privrede i školstva. S tim su se svi slagali. Međutim, njihove predstave o tome šta bi se od tradicionalnog “narodnog duha” trebalo sačuvati i na koji način bi se konkretno mogla izvršiti takva transformacija bile su vrlo nejasne i idealističke. Neki od autora su favorizovali ideju izolacionizma i autohtonoga razvoja (Ludvik Kuba; u manjoj mjeri Jozef Holeček), drugi su naprotiv preporučivali veće otvaranje Zapadu i prihvatanje modernih trendova, od privrednih do kulturnih (Viktor Dvorski).

Specifičnu temu predstavljaju polemike i tumačenja političke situacije u Crnoj Gori nakon uvođenja parlamentarizma 1905. godine. Tu je dolazilo do konflikta stavova “realista”, koji su preferirali prihvatanje što razvijenijeg političkog sistema zapadnoevropskoga tipa, i konzervativnijih patriota, prema kojima crnogorsko društvo nije bilo pripremljeno na slična politička uređenja i više bi mu odgovarala postepena evolucija autokratsko-patrijarhalne vlade knjaza Nikole. Oba ta idejna toka su viđela svoje rješenje, dakle, parlamentarizam ili vladavinu prosvijećenog vladara, kao najbolju garanciju za razvoj crnogorskoga društva u “narodnom duhu”, s akcentom na očuvanju autentičnih vrijednosti, izgradnji nacionalne svijesti i odgovarajućih institucija. Nije bilo zanemarljivo ni to što je po njihovom mišljenju ovo bilo u duhu s idejom “slovenskog jedinstva”. U tom smislu su se svi

češki idejni pravci, osim socijalističkoga, koji su se posvećivali pitanju Crne Gore manje-više slagali na zajedničkoj platformi nacionalizma i slovenofilstva.

Stavovi o pitanju u kojem pravcu bi se trebao kretati ekonomski razvoj bili su relativno jasni. Češki posjetioci, kao jedni od prvih koji su otkrili prirodne ljepote Crne Gore, stalno su isticali značaj turizma. Slagali su se i u tome da bi poboljšanju privredne situacije doprinijeli racionalni razvoj zemljoradnje, šumarstva i proizvodnje namirnica. U tom smislu češki autori su često bili ispred svojega vremena, nekad i sto godina, i danas se u debatama o daljem pravcu crnogorskoga ekonomskog razvoja mogu čuti praktično isti argumenti, začinjeni modernom terminologijom ekozemljoradnje, trajno održivog razvoja i postindustrijskog društva usluga. Međutim, mnogo mutnije su bile predstave o očuvanju i mogućnostima daljeg razvoja tradicionalne kulture i mentaliteta ("karaktera", "narodne duše"). Veoma uopšteno rečeno, češki autori su pretpostavljali da bi Crnogorci trebali razvijati svoje pozitivne osobine i tradicije, a suzbijati negativne. Osim što su naglašavali da je potreban pritisak od strane države, koji je trebao osigurati veći nivo obrazovanja i prinuditi građane da efektivnije rade, nijesu uspjeli da definišu konkretne mehanizme pomoću kojih bi se "ono najbolje" iz crnogorske prošlosti moglo sačuvati i kreativno koristiti u novim vremenima.

U predstavama o Crnoj Gori uvijek je značajnu ulogu imala ideja autentičnosti, neiskvarenosti i istine. Ona se odnosila kako na ljudsku zajednicu (Holečekova "prašuma ljudi"), tako i na raznoliku i naizgled očuvanu životnu sredinu. Ideja o autentičnosti omogućavala je razvoj slovenofilskoga diskursa o Crnogorcima kao nosiocima praslvenskih vrijednosti, eventualno razvijanje analogija s grčkom antikom ili biblijskih asocijacija. Crnogorci su simbolizovali mitski početak, davnu prošlost Slovena, Evrope, pa i čovječanstva. Svaka nova generacija čeških hodoljubaca glorifikovala je crnogorsku autentičnost i neiskvarenost, iznoseći svoja strahovanja da će oni uskoro biti oskrnavljeni. Te bojazni su se do njihovog ponovnog dolaska djelimično i ostvarivale. Naravno, u isto vrijeme bi nove generacije otkrivala svoju dotada djevičansku Crnu Goru, i krug bi se ponovo zatvarao. Tendencije da se Crna Gora opiše kao "djevica na pragu javne kuće" (opet Holeček), koju je nužno upoznati prije nego što se nepovratno promijeni, predstavljaju možda jedini element nekada-

šnje slike te zemlje iz 19. vijeka koji se ponavlja do danas (na primjer: “oaza” i “tajanstvena uspavana ljepotica koja će ubrzo biti probuđena”, iz reklamno-turističkih tekstova s početka 21. vijeka).

Tu se u stvari radi o klasičnoj predstavi o originalnosti i nepromjenljivosti “primitivnih” zajednica, na čiju fiktivnu suštinu je već mnogo puta upozorila moderna antropologija. Crnogorsko društvo se počelo razvijati davno prije dolaska prvih čeških posjetilaca, neprestano se mijenjalo i tokom 19. vijeka, a taj proces se naravno nastavlja i danas. Početkom 19. vijeka npr. hipotetični češki rodoljub bi naišao na Crnogorce koji su još uvijek nosili turbane na glavi, a ne kao nešto kasnije “tradicionalne” pljosnate kapice, koje su bile širene planski kao jedan od simbola nacionalne homogenizacije. Međutim, budući da su Česi iz druge polovine 19. vijeka upoznali i prikazali Crnogorce upravo s takvim kpicama, početkom 20. vijeka izražavali su nezadovoljstvo što “crnogorsku kapu” potiskuju zapadni šeširi. Takvi šeširi bi za nas početkom 21. vijeka sigurno simbolizovali poštovanja vrijednu drevnu tradiciju, ali današnje Crnogorce možete vidjeti samo gologlave ili sa univerzalnim bejzbol kačketima. Crnogorsko društvo se kao i sva ostala društva stalno mijenjalo i ni u jednome periodu svoje istorije nije zaglibilo u nekakvoj istorijskoj vanvremenosti. Crnogorska autentičnost nije bila nešto što se moglo objektivno dokazati, ona je bila predstava vanjskih posmatrača, kreatora slika o Crnoj Gori i društva koje ih je konzumiralo.

Potreba za slikama “junačkih” Crnogoraca i njihova proizvodnja u češkom društvu prije 1914. godine je konstantno postojala, a u ratnim vremenima se dramatično povećavala. Ta pojava je veoma razumljiva. Ispočetka je bila riječ o udaljenim odjecima lokalnih borbi između Crnogoraca i lokalnih predstavnika Osmanskog carstva. U međuvremenu, balkanski konflikti su postajali sve komplikovaniji i u međunarodnim razmjerama i njihovi efekti su često bili intenzivno proživljavani u češkom društvu koje je živjelo u okviru Habzburške monarhije, koja se u toj oblasti počinje aktivno angažovati. Tokom 40-ih, 50-ih i 60-ih godina 19. vijeka borbe s Turcima su bile gotovo neprestane, do čarkanja i manjih sukoba u pograničju dolazilo je često, u nekim periodima i svakodnevno. U svakoj od tih decenija bilo je i nekoliko većih oružanih sukoba: s turskog gledišta riječ je bila o “kaznenim ekspedicijama” protiv ustaničkih plemena koja ne plaćaju porez, s crnogorskog o osmansko-crnogorskim ratovima. U to vrijeme je na-

stao pozitivan stereotip Crnogoraca kao hrabrih slovenskih junaka. Najveće interesovanje za Južne Slovence i Balkan tokom 19. vijeka češko društvo ispoljava 70-ih godina, u vrijeme velikih protivosmanskih borbi, koje su se vodile na velikom dijelu Balkanskog poluostrva i koje su izazvale direktnu intervenciju velikih sila (Rusije, Austro-Ugarske). Od početka 20. vijeka bio je očit rast političke napetosti, koja će dostići vrhunac u balkanskim ratovima, što su, kao i sukobi na Balkanu tridesetak godina ranije, opet pobudili veliko interesovanja češkog društva.

Prije nego što je utihnuo eho refleksija na balkanske ratove, razbuktao se mnogo duži i razorniji "veliki rat", koji danas znamo kao Prvi svjetski rat. Ako razvoj pozitivnog stereotipa Crnogoraca u češkome društvu shvatimo kao priču, upravo u to vrijeme možemo smjestiti njen tužni ali efektni kraj. Predstave o Crnogorcima su se razvijale cijeli niz decenija, s raznim peripetijama u razvoju ali s zadatkom koji se takoreći nije mijenjao. Radilo se o bratskom slovenskom narodu, narodu junaka i nepobjedivih ratnika koji su uprkos siromaštvu i svom, u poređenju s Česima malom broju, znali kako da brane svoju slobodu i nezavisnost. Takve predstave su imale svoju subverzivnu, polemičku funkciju – funkcionisale su kao dio češkog nacionalnog diskursa, i mogle su biti, a često su i bile, u opoziciji prema njemačkom nacionalnom diskursu i prema oficijelnoj političkoj liniji "šire" austro-ugarske domovine. Kreatori i primaoci takvih predstava su se 1914. godine našli na suprotnoj strani fronta od svoje "braće sa juga". 1916. godine Crnu Goru i Crnogorce je upoznao rekordan broj Čeha, ali ovoga puta ne kao učesnici rodoljubivih ekskurzija, gosti značajnih nacionalnih svečanosti ili sokolskih sletova, kao u prethodnim godinama, već u uniformama okupatorske armije koja je prvi put u modernoj historiji osvojila zemlju i tako razorila mit o crnogorskoj nepobjedivosti. Nakon rata dolazi do potpune marginalizacije značaja tradicionalne slike Crnogoraca na što je presudan uticaj imala promjena sveukupnih geopolitičkih i društvenih uslova. U novim uslovima nije više postojao interes za takve slike.

I na kraju 20. vijeka rat je opet skrenuo pažnju češke javnosti na Crnu Goru. I u tom ratu, avionskim udarima NATO-a protiv Savezne Republike Jugoslavije 1999. godine, Česi i Crnogorci su, formalno gledajući bili na suprotnim stranama. Međutim, u to vrijeme se kompleks tradicionalnih slika Crnogoraca iz 19. vijeka u potpunosti izgubio iz češke podsvijesti. Nakon nestanka specifičnih uslova koji su

podsticali njihovo formiranje, održavanje i funkcionisanje u vrijeme simultanog postojanja nezavisne crnogorske države i susjednog Habzburškog carstva, u okviru kojeg se emancipovao moderni češki narod, dalja reprodukcija takvih slika više nije imala nikakav smisao. S obzirom na brojne radikalne promjene kroz koje je prošlo češko društvo od kraja prve čehoslovačke republike pa do danas, uz male izuzetke, u potpunosti su iščezle i reminiscencije ovoga fenomena. Mutna slika Crne Gore i Crnogoraca u češkom društvu nakon 1989. godine, koja se pojavljivala u okviru političkih diskusija o bivšoj Jugoslaviji ili u formi slike turističke destinacije, nema nikakvu značajniju ulogu, a objektivno ne postoje ni uslovi da se potreba za takvom ulogom pojavi. Očigledan je i diskontinuitet s tradicionalnim slikama, koje su bile glavna tema ovoga rada.

Slike same, njihov sadržaj i razvoj, isto kao i sudbine i motivacije njihovih kreatora, moguće je na osnovu sačuvanih izvora rekonstruisati s većom mjerom preciznosti nego što je to u slučaju s njihovom recepcijom. U današnje vrijeme bi bilo moguće organizovati anketu i onda napraviti analizu dobijenih podataka. Međutim, slika Crne Gore nakon 1989. godine nema tako značajnu ulogu da bi slično ispitivanje usmjereno samo na nju imalo neki veći smisao. Zato u svoj rad nijesam uključio ni selektivne razgovore samo s pripadnicima starijih generacija, koji u nekim slučajevima u svojim uspomnama odražavaju postojanje pozitivnog stereotipa Crnogoraca, koji su na njih prenijeli roditelji ili su ga sami usvojili čitanjem, 30-ih i 40-ih godina 20. vijeka. U svakom slučaju, radilo bi se o isuviše malom statističkom uzorku koji ne bi davao pravo na donošenje nekih dalekosežnijih zaključaka. Slike Crnogoraca su se najčešće pojavljivale do 1914. godine. Dakle, za period koji je za ovaj rad najbitniji, s obzirom na vremensku distancu, nema živih svjedoka. Recepciji slika Crne Gore i Crnogoraca na osnovu sačuvanih izvora najviše smo se posvetili u djelovima o reakcijama na protivosmanske borbe 70-ih godina 19. vijeka i balkanskih ratova iz 1912. i 1913. godine. Ogroman broj izvora svih žanrova koji je posvećen ovoj zemlji u dugom periodu dovoljno svjedoči o tadašnjoj popularnosti i rasprostranjenosti tih slika. Ali naš cilj nije bio ni precjenjivanje njihova značaja. Fenomen kojim se ovaj rad bavi bio je jedan od mnogih koji su istovremeno koegzistirali, preklapali se ili se razvijali odvojeno. Dakle, ovaj rad predstavlja jednu od mogućih paralelnih istorija, dosad nekorišćeni ugao koji osvjetljava mentalitet če-

škog društva, razvoj Crne Gore i pitanje viđenja drugoga iz nove, nekad možda i malo neuobičajene perspektive. Ujedno se u brojnim aspektima preklapa s drugim historijama, pogledima iz drugih uglova, koje u mnogo čemu potvrđuje, dopunjava ili dovodi u pitanje.

U glavnim crtama smo naznačili osnovne elemente nastanka, sadržaja, funkcionisanja, razvoja i iščezavanja "čeških" predstava o Crnoj Gori i Crnogorcima, koliko ih je bilo moguće na osnovu višegodišnjih istraživanja i kritičkog premišljanja rekonstruisati. Tema, naravno, inspiriše za dalja istraživanja na ovom polju. S komparativnoga aspekta sigurno bi imala smisao analiza slika drugih balkanskih zemalja i naroda, isto kao i drugih evropskih zemalja, kao i tadašnji češki diskurs o zemljama s drugih kontinenata, bilo da su Crnoj Gori geografski bliske (bliskoistočni "Orijent") ili udaljenije (npr. "primitivne" zajednice Latinske Amerike, subsaharske Afrike i sl). Budućim diskusijama o nekim širim temama mogu doprinijeti i zaključci do kojih se došlo u ovome radu. To se prije svega odnosi na orijentalizam i poglede na islam, slovenofilsku ideologiju, adoracije rusovskog "plemenitog divljaka" ili probleme modernizacije tradicionalnog društva.

Nesumnjivo je da slike Crne Gore, Južnih Slovena i Balkana, koje su proizvodili pripadnici češkoga društva imaju određene nacionalne specifičnosti. Prije Prvog svjetskog rata najizrazitije ih je karakterisala slovenska ideologija, po kojoj se dominantni češki ili slovački pogled razlikovao od slika koje su kreirali Britanci ili Francuzi. Ali isto tako je jasno da slike koje je formiralo češko društvo predstavljaju sastavni dio problematike pogleda evropskih nebalkanskih društava na tu oblast. Pozitivni stereotip Crnogoraca i Južnih Slovena uopšte, koji je u češkom javnom diskursu o Balkanu do polovine 20. vijeka jednoznačno dominirao, mogao bi predstavljati podsticajan doprinos dosadašnjim stručnim diskusijama o toj temi.

Interdisciplinarne debate o pogledu Zapada na Balkan se od početka 90-ih godina 20. vijeka vode u atmosferi koju su jako obilježile dramatična politička i socijalna situacija u regionu. Ako pokušamo da rezimiramo glavne karakteristike tih diskusija, doći ćemo do relativno jednoznačnoga zaključka. Preovladava viđenje da je pogled na Balkan spolja, u prošlosti isto kao i u sadašnjosti, pretežno negativan. Konkretni detalji slike Balkana se razlikuju prema korišćenim izvorima: Balkanci kao nasilnici, krvoločni primitivci, vjekovima opsjednuti iracionalnim i neiskorjenjivim strastima; Balkanci kao smiješne, intri-

gantske figurice iz jeftinih opereta koje su kao stvorene za satiru; lijeni i neefikasni Balkanci koji srećno životare u nehigijenskim uslovima; Balkanci kao varvari, lopovi, prekupci, dileri i mafijaši. Sve te slike i stereotipi nesumnjivo su postojali ili postoje, često zasnovani na lažnim predstavama, namjernim dezinformacijama, nepotvrđenim mitovima, civilizacijsko-kulturnim predrasudama, krivim projekcijama i nastojanjima da se učvrsti vlastiti identitet datog društva ili pojedinca pomoću negativnoga ograničavanja. I današnje češko društvo sa svojim predstavama o okolnom svijetu sigurno pruža dovoljno materijala za slične zaključke. Na ovome mjestu nema smisla diskutovati o opravdanosti ili neopravdanosti, odnosno realnoj zasnovanosti negativnih stereotipa. Jedan od zaključaka do kojih sam došao je da takođe postoje i primjeri pozitivnih stereotipa o Balkanu i njegovom stanovništvu, koji se od negativnih slika znatno razlikuju. Dakle, kompletnu predstavu o slikama Balkana možemo dobiti samo ako uzmemo u obzir i postojanje pozitivnih stereotipa o Balkanu, te način njihovog nastanka, funkcionisanja i iščezavanja, kao i njihov odnos prema negativnim diskursivnim strategijama.

U tom smislu pozitivan stereotip Crnogoraca nije izolovan primjer. Osim diskursa koji je Maria Todorova označila kao "balkanizam", a čiju je britansku verziju Vesna Goldsvorti nazvala "mentalnom kolonizacijom", takođe je postojao i diskurs koji za naše potrebe možemo nazvati "junačkim". Upravo su Crnogorci i Jugosloveni u njegovom razvoju igrali značajnu ulogu, ali "junački" diskurs ni slučajno nije bio ograničen samo na njih – u raznim periodima i iz raznih uglova slična terminologija je konstruisana i o Bugarima, Grcima ili Albancima. Jezgro toga diskursa predstavljala je pravedna borba za slobodu i nezavisnost. Balkanski ratnik u tom shvatanju nije bio primitivni koljač, već poštovanja vrijedan i hrabar junak, dakle predstavnik pozitivnog stereotipa. Taj tip diskursa se pojavljuje u prvoj polovini 19. vijeka, u vrijeme slabljenja osmanske moći i njihovog povlačenja iz jugoistočne Evrope, što je bilo praćeno ustancima lokalnog stanovništva, oslobodilačkim ratovima i konstituisanjem novih nacionalnih država. Na specifičan način uslovljena, ali za "junački" diskurs suštinska, bila je romantična "bajronovska" reakcija niza zapadnoevropskih intelektualaca na grčki ustanak iz 20-ih godina 19. vijeka. I borbe Srba, Bugara ili Crnogoraca u decenijama koje su uslijedile često su izazivale slične reakcije. Kao što smo videli

na analizi primjera iz češkog društva, i u predstavama o Crnogorcima nalazimo na iste elemente romantičarske idealizacije, sličnu konstrukciju viđenja drugoga i srodnu terminologiju. Međutim, takve primjere bismo našli i kod brojnih britanskih, francuskih, njemačkih, ruskih ili italijanskih poštovalaca Crne Gore. Iako su odsustvo vlastitih osvajačkih interesa i slovenofilstvo u češkom, a analogno tome i slovačkom slučaju, omogućili da "junački" diskurs kod tih naroda koji nijesu bili politički punopravni stekne značaj takvih dimenzija, dubinu i širinu, ipak sadržajno nijesu bili ni autohtoni ni unikatni.

Za razliku od balkanizma u čijim ekstremnijim formama su Balkanci opažani kao esencijalno neevropski, eventualno kao nedovoljno i nepotpuno evropski, i zbog toga Evropljani drugog reda, "junački" diskurs je naprotiv inkluzivan: balkanski ratnici svojom borbom ostvaruju evropsku ideju slobode i tako u skladu s antemurale mitologijom brane Evropu i ostale Evropljane. Ruku pod ruku s romantičnom idealizacijom idu i dalje asocijacije: iako su junaci materijalno siromašniji, njihov život je neiskvaren, puniji i istinskiji, imaju brojne pozitivne osobine, veliku ulogu u njihovom životu igra i kultura, obično tradicionalna narodna. "Junački" diskurs nije iščezao ni u toku 20. vijeka, čemu su najviše doprinijeli svjetski ratovi. U sadašnjosti se u klasičnom obliku ne pojavljuje – na ruku mu nijesu išli ni događaji na Balkanu, ni skeptična duhovna klima u evroatlantskom društvu poslije Drugog svjetskog rata, koja nije bila naklonjena heroiziranju ratnika. Međutim, elemente pozitivnog idealiziranja Balkanaca nalazimo i dalje. Iz uzburkanog mora negativnih stereotipa uvijek iznova izranja nepotopiva figura plemenitoga balkanskog divljaka, emotivnijega, vedrijeg, istinskijeg, ukratko i u dobru i u zlu izražajnijega nego što su civilizacijskim dostignućima razmaženi i otupljeni stanovnici evropskog sjevera i zapada. Balkanac, koji proživljava stvarniji život, zna se stvarnije i provoditi, otvoreno ispoljavati emocije, istinski voljeti i dublje mrzjeti: tako otprilike izgleda sadašnja inkarnacija staroga dobrog junaka.

Summary

“Our Brothers in the South”

Czech Images of Montenegro and the Montenegrins, 1830-2006

General interest in the lands and peoples of south-eastern Europe was widespread in Czech society throughout the 19th century. Numerous travelogues, poems, newspaper articles, paintings, and photographs represented the Balkans and diffused different images of its inhabitants. However, the concept of the Balkans, encompassing geographically and culturally all the inhabitants and lands of south-eastern Europe, did not play a central role in Czech mental maps of the time. Firstly, some lands that are frequently labelled as Balkan, such as Croatia, Dalmatia, Slavonia, Vojvodina and, after 1878, Bosnia and Hercegovina, formed a part of the Habsburg monarchy just like the Czech lands. On the other hand, there were the receding remnants of the Turkey-in-Europe, the much lesser known areas of the Balkan peninsula administered by the Ottoman Empire, often regarded as wild, dangerous and exotic. Apart from the two big empires, the independent states of Greece, Romania, Bulgaria, Serbia and Montenegro emerged and their “struggles for national liberation” attracted great attention. The Czechs, subjects of the Habsburg Empire that played a significant role in south-eastern Europe, were generally well aware of these political divisions. However, the key concept in their representations of the area was based on the ideology of Slavic kinship. While familiar with the term Balkans, a typical 19th century Czech patriotic intellectual would be more inclined to speak of “the Slavic south.” The images of the South Slavs and the lands they inhabited were absolutely dominant among Czech images of the Balkans. Among them, images of Montenegro and the Montenegrins played a very interesting role, disproportionate to the otherwise miniscule size of that country.

The aim of this work is to present an overview of the main elements of Czech discourse on Montenegro and the Montenegrins from its beginnings in the 1830s until the reemergence of Montenegro as an independent nation in 2006. We analyze the most characteristic images

of this country and its people. We also discuss the role that these images played in the service of national mobilization of the recipient society. Finally, we try to situate the Czech discourse within a larger, European context, as an example of a positive, “heroic” and inclusive discourse on the Balkans that has been largely neglected by recent scholarship.

*Members of the nascent Czech intellectual elite began to notice the existence of Montenegro and the Montenegrins in 1830s. Their interest, inseparable at the time from the ideology of Slavic kinship, was largely motivated by attempts to learn more about the folk literature and culture of these fellow Slavs. Before 1848, the famous Serbian linguist and folklorist Vuk Stefanović Karadžić (1787-1864), living in Vienna since 1813, represented the highest authority in South Slav questions for Czech patriotic intellectuals. It was through his book *Montenegro und Montenegriner* (Stuttgart, 1837) that the Czechs first learned more about the Montenegro. Karadžić’s book was followed by enthusiastic reviews, translated excerpts and more articles about the Montenegrins.*

*The journalist and writer Prokop Chocholoušek (1819-1864) could be labelled as the founding father of the Czech image of the Montenegrins. Chocholoušek, whose ambition was to become “a Czech Walter Scott,” was an author of a great number of works of popular historical prose. Chocholoušek’s first short-story dedicated to the Montenegrins, entitled simply *Černohorci* (Montenegrins) was published in 1843. Chocholoušek subsequently wrote many works dedicated to the Montenegrins and other South Slavs. His popular fiction was widely read at the time and had great influence in the process of shaping the dominant Czech image of the Montenegrins. Chocholoušek presented his Montenegrins in absolutely positive terms as physically attractive, courageous warriors who are ready to sacrifice everything for the righteous national ideals. In creating his rather shallow, one-dimensional and mutually interchangeable characters, Chocholoušek was influenced by South Slavic epic poetry, available historical works, newspaper articles, and by the projection of romantic ideas about Czech history into the description of Montenegrin past and present. In Chocholoušek’s prose, Montenegro was represented as a free land, inhabited by free citizens, ruled by their*

native dynasty, a happily homogenous country where everybody shares the same language, religion, national consciousness, and traditional culture. This romantic image of Montenegro as a patriarchal Slavic democracy persisted until the beginning of the 20th century.

Chocholoušek's interest in Czech history preceded his interest in the history and present of the South Slavs. This tendency was quite typical for the creators of Czech images of the Montenegrins, including the most influential ones such as the painter Jaroslav Čermák and writer Josef Holeček. The romantic-nationalist ideas about Czech history, combined with Slavic ideology, gave birth to the idea that Montenegrins and their contemporary social order represented the living incarnation of an ancient Slavic patriarchal society, mentality and culture that other Slavs had lost under foreign dominance and in the process of modernization. The geopolitical situation of Montenegro, still dominated by constant low-scale warfare against the Turks and attempts at gaining international recognition of independence, further enriched the images of the Montenegrins by elements that were regarded as exotic and romantic by most Czechs. The image of the Montenegrins, therefore, included the "high" ideals of Slavic brotherhood, defence of freedom and national independence as well as romantic, Orientalist and erotic elements popular with general public, all that set in the wild and picturesque landscape of Montenegro.

The image of Montenegro and the Montenegrins was spread through a wide range of sources, from travelogues to poems and paintings. However, the dominant image, a positive stereotype of the Montenegrins, remained quite consistent despite the different genres and means of communication. For example, the description of his visit to Montenegro, written by the physician and biologist Vilém Dušan Lambl (1824-1895) in 1850, is a scholarly account very different from Chocholoušek's short stories in both themes and style. However, the dominant image of Montenegro and the Montenegrins in the texts of both contemporaries is strikingly similar. Lambl's Montenegrins are also described as physically superior to Europeans from the industrialized areas of the continent; they are courageous, hospitable, egalitarian, and ruled by the great prince-bishop and poet Petar Petrović Njegoš (1813-1851, ruled 1830-1851), who according to Lambl enjoyed natural authority among his subjects.

The Montenegrins were suitable for playing the role of a positive example for several reasons. According to 19th century Slavic ideology, all Slavs were a community linked by common origin (“blood”) and should therefore be treated as “relatives” of the Czechs. Attributing negative stereotypes to fellow Slavs was considered inappropriate. The idea of Slavic brotherhood led to idealization and a certain kind of political correctness avant la lettre. The problematic aspects of ideal Slavic unity, such as the Russian-Polish relations, represented a real headache for panslavist intellectuals who tended to minimize or overlook such diversions from the Slavic ideal. Montenegrins were seen as unproblematic in this sense. Unlike the Slavs living under Habsburg or Ottoman dominance, the Montenegrins were not perceived as being oppressed. Unlike the Russians, on the other hand, they were not perceived as oppressors either (the fact that the “Turks” whom the Montenegrins had been fighting were usually local Slavic Muslims speaking the same language sometimes had to be conveniently overlooked). Montenegrins were therefore regarded as a community of free people, never conquered and virtually untouched by foreign influences. They also seemed to embody the qualities that generally tend to arouse sympathies of others: their country was small, poor, but proud and independent. The dramatic landscape, spectacular folk costumes and patriarchal way of life further fuelled romantic idealization. The glorification of Montenegrins, these “proud and heroic warriors with a natural talent for poetry” represented the clearest version of Czech idealization of the South Slavs. Other South Slavs, such as the Dalmatians or Serbs from the Serbian principality, could also be represented in similarly positive terms. However, the Montenegrins were regarded as the purest and most authentic example of the species.

The rich Czech sources concerning Montenegro and the Montenegrins represent a specific commentary on the development of this country from mid-19th century until the end of its political independence after the First World War. At the same time, the images of Montenegro indirectly shed light on different aspects of Czech mentality of the time. There is no doubt that the descriptions of Montenegrin fights against the Turks served the purpose of national mobilization. The Turks, often described as “hereditary enemies” of

the Montenegrins, could be easily identified as a symbol for Germans or German speaking Austrians, who in the Czech nationalist discourse represented the “hereditary enemies” of the Czechs. Similarly, the glorification of Montenegro’s ruler, prince Nikola (1841-1921, ruled 1860-1918), and his direct approach to fellow citizens and foreign visitors, testified to uneasy relations of Czech patriots with their own ruler, the Habsburg emperor Francis Joseph (1830-1916, ruled 1848-1916). The image of Montenegro and the Montenegrins was often used in order to evoke desired parallels and analogies with the perceived condition of the Czech nation.

The Montenegrins were primarily represented as a people who have preserved the values and patriarchal lifestyle typical for ancient Slavs, ancestors common to all Slavs and therefore common to both Czechs and Montenegrins. According to this reasoning, a Czech visiting Montenegro was not discovering the “other” or “stranger,” but the living world of his own ancestors, his own roots. For a Czech, a trip to Montenegro was not simply a journey in space, but rather a travel in time, into his own mythic past. In the nationalist ideology, a return to the imagined past was in fact the most effective way of progress. Future, after all, was to be a resurrection and re-emergence of the glorious national past.

It would be easy to dismiss the idealization of Montenegro and glorification of the Montenegrins by 19th century Czech intellectuals as a curious and perhaps even a little bizarre example of romantic fascination by the exotic, combined with exalted nationalist imagination. However, the idea of strengthening the “national character” by values discovered either abroad (usually in the West) or in the idealized national past (“ancient Slavic democracy,” Hussites etc.) was recurrent in the Czech national discourse before and even after 1918. The adoration of Montenegro also seems more understandable when we compare the position of the Czechs and Montenegrins in Europe of the time. The Czech lands enjoyed all the advantages of lying geographically close to the centres of European economic, social and cultural life. Montenegro, on the other hand, represented in this sense a “periphery of Europe’s periphery.” From this point of view, the Montenegrins could be perceived as representing a “lower”, archaic and backward society and culture that could hardly offer any inspi-

ration to the “higher” culture of the more modern and “Western” Czechs. However, Czech nationalists found something else which made them regard Montenegrins with envy. Montenegro, with just around 200 000 inhabitants at the end of 19th century, was an independent state, ruled by its native dynasty, a state with an army and diplomatic relations with other European countries. Czech authors frequently pointed out that the Montenegrins were incomparably more visible and recognizable in the international arena than the Czechs, whose very existence was generally little known beyond the borders of Austria-Hungary. Political independence, regarded as a result of a long and heroic struggle for freedom, therefore represented an important component of the positive stereotype of the Montenegrins in Czech society.

Due to political liberalization of the Habsburg monarchy after 1860, the number of Czech printed media was on the rise. The production of images of Montenegro intensified at the same time. From 1860 until 1867, Czech journalist and politician Jan Vaclík (1830-1918) worked as a secretary to Montenegrin princes Danilo and Nikola with the aim of helping the principality to gain international recognition. Vaclík regularly wrote articles for the Czech press on the latest political developments, especially at the time of the Montenegrin-Ottoman war in 1862. Besides, his presence in Cetinje facilitated the visits of other Czech intellectuals and artists. The Paris-based painter Jaroslav Čermák (1830-1878), who visited Montenegro several times during the first half of the 1860s, was most influential among them. Čermák’s dramatic paintings, depicting Montenegrin dignitaries, members of the royal family, and romantic scenes with Orientalist flavour, inspired by his personal experience from the military conflict of 1862, were essential in creating the Czech visual representation of the Montenegrins. The romantic image of the noble Montenegrins, defending the freedom of their rocky homeland, was further cemented by the accounts of other visitors, such as the celebrated poet Vítězslav Hálek (1835-1874). Some, like the writer Eliška Krásnohorská (1847-1926), glorified the Montenegrins and other South Slavs without ever setting foot in the Balkans.

The Czech interest in the South Slavs and the adoration of “our brothers in the south” reached its peak in late 1870s, during the

Hercegovina uprising and the anti-Ottoman wars that followed. These events were commented in great detail and were discussed by all segments of the Czech society. According to many testimonies, reports from the battlefield and other articles by the young writer, journalist and translator Josef Holeček (1853-1929) drew special attention. Holeček was first attracted by South Slavic literatures. After the outbreak of the Hercegovina uprising in 1875, he covered the political developments as a correspondent for the influential daily Národní listy and participated in the subsequent military campaign of the Montenegrin army. These experiences deeply influenced his thinking and literary career: Holeček visited Montenegro several more times and dedicated a large number of literary fiction as well as non-fiction to this country and its inhabitants. Since the second half of 1870s, Holeček was generally recognized as the greatest Czech expert and opinion-maker on Montenegrin questions.

Holeček's complex image of the Montenegrins includes many basic elements of that image that were already familiar to the Czech audience, but elaborates them further than most other creators. Holeček first encountered the Montenegrins at the time of war that turned out to be victorious. It is therefore not surprising that values such as courage and warrior spirit play a defining role in Holeček's representation of the Montenegrins. The key concept through which Holeček explained the Montenegrin character was "junáctví" (Montenegrin junaštvo), a sort of heroism that harmonically included the values of courage and goodness, strength and morality. This quality could be best observed in the personal characters and actions of "junáci" (sg. junák, Montenegrin junak, pl. junaci), living incarnations of these values represented by Montenegrin warriors such as Marko Miljanov (1833-1901), Peko Pavlović (1818-1903) and Jole Piletić (1814-1900). What it meant to be a junák in practical life was demonstrated by Holeček in his numerous short-stories, especially those devoted to the respected tribal leader Marko Miljanov. Holeček was also full of esteem for the "democratic patriarchalism," family life and moral values of Montenegrin society. In fact, the image of the Montenegrins that Holeček presented to the Czech public was more or less identical with the ideal self-image of the Montenegrins themselves.

Holeček also firmly believed in the “ancient Slavic” (praslovan-ský) character of the Montenegrins. The writer even advocated a “transfusion” of some Montenegrin values into Czech society. The “Czech character” was to be strengthened by elements of Montenegrin patriarchal and warrior values that were presented as original Czech values lost during centuries of foreign dominance. The acceptance of these values would then provide the reborn Czech nation with a new vitality. Holeček did not specify how exactly such a process could be undertaken, however, one thing was certain: he presented the Montenegrins as great heroes and examples worthy of creative imitation and inspiration to the Czechs.

Josef Holeček perfected the image of the Montenegrins and continued to enrich it by new writings in the following decades. Many authors after him described the Montenegrins more or less in the same terms. From 1840s until the end of 19th century, creators of the Czech image of the Montenegrins were Slavic enthusiasts, usually writers or painters. At the turn of the 19th and 20th centuries, they were slowly replaced by a new generation of scientists and tourist pioneers. A positive stereotype of the Montenegrins remained at the core of their images. However, the authors who emerged at the end of the 19th century or in the last years before the First World War, such as Vratislav Černý (1871-1933) and Viktor Dvorský (1882-1960), tried to describe Montenegro and its inhabitants in more “realistic” terms. There were several reasons for that. Montenegro was enjoying an unprecedented period of peace since 1878 and it was no longer possible to describe its inhabitants exclusively in martial terms. Secondly, the Czech society had witnessed great cultural and economical, if not always political developments and was generally more self-confident than in the 1860s or 1870s. Therefore, there was less need to present the Montenegrins as examples of courage and heroism. Last but not least, travelling to Montenegro was becoming easier than before. The authors of the new generation expected that other countrymen will follow in their footsteps and often encouraged their readers to undertake the same journey. Since their writing also served as a pre-departure advice, they described many aspects of Montenegrin life that older authors tended to overlook or marginalize, such as hygiene, the unequal position of women, and perceived negative attitude to work

of many Montenegrin males. At the same time, the image of the country's ruler, prince (after 1910 king) Nikola and his government, remained very positive. Prince Nikola was regarded as capable of both modernizing his country and protecting its traditions at the same time. Many Czech travellers had the impression that the Prince and his government are successfully modernizing the country's infrastructure, economy and educational system for the good but against the wishes of sizeable segments of the population.

After the beginning of Montenegro's parliamentary life in 1905, some Czech intellectual circles began to regard the prevailing positive image of heroic and patriarchal Montenegro as obsolete and too idealistic. This was especially the case of the "realist" circle around Tomáš Garrigue Masaryk (1850-1937). Their opinions were spread by the daily *Čas* and monthly *Slovanský přehled*. Montenegro, similarly to other Balkan countries, was largely identified with the personality of its ruler. After the 1903 dynastical change in Serbia, the Montenegrin patriarchal regime was increasingly seen as outdated and absolutist. The "realists" perceived Serbia as the most progressive Slavic country in the Balkans. Their growing hostility toward Montenegro and Prince Nikola was also a result of close connections between Montenegro and tsarist Russia. In the years preceding the First World War, the political situation in Montenegro and the country's foreign policy led to several heated debates in the Czech press. The positive image of Montenegro as it developed in the second half of the 19th century persisted, but its supremacy was challenged by intellectuals who favoured the notions of democracy and progress over patriarchal values and traditional Slavic ideology. Czech opponents of the Montenegrin ruling elite such as Adolf Černý (1864-1952) identified the pro-Serbian political opposition in Montenegro as progressive and democratic. They also employed the images of the "good Montenegrin people" ruled by a "bad and corrupt Prince and his advisors." As we have seen, this image, spread by political commentators who observed Montenegro from a distance, differed from the images presented by Czech travellers, who regarded Nikola and his government as positive forces and the conservatism of the population as an obstacle on the path towards modernization.

Even though the positive stereotype of the Montenegrins was challenged after 1905, it was still very much alive, especially in the more conservative and nationalist circles. After the Bosnian crisis of 1908 and especially during the Balkan wars of 1912-1913, the images of Montenegrins as courageous Slavic warriors were successfully recycled once again. The 19th century positive images of the Montenegrins faded away only after 1914, first due to war censorship, then as a result of the emergence of Czechoslovakia and Yugoslavia after the end of the war in 1918. Montenegro, incorporated into the new South Slavic kingdom, lost its political sovereignty and importance. Czechoslovak independence effectively terminated the demand for images of Slavic heroes in the service of national mobilization. Traditional sympathies for the South Slavs, including the Montenegrins, were transferred to the new Yugoslav state and all its (Slavic) inhabitants. As time progressed, especially after the Second World War, the 19th century fascination with the Montenegrins faded into oblivion.

The images of Montenegro, of the South Slavs and of the Balkans produced by Czech intellectuals were undoubtedly influenced by specific national traits. Before the First World War, it was especially the ideology of Slavic kinship that distinguished the Czech (as well as a parallel Slovak) discourse on the Balkans from the images of that region and its inhabitants created by the British, French or Germans. At the same time, the Czech discourse formed in many ways an integral part of a larger European discourse on the Balkans. The positive stereotype of the Montenegrins and South Slavs in general that was dominant in the Czech discourse on the Balkans until mid-20th century, should therefore be considered in this wider context.

*Interdisciplinary researches and scholarly debates focusing on the image of the Balkans have been developing since the beginning of 1990s in an atmosphere strongly influenced by the dramatic political and social situation in the region. Maria Todorova's *Imagining the Balkans* (New York, 1997) has probably been the most influential and stimulating work that defined the contours of the debate. Like Todorova, most authors tend to emphasize the negative aspects of Western images of the Balkans, past or present. Whether they discuss the image of the Balkans in the British popular prose throughout the 19th and 20th century, British perception of Serbia at the dawn of the 20th*

century, images of Albania in British media a century later or the image of Bulgaria from 18th century until present, most authors usually come to similar conclusions - that the image of the Balkans as a whole as well as more specific representations of different countries and peoples of the region tend to be negative. They provide numerous examples in order to stress the validity of their conclusions that the West tends to overlook, underestimate, ridicule, fear, and demonize the Balkans, typically without much real knowledge of the region, its history, cultures and languages. The specific details of these representations can vary, depending on the studied sources, but the resulting stereotypes are overwhelmingly negative, portraying the natives of the Balkans as violent, bloodthirsty primitives, obsessed by irrational ancient hatreds; as lazy, ineffective people with little regard for hygiene; barbarians, thieves, drug dealers and mafia members; Europe's "internal others" or "second-class Europeans" living in grotesque statelets that periodically become easy targets of western satire, contempt, and air strikes.

It is not my intention to deny the existence of a negativistic discourse on the Balkans upon which recent scholarship has tended to focus. There is no doubt that this phenomenon really does exist and often represents the dominant form of describing South East Europe in many societies. In fact, Czech media discourse after 1989 would certainly provide numerous examples of "Balkanism," to borrow Maria Todorova's term, and even outright racism toward the Balkans and its inhabitants. My argument is a little different. Apart from the negativistic discourse on the Balkans, there has also existed an alternative, much more positive discourse that tends to be unnoticed or underestimated. The positive image of the Montenegrins and other South Slavs in Czech society was not an isolated aberration from the norm. I believe that it in fact represents an example, albeit a specific one, of a much larger, currently overlooked positive discourse on the Balkans that has historically co-existed with the better known negative representations. The ideology of Slavic kinship, combined with the absence of imperialist interest in the region, ensured that the Czech images of the South Slavs prior to the First World War bordered on adoration and glorification of "our brothers in the South," however, they were not at all autochthonous or unique.

The “heroic” discourse on the Balkans was not limited to the Czechs and did not focus exclusively on Montenegrins and other South Slavs. At the heart of this discourse, one finds an adoration of the just struggle for freedom and independence of various Balkan nations (Greeks, Serbs, Bulgarians etc.) at different times of modern history. Balkan fighters, defenders, and rebels were not uniquely presented as irrational cutthroats, but were also constructed in a very positive way as freedom fighters, standing for the right cause. Unlike Todorova’s “Balkanism,” the “heroic” discourse on the Balkans enables to present the Balkanites in an inclusive way as undoubtedly European, often in the context of antemural mythology (Balkan freedom fighters defending Europe and “European” values such as culture, civilization, and freedom). The adoration of the Balkan heroes usually goes hand in hand with other positive associations: they live simple, but more natural and “real” lives than their European neighbours to the north and west, they openly display their emotions, and culture, especially traditional one, plays an important role in their society. The best examples of this type of discourse can be found throughout the 19th century, with a tendency to make a come-back at various times in the 20th century as well.

Pregled korištene literature

Knjige i članci

Alpion, Gëzim. "Images of Albania and Albanians in English Literature from Edith Durham's High Albania to J. K. Rowling's Harry Potter." In: *Besa Journal*, Spring 2002, vol. 6, no. 2, 30-34.

Alpion, Gëzim. "Western Media and the European 'Other': Images of Albania in the British Press in the New Millenium." In: *Albanian Journal of Politics*, I (1), 2005, 22.

Andrijašević, Živko M. *Crnogorske teme*. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 1998.

Andrijašević, Živko M. *Nacrt za ideologiju jedne vlasti*. Bar: Conteco, 1999.

Andrijašević, Živko M. "O crnogorskoj državnoj ideji (od vladike Danila do knjaza Danila)." In: *Matica*, br. 2, I. Podgorica, 2000, 105-107.

Andrijašević, Živko M.; Rastoder, Šerbo. *Istorija Crne Gore: od najstarijih vremena do 2003*. Podgorica: Centar za iseljenike Crne Gore, 2006.

Bakić-Hayden, Milica; Hayden, Robert M. "Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics." In: *Slavic Review* 51/1, 1992, 1-15.

Banac, Ivo. *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. Ithaca: Cornell University Press, 1984

Bandžović, Safet. *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Srbije i Crne Gore tokom XIX. stoljeća*. Sarajevo: El Kalem, 1998.

Bandžović, Safet. *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006.

Bidlo, Jaroslav, a kol. *Slovanstvo. Obraz jeho minulosti a přítomnosti*. Praha, 1912.

Bieber, Florian, ed. *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*. Baden-Baden: Nomos, 2003.

Bláhová, Kateřina; Petrbock, Václav, eds. *Vzdělání a osvěta v české kultuře 19. století. Sborník příspěvků z 24. ročníku symposia k problematice 19. století*, Plzeň, 4.- 6. března 2004, Praha: ÚČL AV ČR, 2004.

Boehm, Christopher. *Krvna osveta. Regulisanje i upravljanje sukoba u Crnoj Gori i drugim plemenskim društvima*. Prevod Časlav Pejović. Podgorica: CID, 1998 (originalno izdanje: *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1986).

Bondy, Egon. *Cesta Českem našich otců*, Praha, 1992.

Borozan, Vjera. *Jihoslovanská tematika v díle Jaroslava Čermáka, 1858-1878*. Praha, 2002 (diplomová práce, Ústav pro dějiny umění, FF UK Praha).

Bradáč, Jaroslav. *Černohorská armáda*. Praha, 1912.

Brousek, Antonín. *Podivuhodní kouzelníci. Čítanka českého stalinismu v řeči vázané z let 1945-1955*. Purley: Rozmluvy, 1987.

Buchar, Jan. *První výlet klubu českých turistů do Dalmacie, Černé Hory, Hercegoviny, Bosny a Záhřebu ve dnech od 13. do 30. dubna 1897*. Praha, 1898.

Buruma, Ian; Margalit, Avishai. *Occidentalism. The West in the Eyes of its Enemies*. London: Penguin, 2004).

Castellan, Georges. *Histoire des Balkans (XIVe - Xxe siècle)*. Paris: Fayard, 1999.

Crna Gora i Crnogorci (separat iz druge i treće knjige drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb 1982). Podgorica: DOB, 1999.

Čađenović, Jovan. *Književno stvaralaštvo Marka Miljanova*. Beograd, 1981.

Černá, Milada. "Charakter recepce srbských, černohorských a bosensko-hercegovských literárních a kulturních jevů v 19. století (do r. 1918)." In: Pospíšil, Ivo; Zelenka, Miloš, eds: *Jihoslovanské literatury v českém prostředí*. Brno: Masarykova Univerzita, 1999.

Černý, Vratislav. *Z Nikšiče do monastýru Morače. Horská cesta přes planinu Lukavicu a hory Rovačské*. Praha, 1896.

- Černý, Vratislav. *Crmnica. Kus černoorského ráje*. Praha, 1898.
- Černý, Vratislav. *Na prahu Albanie*. Praha, 1899.
- Černý, Vratislav. *Od Kotoru přes Něguše a Cetyni do Baru*. Praha, 1899.
- Černý, Vratislav. *Ulcín. Černoorské mořské lázně*. Praha, 1900.
- Černý, Vratislav. *V hlavním městě Černé Hory*. Praha, 1902.
- Černý, Vratislav. *Kamenným mořem. Putování katunskou nahijí na Kčevo*. Praha, bez vřočení (1901-1903).
- Černý, Vratislav. *Deset let Černoorského spolku v Praze*. Praha, 1902.
- Černý, Vratislav. "Jovan Vaclik (Čeh na službi u Crnoj Gori)." In: *Zapisi XII*, Cetinje 1933, 129-133.
- Černý, Vratislav; Mokřý, František Viktor; Náprstek, Václav.: *Život a dílo Jaroslava Čermáka*. Praha, 1930.
- Daneš, Jiří Viktor. *Balkán po válce roku 1913*, Praha (cca 1913).
- Dérrens, Jean-Arnault; Samary, Catherine. *Les conflits yougoslaves de A à Z*. Paris: Les Editions de l'Atelier, 2000.
- Detrez, Raymond. *Colonialism in the Balkans. Historic Realities and Contemporary Perceptions*. Available at: <http://www.kakanien.ac.at/beitr/theorie/RDetrez1.pdf>
- Dorovský, Ivan. *Balkán a Mediterán. Literárně historické a teoretické studie*. Brno: FF MU, 1997.
- Dvorský, Viktor. *Ekonomickogeografické studie z Černé Hory. (Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, č. 37)*. Praha, 1907.
- Dvorský, Viktor. *Černoorskoturecká hranice od ústí Bojany k Taře. (Rozpravy České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, třída I., č. 39)*. Praha, 1909.
- Dvorský, Viktor.; Franta, Bohuslav; Růžička, Vladimír. *Ze slovanských hor*. Praha, 1907.
- Dvorský, Viktor.; Franta, B. a kol: *Moře Adriatické. Průvodce po Istrii, Dalmácii, chorvatském Přímoří, Černé Hoře, Benátkách s východním pobřežím italským a Korfu*. Praha, 1911.

Dvorský, Viktor.; Čermák, Jan: *Albánské a Černohorské obrázky*. Praha, (cca 1913-1914).

Đurđev, Branislav. *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*. Titograd, 1984.

Đurišić, Mitar; Skoko, Savo. *Srbija i Crna Gora u balkanskim ratovima 1912-1913*. Beograd, 1972.

Elsie, Robert. *A Dictionary of Albanian Religion, Mythology, and Folk Culture*. London: Hurst, 2001.

Evans, James. *Great Britain and the Creation of Yugoslavia. Negotiating Balkan Nationality and Identity*. London and New York: I.B. Tauris, 2008.

Fernandez, James. "Andalusia on Our Minds: Two Contrasting Places in Spain As Seen in a Vernacular Poetic Duel of the Late 19th Century." In: *Cultural Anthropology* Vol 3 (I), 1988, 21-35.

Fleming, Kathryn E. "Orientalism, the Balkans and Balkan Historiography." In: *American Historical Review*, 105, 2000, 1218-1233.

Ganser, Armin. *Jugoslávské pobřeží*. Praha: Marko Polo, 1991.

Goldsworthy, Vesna. *Inventing Ruritania. The Imperialism of Imagination*. New Haven and London: Yale University Press, 1998. (prijevod: Vesna Goldsvorti: *Izmišljanje Ruritanije*. Preveli sa engleskog Vladimir Ignjatović i Srđan Simonović. *Imperijalizam mašte*. Beograd, 2000.)

Hadžiselimović, Omer. *Na vratima istoka. Engleski putnici o Bosni i Hercegovini od 16. do 20. vijeka*. Sarajevo, 1989.

Hálek, Vítězslav. *Cestopisy. Články z let 1861-1874 (spisy IX)*. Praha, 1925.

Hansa, Karel. *Léto pod jihoslovanským sluncem*. Praha, 1930.

Harlas, F. X. *Jaroslav Čermák*. Praha, 1928.

Havlasa, Bohumil. *Divokou Hercegovinou*. Praha, 1928.

Havránková, Růžena. "Česká veřejnost na pomoc protitureckým povstáním jižních Slovanů." In: *Slovanské historické studie* VI. Praha, 1966, 5-53.

Heřmanová, Nina a kol. *Jugoslávie (průvodce Olympia)*. Praha, 1984.

Hladký, Ladislav a kol. *České a slovenské odborné práce o jihovýchodní Evropě. Bibliografie za léta 1991-2000*. Brno: FF MU; HÚ AV ČR, 2003

Hladký, Ladislav. *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno: MU, 2005.

Hojda, Zdeněk; Ottlová, Marta; Prah, Roman, eds: "*Slavme slavně slávu Slávov slavných.*" *Slovanství a česká kultura 19. století. Sborník příspěvků z 25. ročníku symposia k problematice 19. století, Plzeň, 24.- 26. února 2005*. Praha: KCP, 2006.

Holeček, Josef. *Černá Hora*. Praha, 1876.

Holeček, Josef. *Černá Hora v míru I., II.* Praha, 1882-3.

Holeček, Josef. *Černohorské povídky I.-II.* Praha, 1880-1881.

Holeček, Josef. *Rozmanité čtení II.* Praha, 1886.

Holeček, Josef. *Surrogát sv. Vasilija*. Praha, 1894.

Holeček, Josef. *Na Černou Horu a Černá Hora koncem věku*. Praha, 1899.

Holeček, Josef. *Bosna a Hercegovina za okupace*. Praha, 1901.

Holeček, Josef. *Srbská národní epika I.* Praha, 1909.

Holeček, Josef. *Za svobodu I.-III.* Praha, 1909-11.

Holeček, Josef. *Sokolovič*. Praha, 1922.

Holeček, Josef. *Pero II. Román - paměti*. Praha, 1923.

Holeček, Josef. *Pero III. (Srážky)*. Praha, 1924.

Holeček, Josef. *Pero IV. (S Janem Skrejšovským)*. Praha, 1925.

Holeček, Josef. *Junácké kresby černohorské I.* Praha, 1925.

Holeček, Josef. *V Jugoslavii roku 1924*. Praha, 1927.

Holeček, Josef. *Černohorští junáci*. Praha, 1954.

Holeček, Josef. *Marko Miljanov*, prevod Savo Orović. Beograd, 1960.

Holeček, Josef. *Marko Miljanov u svom vremenu*, prevod Lenka Blechová - Čelebić. Podgorica, 1995.

Houžvic, M. (Juričić, Bogdan). *Se Srby a komity. Z deníku srbského dobrovolce*. Praha, 1928.

Hrabal, Jiří. "O válce, nostalgii a fotbalu. Rozhovor s Miljenkem Jergovićem." In: *Aluze* 3/2005, 53.

Hrdlička, Miroslav; Martínek, Jiří. *Černá Hora*. Praha: Kartografia, 2003.

Chalupný, Emanuel. *Josef Holeček*. Praha, 1922.

Chalupný, Emanuel. *Z národní a slovanské filosofie Josefa Holečka*. Praha, 1923.

Chocholoušek, Prokop. *Jih. Historicko-romantické obrazy z dějin jiho-slovanských*. Praha, 1863-4 (tři svazky).

Chrobák, Ondřej; Winter, Tomáš. *V okovech smíchu. Karikatura a české umění 1900-1950*. Praha: Gallery, 2006.

Jankovič, Ján. *Boje Čiernohorcov a túžby Slovákov (1839-1914)*. Bratislava: Juga, 2004.

Jansen, Steff. "Svakodnevní orijentalizam: doživljaj 'Balkana' / 'Evrope' u Beogradu i Zagrebu." In: *Filozofija i društvo* XVIII, Beograd 2001, 33-70.

Jezernik, Božidar. *Wild Europe. The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi; Bosnian Institute, 2004.

Jirásko, Ladislav; Lederer, Luděk; Lorenc, Josef. *Jugoslávské hory (průvodce Olympia)*. Praha, 1987.

Jovanović, Jagoš. *Istorija Crne Gore*. Podgorica: CID, 1995.

Kapper, Siegfried. *Gusle. Ohlasy černohorské*. Praha, 1882.

Kapper, Siegfried. *Výbor ze spisů Siegfrieda Kappera*. Uspořádal Jan Krejčí. Praha, 1921.

Kapper, Siegfried. *Pohádky přímořské*. Praha: Nakladatelství Franze Kafky, 1998.

Karadžić, Vuk Stefanović. *Crna Gora i Boka Kotorska*. Beograd, 1969 (prvo izdanje *Montenegro und Montenegriner*. Stuttgart, 1837).

Király, Béla K; Đorđević, Dimitrije. *East Central European Society and the Balkan Wars*. Boulder: Eastern European Monographs, 1987.

Kiss Szemán, Róbert. "Ján Kollár, velký kreátor." In: *Slovanský přehled* 4/2005, 557-563.

Klančič, Ljubica. "Spolia opima." In: *Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju, knjiga III*. Cetinje, 1963, 219-276.

Kohout, Pavel. *Verše a písně*. Praha, 1953.

- Kollár, Jan. *Slávy dcera*. Praha, 1903 (druhé vydání 1832).
- Kožík, František. *Pouta věrnosti*. Praha, 1971.
- Krásnohorská, Eliška. *K slovanskému jihu, básnické spisy III*. Praha, 1920 (první vydání tamtéž, 1880).
- Krejčí, Jan. *Siegfried Kapper*. Praha, 1919.
- Křenek, Jaroslav. *Vzpomínky na vojnu v Albanii*. Jihlava, 1924.
- Kuba, Ludvík. *Album černoohorské*. Poděbrady, 1890.
- Kuba, Ludvík. *Na Černé Hoře*. Praha, 1892.
- Kuba, Ludvík. *Čtení o Dalmácii*. Praha, 1936.
- Kuba, Ludvík. *Cesty za slovanskou písni, 1885-1929*. Praha, 1953.
- Kuba, Ludvík. *Zaschlá paleta*. Praha, 1955.
- Lambl, Dušan. "Zpráva o Černé Hoře a Černoohorcích." In: *Časopis českého museum*, IV., Praha, 1850, 512-539.
- Lewis, Bernard. *Kde se stala chyba? Vliv Západu na Střední východ a jeho následná odpověď*. Praha: Volvox Globator, 2003 (originalno izdanje: *What Went Wrong: Western Impact and Middle Eastern Response*. New York: New York University Press, 2002).
- Macura, Ondřej; Riedelbauchová, Tereza. *Jaroslav Vrchlický a Josef Holeček (1853-2003). Sborník ke 150. výročí narození dvou protichůdců (pamatce prof. PhDr. Alexandra Sticha)*. Praha: FF UK, 2004.
- Markovich, Slobodan G. *British Perceptions of Serbia and the Balkans, 1903-1906*. Paris: Dialogue, 2001.
- Martinović, Dušan, ed. *Razvoj turizma u Crnoj Gori u XIX. i prvoj polovini XX. vijeka: zbornik radova sa naučnog skupa, Cetinje, 18-19. oktobra 1996 godine*. Cetinje: Institut za društveno-ekonomska istraživanja; Fakultet za pomorstvo; Skupština prestonice, 1997.
- Masarykův slovník naučný*. Praha, 1925-1933.
- Memić, Mustafa. *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*. Podgorica: Almanah; Sarajevo: Vijeće bošnjačkih intelektualaca, 2003.
- Měříčka, Václav. *Černoohorská vyznamenání*. Praha, 1980.
- Milić, Zorka. *Tuđa večera. Kazivanja stoljetnih žena iz Crne Gore*. Podgorica: CID, 1996 (originalno izdanje: *A Stranger's Supper. An Oral History of Centenarian Women in Montenegro*. New York: Ywayne Press, 1995).

Miljanov, Marko (Popović). *Primjeri čojstva i junaštva*. Podgorica: Gramatik, 2001 (prvo izdanje Beograd, 1901).

Milović, Jevto M. *Petar II. Petrović Njegoš u svom vremenu*. Titograd, 1984.

Milović, Milorad. *Bibliografija o izvorima za istoriju Crne Gore*. Podgorica: CANU, 2000.

Moravcová, Mirjam. "Obraz 'Bosňáka' v české společnosti." In: *Pražané. Jini - druzi - cizi. (Lidé města 1)*. Praha 1992, 87-101.

Moravcová, Mirjam. "Bratr, přítel, cizinec. Pohled českých studentů na jižní Slovany." In: *Češi a jižní Slované (Lidé města 7)*. Praha 1996, 27-57.

Moravcová, Mirjam. "Etnický obraz jihoslovanských národů. Konstrukce, dohad, pozice." In: *Česko-jihoslovanský dialog (Lidé města 10)*. Praha 1996, 106-161.

Moravcová, Mirjam, ed. *Antropologie dialogu. Souznění a nedorozumění mezi Čechy a Bulhary. Sborník textů konference pořádané ve dnech 14.-15. prosince 1998 na Universitě Karlově v Praze*. Praha: SOFIS, 2000.

Moravcová, Mirjam.; David Svoboda, František Šístek, eds: *Pravda, láska a ti na "východě"*. *Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*. Praha: FHS UK, 2006.

Mušović, Ejup. *Muslimani Crne Gore od pada Zete (1499)*. Novi Pazar: Muzej Ras, 1997.

Nečas, Ctibor. *Balkán a česká politika*. Brno, 1972.

Nečas, Ctibor. "Odezva první balkánské války mezi českou veřejností na Moravě a ve Slezsku." In: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.-27. dubna 2005, svazek 1*. K vydání připravili Pavel Boček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík a Václav Štěpánek. Brno: Matice moravská, 2006, 267-275.

Němec, Dušan. *Černá Hora. Kapesní průvodce*. Brno: Computer Press, 2006.

Němcová-Zvěřinová, Melanie. *Malíř F. B. Zvěřina a Balkán*. Adamov, 1970.

Neumann, Stanislav Kostka. *Elbasan. Válečné vzpomínky*. Praha, 1922.

Nikčević, Vojislav P. *Istraga poturica - mit ili stvarnost*. Podgorica: Almanah, 2001.

Njegoš, Petar II. Petrović. *Horský věnec*, překlad Jan Hudec. Praha, 1896.

Njegoš, Petar II. Petrović. *Horský věnec*, překlad Josef Hiršal a Oton Berkopec. Praha, 1963.

Norris, David E. *In the Wake of the Balkan Myth. Questions of Identity and Modernity*. Basingstoke: Palgrave Macmillan; New York: St Martin's Press, 1999.

O bratrské Jugoslavii. Praha, 1935.

Ottův slovník naučný. Praha: Paseka; Argo, 1996-2003 (reprint).

Ottův slovník naučný nové doby (dodatky). Praha: Paseka; Argo, 1998-2003 (reprint).

Paulová, Milada. "Ohlas balkánské války v české veřejnosti." In: *Československo-jihoslovanská liga II*. Praha, 1922.

Paulová, Milada. *Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914-1918*. Praha, 1938.

Paulová, Milada. *Balkánské války 1912-1913 a český lid*. Praha, 1963.

Paulová, Milada. *Tajný výbor (Maffie) a spolupráce s Jihoslovany v letech 1916-1918*. Praha, 1968.

Pejović, Đoko D. *Iseljavanje Crnogoraca u XIX. vijeku*. Podgorica: CID 2003 (prvo izdanje = Titograd, 1962)

Pelikán, Jan a kol. *Dějiny Srbska*. Praha: Lidové noviny, 2005.

Picka, Karel. *Rozvrat rodu Agičů. Dobrodružný román z dob okupace Černé Hory rakousko-uherským vojskem*. Praha, 1932.

Pilař, Jan. *Albánský zápisník*. Praha, 1954.

Pokorná, Magdaléna. *Milován a sledován. Český spisovatel Prokop Chocholoušek 1819-1864*. Praha: Práh, 2001.

Procházka, Tomáš. "Zdroje informací studentů pražských gymnázií o občanech bývalé Jugoslávie." In: *Lidé města 2*, 3/2000, 211-216.

Radoičić, Mirko S. *Hercegovina i Crna Gora 1875-1878*. Nevesinje, 1966.

Rachůnková, Zdeňka; Řeháková, Michaela. *Crnogorska bibliografija 1494-1994, tom IV., knjiga 3, Bibliografija o Crnoj Gori na češkom jeziku 1801-1991*. Cetinje: Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore Đurđe Crnojević, 1993 (2 toma).

Rak, Jiří. *Bývali Čechové... České historické mýty a stereotypy*. Praha: HaH, 1994.

Rakočević, Novica. *Crna Gora u prvom svjetskom ratu 1914-1918*. Podgorica: Unireks, 1997.

Rastoder, Šerbo. *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929. Socijalno-ekonomski osnov političkih borbi u Crnoj Gori 1918-1929*. Bar: Barski ljetopis, 1995.

Rastoder, Šerbo. *Crna Gora u egzilu 1918-1925, I.-II*. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore; Almanah, 2004.

Rastoder, Šerbo., et al: *Istorijski leksikon Crne Gore*. Podgorica: Vijesti, 2006 (5 tomova).

Rataj, Tomáš. *České země ve stínu pŕlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*. Praha: Scriptorium, 2002.

Reber, Ursula. "Concerns of Periphery / Peripheral Concerns: Tempting Territories of the Balkans." In: *Spaces of Identity* 2.3/4, 2002, 45-63.

Rovinski, Pavel Apolonovič. *Etnografija Crne Gore I.-II.*, prevod Vuk Minić i Vidosava Stojanović. Podgorica: CID, 1998.

Said, Edward. *Orientalism. Western Conceptions of the Orient*. New York: Routledge, 1978.

Said, Edward. *Culture and Imperialism*. New York: Vintage, 1993.

Salihagić-Gorsky, Mirsad; Hloušek, Jakub; Kleslo, Michal. *Bosna a Hercegovina, Černá Hora*. Ostrava: SKY, 2004.

Siblík, Emanuel. *Le peintre Jaroslav Čermák 1830-1878*. Praha - Paris, 1930.

Silber, Laura; Little, Allan. *The Death of Yugoslavia*. London: Penguin; BBC, 1995.

Skřivan, Aleš. *Císařská politika. Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906-1914*. Praha: Karolinum, 1996.

Sládek, Zdeněk. *Malá dohoda 1919-1938*. Praha: Karolinum, 2000.

Soukupová, Věra. *Jaroslav Čermák*. Praha, 1981.

Srb, Adolf. *Válka na Balkáně v roce 1912-1913*. Praha, 1913.

Stojančević, Vladimir, ed. *Prvi balkanski rat. Okrugli sto povodom 75. godišnjice 1912-1987. 28. i 29. oktobar 1987*. Beograd, 1991.

Svátek, Jan Josef. *Černá Hora a Skadar*. Praha, 1914.

Světlý, Jan. *Národ nepokoříš. Rok svědkem Titovy zrady*. Praha, 1950.

Šedivý, Ivan. *Češi, české země a velká válka 1914-1918*. Praha: Lidové noviny, 2001.

Šístek, František. "Podgorická skupština - legitimizace připojení Černé Hory k Srbsku v roce 1918." In: *Slovanský přehled* 3/2000, 345-363.

Šístek, František. "Obnova státnosti Černé Hory v plánech černoohorské exilové vlády v letech 1916-1918." In: *Slovanský přehled* 2/2002, 195-208.

Šístek, František. "Obnova státnosti Černé Hory v plánech černoohorské exilové vlády v letech 1918-1922." In: *Slovanský přehled* 3/2002, 321-341.

Šístek, František. "Crnogorski muslimani u radovima Josefa Holečka." In: *Almanah* 15-16, Podgorica 2001, 61-70.

Šístek, František. "Skidanje romantične zavjese. Crna Gora u časopisu *Slovanský přehled*, 1898-1914." In: *Matica* 17. Podgorica, 2004, 207-238.

Šístek, František. "Transfuse junáctví. Myšlenka posílení české národní identity pomocí černoohorských patriarchálních hodnot v díle Josefa Holečka." In: Václav Sýkora, Antonín Jančařík, eds.: *Studentská vědecká konference UK 2004*. Praha: PedF UK, 2004, 241-252.

Šístek, František. "Obraz Balkánu v českých internetových cestopisech." In: *Lidé města*, 16/ 2005, 43-61.

Šístek, František. "Orientalismus, násilí a erotika v díle Josefa Holečka." In: *Studia Balcanica Bohemo-Slovaca VI. Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25.-27. dubna 2005, svazek 2*. K vydání připravili Pavel Boček, Ladislav Hladký, Pavel Krejčí, Petr Stehlík a Václav Štěpánek, svazek 2. Brno: Matice moravská, 2006, 741-754.

Šístek, František. "Obraz Černoohorců v českých cestopisech, 1897-1912." In: Mirjam Moravcová; David Svoboda; František Šístek, eds. *Pravda, láska a ti na "východě"*. *Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*. Praha: FHS UK, 2006, 135-154.

Šístek, František. "'Our Brothers from the South.' Czech Images of Montenegro and the Montenegrins before 1918 as an Example of a Positive Discourse on the Balkans." In: Lukáš Babka, Petr Roubal, eds: *Prague Perspectives II.: A New Generation of Czech East European Studies*, Praha: 2007, 177-188.

Šístek, František. "Strhnutí romantické roušky." Černá Hora a její politická scéna očima časopisu *Slovanský přehled*, 1898-1914, In: *Slovanské historické studie* 32, Brno 2007, 307-325.

Šístek, František. "Crna Gora u českim putopisima (1890-1914)." In: *Matica* 33/34, Podgorica 2008, 101-132.

Šístek, František. "Prekrasni mladići. Počeci češkog interesovanja za Crnogorce 1830-1850." In: *Matica* 34/35, Podgorica 2008, 61-90.

Šístek, František. "L' image romantique des Monténégrins dans la culture tchèque aux 19e et 20e siècles." In: Igor Tchoukarine, ed: *Entre mythe et réalité: les relations culturelles et politiques entre Tchèques et Slaves du Sud de l'Ex-Yougoslavie aux 19e et 20e siècles*, Études du CEFRES, N° 11, Prague, Septembre 2008, 9 - 22. www.cefres.cz/pdf/etude11.pdf

Šístek, František. "Od vlasti junáků k muzeu staré slávy. Obraz Černé Hory a Černohorců v české společnosti, 1912-1938." In: *Slovanské historické studie* 33, Brno 2008, 7-41.

Škatula, Emanuel. *Válka na Balkáně. Válečné tažení Bulharska, Srbska, Řecka a Černé Hory proti Turecku*. Praha, 1913.

Šlaisová, D. "Ohlas první balkánské války v Čechách." In: *Slovanské historické studie* I. Praha, 1955, 227-263.

Thompson, Mark. *A Paper House. The Ending of Yugoslavia*. London: Vintage, 1992.

Thornton, Lynn. "Introduction." In: *Eastern Encounters: Orientalist Paintings in the Nineteenth Century (exhibition catalogue)*. London, 1978.

<http://www.victorianweb.org/painting/orientalist/thornton1.html>

Titova klika ve službách imperialistů. Sborník statí a článků. Praha, 1950.

Todorova, Maria. *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press, 1997. (prijevod: Todorova, Marija. *Imaginarni Balkan*. Prevele Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen. Zemun: Biblioteka XX vek, Beograd: Čigoja štampa, 1999.).

Trotsky, Leon (Trockij, Lev D.). *The Balkan Wars, 1912-1913*. New York: Resistance Books, 1980.

Tyrš, Miroslav. "Jaroslav Čermák, životopis a rozbor esthetický." In: *Osvěta* VIII.-IX. Praha, 1878-9.

Uhlíková, Lenka. "Kulturní stereotypy v etnologii a dalších společenských vědách". In: Tyllner, Lubomír; Uherek, Zdeněk, eds: *Kultura - společnost - tradice I. Soubor statí z etnologie, folkloristiky a sociokulturní antropologie*. Praha: EÚ AV, 2005, 9-33.

Vaclík, Jan. *Suverenitet Crne Gore i pravo malih naroda u Evropi*, prevod Marina Vukićević. Podgorica: CID, 1996. (originalno izdanje: *La souveraineté du Monténégro et le droit des gens modernes de l'Europe*. Leipzig, 1858).

Vever, František. *Bouře na Balkáně. Román z balkánské války r. 1912-1913*. Praha, 1914.

Vlašínová, Drahomíra. *Eliška Krásnohorská*. Praha, 1987.

Voborník, Jan. *Josef Holeček*. Praha, 1913.

Vojvodić, Mihailo. *Skadarska kriza 1913 godine*. Beograd, 1970.

Vujović, Dimitrije D. *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*. Titograd, 1962.

Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 1994.

Werich, Jan. *Fimfárum*. Praha, 1987.

West, Rebecca. *Black Lamb and Grey Falcon. A Journey through Yugoslavia*. London, 1942.

Windschuttle, Keith. "Edward Said's *Orientalism* revisited." In: *The New Criterion*, vol. 17, No. 5, January 1999. <http://www.newcriterion.com/archive/17/jan99/said.htm>

Zikmund, Miroslav; Hanzelka, Jiří. *Obrácený půlměsíc*. Praha, 1962.

Zrno, Matyáš. "Bez boje i bez rvačky. Černá Hora rozšiřuje počet evropských států na 45." In: *Respekt*, 22, 29. květen - 4. červen 2006, 10.

Zrno, Matyáš. "Vítězství rozdělené země. Černohorci si odhlasovali nezávislost na Srbsku." In: *Týden*, 22, 29. května 2006, 58-59.

Zvěřina, František Xaver Bohumír. "Vlastní životopis." In: *Zlatá Praha*, 26, 1909.

Žáček, Václav; a kol. *Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918*. Praha, 1975.

Žáček, Václav. *František A. Zach*. Praha, 1977.

Živković, Marko. "Nešto između: simbolička geografija Srbije." In: *Filozofija i društvo XVIII*, Beograd 2001, 73-110.

Periodika

Respekt, Praha.

Slovanský přehled. Praha, 1898-1914.

Týden, Praha.

Film

Tři veteráni (Československo, 1983), režija Oldřich Lipský, scenarij Zdeněk Svěrák.

Dnevnici na internetu (dostupni u junu 2004.)

Akce Securitate aneb cesta do země hraběte Drákuly,
<http://www.sweb.cz/securitate>

Bulharsko 2003, <http://bulharsko2003.wz.cz/deniknew.htm>

Cesta po pobřeží Jadranu, <http://balkan.pavelj.net/>

Cestopis z Černé Hory 2003, www.tenzor.cz/dejvKg/hory.htm (u listopadu 2006. nije više bilo dostupno)

Chorvatsko a Černá Hora. Letní výlet jadranskou magistrálou do Černé Hory, <http://fop.trigas-geo.cz/>

Jugo-tour 2002 aneb "Cesta do Jugoslávie a - doufáme - i zpět,"

<http://mujweb.cz/www/jugotour2002/denik.htm>

Montenegro 2000 aneb cesta tři šilenců do Černé Hory, <http://mujweb.cz/www/montenegro/>

Montenegro 2001, <http://www.tady.cz/montenegro/trip.htm>

Podzimní Durmitor, www.ost.nzn.cz/T_Durmitor_01/index05.asp (u listopadu 2006. nije više bilo dostupno)

Pohoří Rila - Bulharsko 2000, <http://jdina/rila> (u listopadu 2006. nije više bilo dostupno)

Rumunsko 97 aneb Lehké romantično, <http://www.dstranky.cz/osobni/rum/cesta.html>

Registar ličnih imena

Alpion Gëzim 216, 244.
Aleksandar, princ regent 191; Aleksandar, kralj 209, 211, 212.
Andrić Aleksandar 64.
Andrijašević Živko M. 28, 65, 202, 227, 236.

Bakić Jevrem 116.
Banac Ivo 202.
Bandžović Safet 153.
Bel Aleksandar (Bell Alexander) 37.
Bendl Karel 11.
Berkopec Oton 29.
Bidlo Jaroslav 127.
Bieber Florian 202.
Biebl Konstantin 182, 224.
Bilek František (Bílek František) 55.
Bláhová Kateřina 40.
Blehova- Čelebić Lenka (Blechová-Čelebić Lenka) 87.
Boček Pavel 172.
Bogišić Valtazar 45.
Bojović Jovan R. 202.
Bondi Egon (Bondy Egon) 219.
Borozan Branislav 17, 57.
Borozan Vjera 17, 45, 47-48, 51, 53.
Bradač Jaroslav (Bradáč Jaroslav) 168-169.
Buhar Jan (Buchar Jan) 113, 122.
Bulatović Momir 235.
Buruma Ian 96.
Buš (Bush George W.) 248.
Bušatlija Mahmut-paša, skadarski vezir 30.

Crnojević Ivan 65.

Čepek Petr 230.
Čermak Jan (Čermák Jan) 137.
Čermak Jaroslav (Čermák Jaroslav) 7, 17, 20, 43-61, 74-75, 112, 118,
135, 213, 256, 258, 269, 272.
Černi Adolf (Černý Adolf) 148-151, 152, 154-159, 162, 275.
Černi Vratislav (Černý Vratislav) 53, 63, 76, 122, 124, 126, 132-133, 136,
143-146, 149, 159, 171, 198, 274.

Daneš Jiří Viktor 173.
Daram Edit (Durham Edith) 216.
Delakroa Ežen (Delacroix Eugén) 56.
Dojč (Deutsch) 56.
Dolanski Julijus vidi Hajdenrajh Julius 213-215, 221.
Dorovski Ivan (Dorovský Ivan) 87, 113.
Durgut Jakub 236.
Dvorski Viktor (Dvorský Viktor) 122-126, 129-131, 132-135, 137-139,
259, 274.

Đinđić Zoran 240.
Đukanović Milo 235, 237-238, 240, 242.
Đurđev Branislav 85.

Ehl Martin 241.
Elsie Robert 29.
Emanuel Viktor III, kralj 227.

Fernandez Džejms (Fernandez W. James) 215-216.
Franta Bohuslav 123.
Franjo Josip I 149, 184, 196, 256, 258, 271.
Frič Jozef Vaclav (Frič Josef Václav) 55, 62.

Gajda Radola 182.
Gale Ipolite (Gallait Hippolyte) 54.
Ganser Armin 243.
Gerendaš Ladislav (Gerendáš Ladislav) 230.
Gezeman Gerhard (Gesemann Gerharda) 14.
Goldsvorti Vesna (Goldsworthy Vesna) 225, 265.
Gotvald Klement (Gottwald Klement) 218.
Grbić Kata 53.
Gregr Julie (Grégr Julia) 92, 257.

Hajdenrajh Julijus (Heidenreich Julius) vidi Dolanski Julijus 213-215, 221.
Halek Vitjeslav (Hálek Vítězslav) 61, 66-69, 75, 124, 128, 213, 272.
Halupni Emanuel (Chalupný Emanuel) 86, 108.
Hansa Karel 207-208.
Hanzelka Jirži (Hanzelka Jiří) 225.
Harlas F. X. 43.
Hašek Jaroslav 11.
Havel Václav 248.
Havlasa Bohumil 77.
Havrankova Ružena (Havránková Růžena) 78.
Heřmanová Nina 243.
Hiršal Josef 29.
Hlatki Ladislav (Hladký Ladislav) 17, 172.
Hloušek Jakub 245.
Hoholoušek Prokop (Chocholoušek Prokop) 20-34, 38, 188, 213, 268.
Holeček Jozef (Holeček Josef) 7, 10, 20, 24, 59, 61, 71, 74-78, 81-113, 116-118, 124-125, 128, 129, 131-132, 136, 143-144, 154, 164-165, 188-189, 208-213, 221-222, 230, 257, 259-261, 269, 273-274.
Homer 40.
Horejš Josif [Jozef] (Hořejš Josef) 204.
Houp Antoni (Hope Anthony) 225.
Houžvic Melihar (Houžvic Melichar) vidi Juričić Bogdan 183-185.
Hrdlička Miroslav 244.
Hrobak Ondrej (Chrobák Ondřej) 219.
Hrobak Tomáš (Chrobák Tomáš) 205.
Hrušinski Rudolf (Hrušínský Rudolf) 230.
Hudec Jan 29.
Hus Jan 26.
Hutari Jozef (Huttary Josef) 46, 57, 74-75.

Ignjatović Vladimir 225.
Ingres 56.
Igo Viktor 54.

Jankovič Jan (Jankovič Ján) 14, 23.
Jezernik Božidar 110.
Ježek Martin 241.
Jirasek Alojz (Jirásek Alois) 34, 221.
Jirasko Ladislav (Jirásko Ladislav) 243.

Jireček Jozef (Jireček Josef) 74.
Jireček Konstantin 74-75.
Jovanović Jagoš 195.
Jovanović Ljubomir 142.
Jovičević Savo 88, 101.
Jovičević Stevan 161.
Juričić Bogdan vidi Houžvic Melihar 183-185.

Kaper Zigfrid (Kapper Siegfried) 61, 70-71, 226.
Karadžić Stefanović Vuk 19, 24, 268.
Karađorđević, dinastija 200-201, 205, 209.
Karađorđević Đorđe, srpski prijestolonasljednik 158.
Karađorđević Petar I, kralj 158, 184, 196, 211, 227.
Keveš (Kövess), mađarski general 197.
Kiss Szemán Róbert 19.
Klančić Ljubica 110.
Kleslo Michal 245.
Kohout Pavel 224.
Kolar Jan (Kollár Jan) 19.
Koljević Nikola 215.
Kožík František 54.
Krasnohorska Eliška (Krásnohorská Eliška) 34, 61, 71-75, 272.
Krejčí Jan 70.
Kristi Agata (Christie Agatha) 225.
Krženek Jaroslav (Křenek Jaroslav) 191-192, 197.
Kuba Ludvik (Kuba Ludvík) 57-58, 114-122, 128, 259.
Kubal Mihal (Kubal Michal) 241.

Lajčák Miroslav (Lajčák Miroslav) 241.
Lambl Dušan Vilem (Lambl Dušan Vilém) 35-42, 45, 49, 117, 269.
Lasica Milan 230.
Latas Omer-paša 46.
Lederer Luděk 243.
Lehar Franc (Lehár Franz) 225.
Lewis Bernard 134.
Lipka František 241.
Lipski Oldrži (Lipský Oldřich) 230, 233.
Lord Bejts Albert (Lord Bates Albert) 119.
Lorenc Josef 243.

Manes Antonin (Mánes Antonín) 44.
Margalit Avishai 96.
Markovich Slobodan G. 194.
Marković Ante 243.
Marović Svetozar 235.
Martinek Jirži (Martínek Jiří) 244.
Martinović Dušan 206, 227.
Martinović Mitar 163.
Masarik T. G. (Masaryk Garrigue Tomáš) 156-158, 161, 199, 275.
Medaković Milorad 64.
Měříčka Václav 46.
Meštrović Ivan 212.
Mijušković Lazar 151-152.
Milaković Dimitrije 64.
Milošević Slobodan 235, 237-240, 242, 247-249.
Milutinović Simo 64.
Miljanov Marko, vojvoda 83, 86-87, 91, 99, 102-103, 143-144, 222, 256, 273
Mokri F. V. (Mokrý František Viktor) 53.
Moravcova Mirjam (Moravcová Mirjam) 17, 43.
Muktar-paša 77.

Napoleon III., predsjednik i car 121.
Náprstek Václav 53.
Nastić Đorđe 157-158.
Nečas Ctibor 172.
Němec Dušan 244.
Neruda Jan 34, 55.
Nikčević Vojislav P. 29.
Nojman Kostka Stanjislav (Neumann Kostka Stanislav) 182, 196.

Njemcova Božena (Němcová) 55.
Njemcova-Zvjeržinova Melanie (Němcová-Zvěřinová Melanie) 57.

Obrenović, dinastija 205.
Olivova (Olivová) 47, 52, 55.
Orović Savo 87.

Palacki František (Palacký František) 44.
Pasovski Vratislav (Pasovský Vratislav) 113.
Pašić Nikola 195.

Paulova Milada (Paulová Milada) 171-172.
Pavlović Peko 86, 97, 110-111, 273.
Pelc Antonin (Pelc Antonín) 219.
Pelikan Jan (Pelikán Jan) 205.
Peri Milman (Parry Milman) 119.
Perović Andrija 37.
Pešić Petar 195, 196.
Petrbok Václav 40.
Petrović Krco 67.
Petrović Mirko, vojvoda 49-50, 67.
Petrović Njegoš Darinka 50.
Petrović Njegoš Danilo, knjaz 37, 45, 49, 61-63, 65-66, 256.
Petrović Njegoš Danilo, princ 151, 272.
Petrović Njegoš, dinastija 65, 187, 203, 209.
Petrović Njegoš Milena, knjaginja 50, 53, 118.
Petrović Njegoš Mirko, princ 151.
Petrović Njegoš Nikola I, knjaz i kralj 45, 46, 49, 61-63, 67, 82-83, 86, 104, 108, 121-122, 135-136, 141, 143-155, 157-160, 162-164, 171, 175-176, 181, 187, 191-205, 207, 209, 212, 225, 227-228, 231, 256, 258-259, 271-272, 275.
Petrović Njegoš Nikola, praunuk kralja Nikole, pariski arhitekta 56.
Petrović Njegoš Petar I, vladika 29, 103, 121.
Petrović Njegoš Petar II, vladika 29, 35-38, 70, 145 208, 212, 232, 256, 269.
Petrović Šako, vojvoda 152.
Petrović Vasilije, vladika 64.
Picka Karel 185-191, 213.
Pilarž Jan (Pilař Jan) 225.
Piletić Jole 86, 273.
Plamenac Ilija, vojvoda 139, 144-145.
Plamenac Turo, senator i serdar 53.
Pokorna Magdalena (Pokorná Magdalena) 20, 34.
Pribičević Adam 156, 158.
Pribičević Milan 157.
Procházka Tomáš 253.
Purkinje Evangelista Jan (Purkyně Evangelista Jan) 44.

Rachůnková Zdeňka 8, 60.
Radić Stjepan 147-148, 210.
Radončić Šeki 236.

Radović Andrija 150, 155, 159.
Radulović, premijer 149.
Rak Jirži (Rak Jiří) 223.
Rakočević Novica 182.
Rastoder Rifat 236.
Rastoder Šerbo 17, 65, 202, 204.
Rataj Tomáš 226.
Řeháková Michaela 8, 60.
Rihlik Emanuel (Rychlík Emanuel) 171.
Romanov Nikolaj II, ruski car 136, 151.
Rovinski Apolonovič Pavel 144.
Růžička Vladislav 123.

Said Edward 56.
Salihagić-Gorsky Mirsad 245.
Satinski Julius (Satinský Július) 231.
Siblik Emanuel (Siblík Emanuel) 44.
Simonović Srđan 225.
Skalska Vida (Skalská Vida) 232.
Skerlić Jovan 143.
Skot Valter (Scott Walter) 20, 268.
Sládek Zdeněk 206.
Smetana Bedržih (Smetana Bedřich) 221.
Sočica Lazar, vojvoda 162.
Sokolović Mehmed-paša 100.
Solana Havijer (Javier Solana) 240, 248.
Somr Jozef (Somr Josef) 230.
Srb Adolf 172.
Staljin Josif Visarionovič 218-219.
Stehlík Petr 172.
Stoker Bram 225.
Strejček Ferdinand (Strejček Ferdinand) 74.
Svatek Jozef Jan (Svátek Josef Jan) 123, 131, 134, 138,
Svatoš Martin 40.
Světlý Jan 223.
Svjerak Zdenjek (Svěrák Zdeňek) 230, 232-233.

Šaletić Momčilo 63.
Šedivý Ivan 182.
Šistek František (Šístek František) 96, 202, 245.

Šlaisová D. 172.
Škatula Emanuel 174-177, 231.
Špadijer Marko 18.
Štěpánek Václav 172.
Šternberg Kašpar (Šternberk Kašpar) 44.
Štrosmajer Josip Juraj (Strossmayer Josip Juraj) 53.
Šuković Mijat 202.
Šulc Anton (Šulc Antonín) 62.
Švihovski V. (Švihovský V.) 158.

Tajsić Ranko 144.
Thornton Lynn 50.
Tirš Miroslav (Tyrš Miroslav) 55.
Tito Josip Broz 197, 218-219, 222-223, 235, 254.
Todorova Maria 265, 276-277.
Tomanović Lazar 150, 152, 154-155, 157.
Toptani Esad-paša 170, 197.
Trotsky Leon (Trockij, Lev D.) 174.
Truman (Truman Harry S.) 219.
Tržebizski Beneš Vaclav (Třebízský Beneš Vaclav) 34.

Vačlik Jovan Jan (Vačlík Jan) 45, 61-66, 75, 256, 272.
Verih Jan (Werich Jan) 226-230, 232-233.
Veseli J. O. (Veselý J. O.) 11.
Vest Rebeka (West Rebecca) 215-216.
Vever František 177-180.
Vimer František (Wimmer František) 62, 118, 126, 158.
Vindšatl Kit (Windschuttle Keith) 56.
Vlašínová Drahomíra 74.
Voborník Jan 88, 165.
Vrbica Mašo, vojvoda 83.
Vujović Dimitrije 202.
Vukalović Luka 67.
Vukašin, srpski kralj 67.
Vukčević Pavle 160-161.
Vukićević Marina 62, 64.
Vukotić Đuro 153.
Vukotić Janko, vojvoda 153, 163, 196.

Winter Tomáš 219.

Wolff Larry 40.

Zah František (Zach František) 62-63, 75.

Zikmund Miroslav 225.

Zrno Matijaš (Zrno Matyáš) 7, 241, 254.

Zvjeržina Ksaver František (Zvěřina Xaver František) 57.

Žáček Václav 63, 75-76, 78, 171-172.

Žiška Jan (Žižka Jan) 44, 122.

Živković Marko 215-216.

Živojinović Dragoljub 202.

Žerom Žan Leon (Gérôme Jean Léon) 51-52, 56.

SADRŽAJ

	7
Uvod	
I <i>Prekrasni mladići</i>	19
Počeci češkog interesovanja za Crnogorce (1830-1850)	
II <i>Oživljena prošlost</i>	43
Jaroslav Čermak: između slovenstva i orijentalizma	
III <i>Naši crnogorski pobratimi</i>	59
Glorifikacija Crnogoraca u 70-im i 80-im godinama 19. vijeka	
IV <i>Narodna duša praslovenska</i>	81
Jozef Holeček: junaštvo, transfuzija crnogorstva i orijentalizam	
V <i>Granica civilizacije</i>	113
Slika Crne Gore u putopisima (1890-1914)	
VI <i>Strgavanje romantične maske</i>	141
Kritički pogled na crnogorsku političku scenu (1905-1914)	
VII <i>Što Crnogorac, to vojnik</i>	167
Slika Crne Gore za balkanskih ratova	
VIII <i>Osvajačke čizme na junačkoj zemlji</i>	181
Prvi svjetski rat	
IX <i>Braća i saveznici</i>	193
Slika Crnogoraca i Jugoslavije između dva svjetska rata (1918-1939)	
X <i>Monte Albo</i>	217
U vrijeme komunističkog režima	
XI <i>Uspavana ljepotica</i>	235
Od pada komunizma u Čehoslovačkoj do nastanka samostalne Crne Gore (1989-2006)	
Zaključak	255
Summary	267
Pregled korištene literature	279
Registar ličnih imena	293

František Šístek: NAŠA BRAĆA NA JUGU / Prijevod s češkog: *Adin Ljuca* / Izdavač: *Matica crnogorska* / Za izdavača: *Branko Banjević* / Urednik: *Marko Špadijer* / Priprema: *Danka Barović* / Lektura: *Adnan Čirgić* / Korektura: *Marija Živković* / Dizajn korica: *D&A* / Štampa: *Grafo Bale, Podgorica* / Tiraž: 500

CIP - Каталогизacija у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

94(497.16:437)"1830/2006"
94(=1.497.16:437)"1830/2006"

ШИСТЕК, Франтишек

Naša braća na jugu : češke predstave o Crnoj Gori i
Crnogorcima : 1830-2006 / František Šístek ;
[prevod sa češkog Adin Ljuca]. - Podgorica : Matica crnogorska,
2009 (Podgorica : Grafo Bale). - 304 str. ; 23 cm

Prevod djela: Naši bratři na jihu : Obraz Černé Hory
a Černhorců v české společnosti : 1830-2006 / František Šístek.
- Tiraž 500. - Bilješke uz tekst.

ISBN 978-86-84013-13-4

I. Šístek, František v. Шистек, Франтишек
а) Црногорци - Чешка - 1830-2006 б) Црна Гора
- Чешка - 1830-2006

COBISS.CG-ID 13948944